

ISSN 0207- 642 X

ИҮЛДЫЗ

YILDIZ

№ 2

2003

Бекир Чобанов
11.02.03

ИЙЛДЫЗ

КЪЫРЫМ МУХТАР
ДЖУМХУРИЕТИ
УКУМЕТИ ВЕ
КЪЫРЫМТАТАР
ЯЗЫДЖЫЛАРЫНЫНЪ
ЭДЕВИЙ-БЕДИИЙ
ВЕ ИЧТИМАЙ-
СИЯСИЙ
МЕДЖМУАСЫ

2

2003

Март
Апрель

Йигирми дёртюнджи
сене чыкъувы

Меджмуа
ВАК
джедвелине
кирсетильди.

Баш муаррир
Шакир СЕЛИМ

Муарририет эйети:
Иса АБДУРАМАН,
Исмаил КЕРИМОВ,
Юнус КЪАНДЫМ,
Закир КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини),
Ибраим ПАШИ,
Нузет УМЕРОВ,
Риза ФАЗЫЛ,
Урие ЭДЕМОВА.

Украина. Кырым Мухтар Джумхуриети.
“Ийлдыз” меджмуасынынъ идареханеси.

Бекир Чобан-заденинъ 110 йыллыгына

Шакир Селим. Шанлы ве фаджялы омюр.....	5
Бекир Чобан-заде. Нурай. <i>Повестъ</i>	8
Нариман Сентяхья. Б. Чобан-заденинъ “Нурай” повести	25
Бекир Чобан-заде. Печель азиз. Озен болсам. Бугунъ. <i>Ширлер</i>	36
Бекир Чобан-заде. “Шахнаме” ве дюнья эпик эдебияты. <i>Эдебий параллелер</i>	41
Афакъ Рустамова. Бекир Чобан-заде эсерлерининъ Азербайджанда нешири акъкъында.....	49
Адиле Эмирова. Бекир Чобан-заденинъ лингвистик бакъышлары.....	55
Сафтер Нагаев. Чобан-заде ве Фитрат.....	69

Несир

Ибраим Паши. Бизим къоранта. <i>Икяе</i>	104
--	-----

Назм

Шерьян Али. Шаир керек санъа, табият. Чырагъыпъ сёнмессин!.. <i>Киев дефтериинден</i> : 1. Андреев энишиндеки ойлар. 2. Бизде фильджан дейлер. Айдын козылерингде... Языкъ. О къара козылеринъ... Туман саркъкъан дерелерде (мерсие). Бир сёз, бир келям. Сен кеттинъ... Сакъла. Хаял ссмасында. Омюр манасы. <i>Ягъы иширлер</i>	117
Певат Зети. Къарадагъым – Къарадагъ. <i>Шир</i>	124

Тарих. Фельсефе. Тедкъикъат

Исманл Асаногълу Керим. Бухарест университетинде кырымтатар тили болюги (къыскъа тарихы)....	125
--	-----

Юнус Къандым. Мсмет Нузетнинъ сёз эльмазлары. <i>Мемет Нузетининъ 115 йыллыгына.....</i>	130
---	-----

Хайырлаймыз

Закир Къуртнезир. Алим педагог. <i>Педагогика илимлери наизети Муедин Хайруддиновнынъ догъгъанына 50 йыл толды.....</i>	143
---	-----

Окъуйыджымызнынъ лектиоби

Сабе Усеннова. Пек бегендим.....	150
----------------------------------	-----

Эдебий такъвим

Ойсуллы Эшмырза. <i>Эшмырза кедайнынъ догъгъанына 200 йыл олды.....</i>	151
Гаспринскийнинъ меслскдеши. <i>Асан Сабри Айвазов- нынъ догъгъанына 125 йыл олды.....</i>	153
Чынъджы кедай. <i>Зиядин Джеммайнынъ догъгъанына 125 йыл олды.....</i>	156
Бала шаири эди. <i>Ибраим Акъманайлынынъ догъгъанына 90 йыл олды.....</i>	156
Эскендер Фазыл.....	158

БЕКІР ЧОБАН-ЗАДЕЯНЫҢ ИО
КЫЛЫҒЫНА

1893

БЕКІР ЧОБАН-ЗАДЕ

1937

ШАНЛЫ ВЕ ФАДЖИАЛЫ ОМЮР

Меним де кыш бар кыальбимде бугунь,
Джурегим бузлы, кыайгылы, кускюн...

Ярыным нурсыз, коклерим булут,
Эр кунни гонълум дей: "Унут – унут!"

Билемен лякин келир бир севги,
Шень болыр омрюм, джылдызым ены.

Бу суюгю кыальпке ышыгын салыр,
Дуйгулар кыайнап, кыайгым джоггалыр...

—деп язды "Умют" адлы шииринде Бекир Чобан-заде 1920 сенеси. Буюк шаиримиз о заман Будапештте эди. Шу секиз сатырны кыач дефа окъусангыз, эр дефа чешит ойлар, дуйгулар ве нслер ичинде булуныр-сыз. Аджеба, 20-нджи сененинъ шубат (февраль) айы... Ватанымыз – Кыырымнынъ кокюнде булутлар даа корюльмей. Амма не ичюндир ана-Юртундан узакъта олгъан шаирнинъ кыальбинде кыш, "джуреги бузлы", "кыайгылы, кускюн", "ярыны нурсыз", "коклерим булут"... Шаирнинъ юрегинде буюк теляш бар. Лякин умютсиз дегиль: "дуйгулары кыайнайджагына", "кыайгысы джогъаладжагына" умют эте.

Языклар олсун ки, онынъ умютлери эксан олды. Пек эрте ве пек фаджиалы эляк олды. Шиирнетимизнинъ энъ парлакъ йылдызларындан бири, тюркология илимининъ, тильшынаслыгъымызнынъ, эдебиятшынаслыгъымызнынъ чонъ дерясы кыыскъа омюрю ичинде миллетимизнинъ медений тарихында силнимез терен из калдыры.

Кечкен асырда энъ буюк гъайыпларымыздан бири – Бекир Чобан-задедир. Дюнъяны бир-бирине зыт эки тюзимге айырып, озъара зыддетлер, гъаевий ве мефкюревий курешлерини кыызыштыргъан, мемлекет ичерсинде ве тышында эп "душманлар" арагъан коммунистче мефкюре укюмранлыгъы нидже-нидже акъыл-истидат саиплерини ёкъ этти.

Коммунистче мефкюре – акъыкътнынъ джелляды олды ве онынъ балтасы биринджи невбетте энъ истидатлы инсанларымызнынъ башына этти.

Иште, бугунь, – догъумынынъ 110 йыллыгъыны кыайд этерек, омюр бою халкъынынъ бахтлы-сеадетли, сербест олып яшавыны арз эткен, "джурт савлыгъын" тюшюнген, халкъыны "джигит" олмагъа чагъыргъан Бекир Чобан-заденинъ руху кяршысында баш эгемиз.

Ярын бу халкъ къарув алмай,
Юджелерде сарай салмай,
Тюрлю якъта ыргъат болса,
Ады, саны шай джоулса,
Къал шай Танъры лянетинде,
Ят эллернинъ бир четинде...

—деп язды “Озь-озюме” шииринде 1917 с. шаир, санарсынъ керчек-тен де “ярын бу халкънынъ” тюрлю якъта ыргъат болып, ады, саны джо-юлып юреджегини сезген, ис эткен киби... Иште, буюк истидатнынъ буюклинги де бунда! Шукюр Танърыгъа, “Ят эллернинъ бир четинде” къалып кетмедик; озь ана-Юртумызгъа къайтып кельдик.

Амма озь Юртумызда Сарайымызны къурып оламаймыз... 1920 сенеси майыс 22 -де Шаир буны да корьген ве:

Бир сарай къураджакъман, хан болмасын ичинде,
Къул, ыргъат, ачлыкъ, хорлукъ, къан болмасын ичинде...

—деп язгъан.

Бугунде-бугунъ къайсы бир муреккеп я да чезильмеген меселе-мизни аламайыкъ, Б.Чобан-заденинъ сатырларында джевап тапа билир-миз, джевап тапмасакъ, анълай билирмиз. Ана тилимиз акъкъында лаф ачылса, эксери алларда Б.Чобан-заденинъ “Къабримде мелеклер соргъу сораса” (“Тувгъан тиль”) сатырларындан башлангъан дёртлик анъыла. Амма онынъ тувгъан тиль хусусында даа бир шах-эсери бар.

“Согъушкъа, достларым, хакъ татар тиличюн!” адлы бу шиир 1919 сенесининъ 19 март куню иле имзалангъан. Шиирден бир-къач сатыр мисаль кетирейик:

Мен онынъ сесинден уяндым энди,
Не беймен мен энди, не залым эфенди...
Мен татар кедайман, тилимнинъ къулу,
Тилимде джашагъан джигитлер улу...

Тек татар тилинде озюме къайттым,
Сырымны, гонълюмни бу тильде айттым...
Тёредий тюгюльмен, сой-сопум белли,
Бу джолда не къадар къарт кедай кельди...

Бу сатырларда тувгъан тильнинъ къадыр-къыймети, инсан тек озь “тилининъ къулу” олгъаны къайд этиле. Буны эр кес анълай, эр кес биле. Лякин чешит себеплерге коре бутюн бир халкънынъ башына ойле бир белялар келебилир ки, тиль фаджиагъа огърайбилир, даа догърусы тув-гъан тилини джойгъан инсан, халкъ фаджиагъа огърайбиле. Б.Чобан-заде, бу мунасебетнен, бизим айны бугунъки кунюмизни де корьген...

Анайы осьюре “Айнени” чалып,
Къарт, джаныкъ джырларман гонълюни алып,
Оськен сонъ, уйрене джат джырлар бала...
Анайнынъ джырлары бешикте къала

Бу джырлар, тилегим, бешиктен турсын,
Мектепке, китапкъа, шехерге кирсин...
Бешикте эштийик биринджи сесин,
Салагъач устюнде мезаргъа кельсин.

Бир заманларда тилимизниңъ “биринджи сесини” бешикте эшитте эдик. Бешигимизни кърдылар. Ят юртларда осьтик, “оськен сонъ джат джырлар уйрендик”, аля бугунъ “джат джырлар” огренемиз. Анайларымыз да “Айпени” йырламайлар. Не къадар буюк фаджиа! Насыл олды да Бекир Чобан-заде башымызгъа “тильсизлик” фаджиясы келеджегини коре билъди?..

“Янъы дюнъя” муарририетинде булуныр экеним, кунълерден бир кунъ бойле бир адисенинъ шааты ве иштиракчиси олдым. Муарририетке эсли-башлы учъ ватандашымыз кирип кельди. Олар Къырымнынъ чешит кошелеринден кельген ве “Буюрынъыз дуагъа”, “101 дуа”, “Шифалы дуалар” ве башкъа диний китапларны сатып алмакъ ичюн махсус муарририетке кельгенлер (бу китаплар анда сатыла эди). Эльхамдилулля, мен де мусульманым, Юдже Алланы таныйым, диний китаплар окъугъан кишилерге ич бир кършылыгъым ёкъ. Лякин о заман даянып оламадым. “Агъаларым, ичюн буюк классиклеримизниңъ китапларыны араштырмайсыз, сорамайсыз, окъумайсыз?” – деп суаль бердим. Ич бириси къандырыджы джевап берип оламады. Оларнынъ эр бир джумлесинде, лафында рус сёзлерни кърарыша, ана тилинде темиз сёйлешип оламайлар. Суалиме озюм джевап бердим: “Эбет, дуаларгъа баргъан инсан «Къульвалла»ны, «Фелякъ»ны, “Эльхам”ны бильмек керек. Моллакъам “Окью!” дегенде бир шей окъуп оламасанъ, бу тек дуа ашы ашамагъа кельген, деп ойларлар, масхара олурсынъ. Шунынъ ичюн эксерит кишилеримиз “Буюрынъыз дуагъа” китабына япышты (бу мубарек китап шимди тахминен эр бир кърымтатар къорантасында бар)”. Амма къоранталарымызда Ашыкъ Умерни, А. Герайбайны, Б.Чобан-задени, Н.Челесбиджиханны, Ш.Бекторени, Э.Шемъи-задени ве иляхре буюк инсанларымызны окъугъан киши не къадар? Диний китаплар керек, лякин тургъан тиль бедний эдебиятымызда, хусусан, классиклеримизниңъ эсерлеринде яшай. Эгер бугунъ миллетимиз Бекир Чобан-задени окъумаса (башкъаларынен берабер), бильмесе, о киби янамаса, кедерленмесе, тюшюнджелерге далмаса, башымыз устюнде асылы тургъан белаяларнынъ себеplerини анъламаса, алымыз даа яман олур.

Бекир Чобан-заденинъ 110 йыллыгъы мунасебетинен илеридекни такъдиримиз, мефкюремиз, къадриетимиз хусусында бир даа терен ойланмакъ, Ватанда къураджакъ Сарайымызнынъ Темелине насыл таш къоюладжакъыны бильмек керекмиз. Иншалла, къуруладжакъ миллий девлетчилегимизниңъ медений темель-ташы И.Гаспринский ве Б.Чобан-заде киби улу мунаверлеримиздир.

Шакир СЕЛИМ.

Ихтар: Ширлер Бекир Чобан-заденинъ “Бир сарай къураджакъ-ман” адлы китабындан алынды (Симферополь, “Сопит” –2001).

Бекир ЧОБАН-ЗАДЕ

НУРАЙ

ПОВЕСТЬ

Узун ве сувукъ къыш геджелери бир уйде топланып, дертлешир, ойнашыр, чынълашыр эдик. Ичимизде Къырымнынъ о бир кошесинден, Чонъгъардан, Тархандан кельген бир яшчыкъ бар эди, оны бизнинъ якъкъа кельгенден берли ич кимсе кульдюрип, чынълатып боламагъан эди. Козылеринде парылдагъан атеш оны коръмесиш, матюв, бош бир киши болмагъанын айта эди. Эр кес чынълап сыра огъа кельгенде, о, бизнинъ бутюн истевлеримиз, сыкъарламаларымызны даим къайт этер, чынъламаз эди.

Бу гедже эр кес озъ башындан отькен гузель, эгленджели заманларыны анълатып, джыйынны кульдюреджек, эглендиреджек эди. Бу сефер онынъ къайтараджагъыны бильсек де, кене сы-къарладыкъ, бизге къошулмакъ чакъырдыкъ, къызыштырдыкъ. Ичимизден базы сюрюсюеклер огъа такъылмай да къалмадылар. О, бу сефер бираз тюшюнди:

— Сиз башынъыздан отькен гузель, эгленджели шейлерни анънатаджакъ болдынъыз, — деди. — Меним башымдан тынънамасы, анънатмасы о къадар татлы, эгленджили шейлер кечмеди ки!

Биз:

— Не болса болсун, анънат, бизим ниетимиз — достлукъ, сырдашлыкъ. Керек болса, джылашыр, дертдаш болурмыз, — дедик.

О, бирден кулюмсиреди, сююнди, къашларын котерип, козылерин ачып, бираз сускъан, тюшюнген сонъ, татлы, джымакъ айткъандай бир давушман шу ашадаки сёзлерни къа чалт, къа дане-дана тёкип, къа агъыр чынълар

кибик созып, айтмагъа, анънатмагъа башлады:

— Тек къаршыки тавларда кыш даа этекний, суйрий эди. Акърын-акърын кыбла джели бизге къадар кельмеге башлады, булутларнынъ тюсю даа зияде къоюрлашты, ава муляйымлашты. Койден бирлий мугъайгъан кибик тав башында отургъан булутлар, туманлар бирден силькинди, жанланды, селлермен къарларны, бузларны, кышны къувмагъа, къамчаламагъа башлады. Биз энди, Нурайман берабер, бунынъ не болгъанын биле эдик — бу баарь демек эди!

О вакъитлер уюмиз шеэрнинъ тыш ягында эди. Барынынъ тёшеген чечекли, орьнекли, тюрлю къокъуларман анъкъыйгъан ешил килими босагъамызгъа къадар келип даяна, бу куньлер бир той кунюне ошай эди. Лякин бир къач согъум сойдуруп, бир къач къазан къайнатып, сонъ байдан, къарадан бахшыш козылеп тургъан байларнынъ тойларына тюгюль.

Энъ къою чамурларнынъ, энъ дерен, сасыкъ сазлыкларнынъ бавурында тюльбер, къокъулы, озью отлар, къыртышлар осип чыкъкъан эди. Онлар дамларнынъ тёпесине чыкъа, минарелер боюнджа тырмаша, мердивен басамакларынынъ арасына сокъула, отъкен баарьда бийсинмей атылгъан кичкене бир чекит япракълы, даллы, будакълы, къокъулы бир шей болып, кулюмсиреп коте-риле, юкселе эди. Тек отлар тюгюль, буларнынъ астында, устюнде чыбынлар, бакъалар, кесерткилер, боджеклер, къуртлар, бийлер — эр якъта бир оба жанлы, джанашкъа джыйылгъан халкъдай, къайнаша, выгъырдаша, тартыша эдилер. Мезарлыкларда энъ тазе мевталарнынъ къабирлери биле тюрлю когетлернен, айванчыкларман толгъан эди. Биринджи кере дюньягъа кельген киши дюньяны шинди-шинди яратылаятыр сана эди. Къыскъасы, бу баарь отъкенинден даа зияде тырышкъан, даа эриш корюне эди. Нурайман экимиз бу ерлернинъ, бу айванчыкларнынъ сабысы¹ эдик. Бир-биримизнинъ сынъырындан изинсиз кечмек, бир-биримизнинъ пайындаки чечеклерни юлмакъ, ипопюшиклерни², торгъайларны урькютмек аслан да ясакъ эди.

Нурайнынъ бир къонъшу дженкинде улу бабасынынъ къайсы болмайджакъ шей ичюн тартышкъанда пычакълагъанын анам айтар эди. Яш анасы, бир де огий бабасы

бар эди. Бир кичкене кърдашы да бар эди. Якъынларда, ким билир, къайсы болмайджакъ шейден кечинип кетти.

Иште, Нурай бабасынынъ адыны ябанджылардан уйренген, кърдашынынъ энди коптен унуткъан бир оксюз эди. Онынъ къоюн козьдай козьлери, культе-культе къумрал сачлары, ярыкча сакъачыгъы, пантик бурну, бетинде де от пишиги тенеке джырыгъындан бир къач орьнек бар эди. Бу тамгъалардан оны мен ахыретте биле табып чыгъарыр эдим. Анам оны коръсе, башын сыйпап: “Мына, тюзюв тюльбер бизде булай болур”, — дер эди. Манъа пек ошай эди, амма айтсам — макътана дерсиз.

Бабасын къонъшу апакъайлар “джуваш”, “эвджимен” деп макътаса да, мен бу кишини бизнинъ къаталакъ байталгъа ошатыр, асыл сюялмаз эдим. Нурай оны коръсе, къоркъа, сарара, шашыра, базыда къачып, джашырына эди.

Нурайнынъ бу къаталакънынъ къолунда эр кунъ, эр даим къулакълары бурулып, бети шамарланып, сачы тартылып, аркъасы чубукъланыр эди. Нурай буларнынъ алайына алышкъан эди. Бу хорлукъы чекмеге о, “кийинмекте” эди. “Бугунъ, шукюр, кийинмедим; яхшы кийиндим; эр достчыгъым, баштан кийиндим; къралар кийиндим”, — киби саде сёзлер бизнинъ арамызда я пек аджджы, я пек татлы ойлар, тюшонджелер тувдырыр эди. Бунынъ ичюн мен эр заман онынъ “киймей” кельмессине дуваджы эдим. Онынъман биз базы “кийинген” кунълсринде “Анадан оксюз къалгъан” джырлар эдик. О, буны джырлагъанда, учундан да онынъ анадан оксюз къалгъанын, оксюзликнинъ недай аджджы, джаныкъ бир шей болгъанын анънамамакъ мулъкюн тюгюль эди. Базида саруш къазакъларгъа, ёлджуларгъа, дувар джагъалап кеткен къоркъакъ, утанчакъ къызларгъа къашаныр, саташыр эдик.

О, чынънамасын да башарыр эди. Сёз келим, бир кунъ Молла акъайнынъ къызына:

*Ракъибе Мелек кийгени къызыл къаптан, ах, ах,
Анасына сёзюм ёкъ, озю шайтан, ах, ах, —*

дегени ичюн, оны тек асмадылар. Кыскъасы, о, бир къуджур эди. Онынъ балалыгъынынъ, бутюн омрюнинъ тюр-

тюлип, чокъулып, хорланып осьмесине бу худжурлыгы эр заман ярдым этти.

* * *

Ярын бизде наврез. Анам, бир къач къонъшу апакъайлар, къызлар джыйлышып, якъымыздаки Джашын тёпеге чыкъаджакъ эдик.

Акъшам Нурай да бизде къалды. Биринджи хоразгъа къадар ойнашмай, индешмей отурдыкъ, къызларгъа агъач ташыдыкъ, сув кетирдик, оджакъ уфьеттик, сигараларыны тютетип бердик. Сач дуваларын, юзюклерин, панларын, билезликлерин сильдик, ышгъыладыкъ, балкъылдаттыкъ. Олар къувангъан сайын, къызлар эртегечик фысылдашып, сырдашып чыкътылар. Къушлукъта алайымыз азыр эдик, бизнинъ Аламан кучелечик биле.

Джашын тёбеге шу саат етиштик, шеэрнинъ халкъы башкъа якъларгъа агъышкъанларычюн, биз бу ерлерни тынч, къулан таптыкъ. Апакъайлар, къызлар кокюслерине, биз де юреклеримизге къыджыткъанлар, фесильгенлер джыйып такътыкъ. Эр кес къутлашты, бизлер де апакъайларнынъ къолун опытик, къызларнынъкини де опермииз деп алдаттыкъ, бир къач къарт къыздан башкъаларын кульдюрдик.

Сонъ, бир къач таш тапып, бир оджачыкъ ясадыкъ, от джакътыкъ, къызлар джезбелерни, йыбрыкъларны къызыл алсвлер чыкъарып янгъан атешнинъ устюне отурткъанда, биз Нурайман къарт бир къавакънынъ эки якъкъа узангъан къолларына, эски ызларынынъ устюне кетирип, аркъанларны такътыкъ, эки асма салынджакъ къурдыкъ, джангъы аркъан алышсын деп, башта кичкене къызчыкъларгъа къулан аттыкъ, оларнынъ кичкене къайгъысыз башчыкъларын чалт айландырып, тюшюрдик. Бир якъта Гульсюмге, Нурайнынъ джувукъларындан, мавуш, къумрал сачлы, шырныкълы, кулювчен, мыскъылчы бир къыз, бир якъта да Къапурега — къою къара козлю, богъдай тюсю, шайлы, тёре, мугъайчан бир къыз эди — къулан ата эдик.

Эски джашлардан меним бу сёзюми эшиткенлер мундай эки тюльбер къызгъа бирден къулан атмакънынъ не къадар кучъ болгъанын эслерине тюшюрирлер. Бизнинъ къызыл къушагъымыз къызларны белинден къапып, къокъулы, исли аванынъ ичинде кокке фырлаткъан сай-

ын, сачлары култе-култе чыятла³, кя бирлешип бетлерини сыйпай, кя дагылып аркъанларгъа чырмаша, фистанлары, марамалары, сачларыны къувалай эди. О вакъит онларны туткъан аркъанлар, къавакъ, джер ёкъ бола, сининип, олар кокте учкъан албастылар, перилер болып корюне эдилер.

Бизнинъ якънынъ къызлары салынджакъта не назлы, сююмли, тюльбердир!

Биз онларны авелендирмек, юксельтип, юксельтип, булутларгъа етиштирмек тилей эдик. Буларны да сарушландырып тюшюрген сонъ, къарт къызларны миндирип, бираз тербеттик. Бу къарт къызлардан биреви, Памукъ то-тай деген къараджа, алчачыкъ бир къыз, о бири де орта бойлу, безгекли, шайтан чырайлы Зулькъаде эди. Буларгъа энди тек эки-учъ балалы бир тул акъай тапмакъ умути къалгъан эди. Биз булай ойнашып эгленгенде, кунеш де яваш-яваш булутларман къувалаша-къувалаша, кокнинъ тёбесине чыкъмагъа башлагъан эди.

Къавелер пиширильди, кобетелер, чибереклер, къурабиелер-сютлашларман тюзюльген къона ортагъа салынды. Биз де чевресине тизильдик, кулюшип, шакъалашып, шу саат ашадыкъ, асыл, догърусы, шу саат тойдыкъ.

О вакъит эр кес:

— Къальтийик, не япайыкъ? — деп, чевресине къарады.

Эр якъта мелевшелер, келинчеклер, фесильгенлер, пападьялар, сарыкъ моллалар бизге не япаджагъымызны айта эдилер. Джашын тёбенинъ сыртларына сычрадыкъ, деречиклернинъ тюбюне ешилъ-ешилъ адачыкълар устюнде биткен тюрюлю туюлю чечеклерден культеджиклер, деметлер ясап кетирдик, назлы къызларгъа назлатып, балындырып, озъ-озюмизни алдаттырып, багъышладыкъ. Къызлар бизнинъ ясагъан деметлеримизни бегенмий чездилер, озълери бир-бирини сюйген, бир-бирине ярашкъан туюл-лерни бир арагъа джыйып, тюзетип, ильванлап байладылар. Тек къарт къызлар чезип байламагъа эриндилер, олар къарамай бегендилер.

Бизнинъ ерлешкен джеримиз эски бир джелътирменден къалма кенъ, узун бир чукъур эди. Бу чукъурнынъ ичинде от башкъа ерлерден даа коп, къазакълар да бу чукъурнынъ сыртларында сыралангъан эди. Къызлар чечек де-

метлеримен огърашкъанда, апакъайлар, къарт къызлар бир-бирлерине марамалар, шалларыны косътерип, ошек-лешип, сигараларын, чубукъларын тарткъанда, алайымыз бу джайдакъ чукъургъа джыйылгъан эдик. Табаны ешилъ когетмен, таваны без, памукътай булутларман тешенген, джайылгъан бир ода.

Эр вакъит баарь болса, чечеклер, отлар ич къурумаса, эр вакъит кишилер мундай ешилъ, кирсиз чукъурчыкъларда отурсалар, яшасалар, ольселер, не болур эди?

Иште шинди эр кес озюне буны сорай, буны тюшонген кирик бола эди. Къапуре бирден бизнинъ якъта пек айтувлы “Сидане козь”ни⁴ джырламагъа башлады. Апакъайлар узун чубукъларыны авузларындан айырып, къолларына алдылар, къызлар инджечик сигараларыны дудакълар арасында унуттылар, Нурайман биз бир къавий тамырнынъ эки уджундан тутып тартышайткъанда, къолларымыз бир-бири устюнде къалды. Кучеледжик биле авузындаки майлы сюегини ташлап, бираз къарады. Къапуренинъ къара, алевли козьлерине къарадым, мулайым, яшлы кирик эди.

Бу “Сидане козь” бизнинъ къырларымызда, уйлери-мизде, той, дернеклеримизде не къадар чалынгъан, джырлангъандыр. Бу чалынгъанда не къадар къызларымыз, келинлер сюзюльген, не къадар яшлар тюгюльгендир.

Бир дакъикъа ичюн алайымыз бирден-бирге сертлеш, юкселе, ачувлана, сорай, къыдыра, сонъ, бирден-бирге, джымшай, алчала, созула, джылай эди.

Бизде, сюйгюмен пишкен, умятимен къайнагъан юреклерде бойледир. Башта сертлешир, ачувланыр, буюрыр, опькелер, сонъ бирден тюшер, ялварыр, джылар, джылар.

Къапуре токътагъан сонъ, о бир къызчыкълар эп бирден, айры-айры “Алтын топ”, “Къара къыз”, “Мен оль-мем”ни джырладылар. Мен “Сидане козь”ден башкъа бир шей эшитмедим. Иште шинди, тойларда бир сюйгюлли джырны чалдырмакъ ичюн къан тѣккен, авуз къанларыны тѣктюрген джанайларнынъ къайдай джигитлер болгъанын анылагъан эдим.

Бу джыр менден Нурайгъа отьсе керек, даяналмай, Къапуре:

— Сидане козь сен озюньсинъ! — деди.

Къапуре къызарды:

— Айтма, акийим, — деди.

Памукъ тотай Къапурени кунъледи, Нурайгъа ачувланды, бираз юткъунып тюшюнген сонъ, пускюрди:

Сенде давуш бек арув, бозторгъайдай,

Тилесенъ, мазин болурсынъ, кёр Мусайдай, —

деди. Алайымыз шакъылдаштыкъ. Къапуре кулюмсиреди, уянды, мугъайды Шу саат Нурай патлады:

— Шаплавуз татай, айтаджакъ башкъа ла-къырды табалмадынъмы?

Анам Нурайны даа коп айтмагъа ташламады:

— Матюв, — деди, — чынъны чынъман къайтарырлар. Нурай титреди, токътады, сонъ тайды:

Сидане козь сыйырчыкъ, мавы козь торгъай,
даллай,

Бу сёзюнъчюн тебенъден Танърым ургъай,
даллай...

О вакъит эки якъ къурулды. Биринджи якъта къарт къызлар, экинджи якъта Къапуре, Гульсюм, Ребие, Нурай, джаш къызлар бар эди. Сизге сыраман эки якънынъ о заман айткъан чынъларындан базыларын эсиме тюшюрп, айтайым. Сиз озюнъиз булардан къайсыны къайсы якънынъ чынълагъанын айырд этерсиз. Къартнынъ, джашнынъ ойлары, чынълары бир-бирине ич ошармы?

Памукъ тотайлар:

Ерсиз къаргъыш озюнъе эльбет къайтар,
даллай,

Ойлап айткъан кишилер тишлеп айтар,
даллай.

Къапурелер:

Яш йигитлер не айтса, джырав болур, даллай,

Къарт къызларнынъ чынълары джылав болур,
даллай⁵...

Къайтарма:

*Биздай яшан онъмагъа джетишменъиз,
даллай,
Чынъламагъа ой керек, чекишменъиз, даллай...
Къара кыызгъа нишан-той керек тююль,
даллай,
Сизден огют, сизден ой керек тююль,
даллай...*

Коп чынъладылар. Коп яшдашларынынъ, достларынынъ тойларын котерген къарт кыызлар Къапурелерден даа маналы, даа откъюр чынълай эдилер. Лякин Къапуренинъ тюльбер, гузель сеси, Нурайнынъ ясагъан аджемий, шаталакъ шейлерин даа устюн, даа откъюр корьсете эди. Энь сонъ анам:

*Эки якъ да бильмеди джырламасын, даллай,
Джырны татлы ойларман джырламасын,
даллай.
Акъшам болды, кунъ къонды, сув къарарды,
даллай,
Эпинъизинъ бетинъизин пек сарарды, даллай, —*

деп чынълагъан сонъ, эр кес шимди бирден кулюштик, джаш кыызлар — къартлыкъ, бунакылыкъ; къарт кыызлар — балалыкъ эттик, дедилер. Къалкътыкъ. Учундан да кунъ къонъгъан эди. Энди къаршыки тавларнынъ устюнде тек-тек йылдызлар корюнмеге, тав асты койлернинъ кызыл япракълары бизге къадар кельмеге башлагъан эди. Вакъит-вакъит эскен ёлсуз, адашкъан бирер рузгяркъа къа кырлардан, дерелерден, кольчиклерден шеэрге къайткъан сувлар бакъа сеслерин бизге джыйып алып келер къа бизнинъ сеслеримизни, лакъырдыларымызны узакъларгъа алып къача эди.

Яваш-яваш топландыкъ, къарангъыда тюслери, гузелликлери силинип, бирер къаралтыгъа айлангъан чечеклерни, мелешелерни таптай-таптай, кырны энмеге башладыкъ. Эр кес сускъанда, мен гизли Нурайнынъ бу къадар сёзни, ойны къайдан алгъанын, къалай чынълагъанын ойлана, къыдыра эдим. Тюневин мениммен ойнап джюрген Нурай бугунъ мына сагъа деликъанлыдай джырлай, чынълай, эр сёзни анънай, анъната эди. Чевре якъны

къучакълап алгъан къаранлыкъ ичинде Нурай магъа худжурлыкътан да чыкъып, кишиден башкъа болып корюне эди. Эски эренлерден, джигитлерден бирисидай затнынъ бугунъ юксек, авур тюрбелер астында юкълагъан эренлер де омюрлеринде мундай худжур кишилер тюгюль экенлер.

Бу кунъ, бу кунъ тюрлю дуйгъулары, татлы къайгъылары, ызларыман меним эсимде эр заман яшап кетти. Ят эллерининъ къарангъы кошелеринде башымны къолларым арасына алып, тена, янгъыз юрегими, эсими ачып, ичиндекилерни сильмеге, джанландырмагъа вакъит табгъанда, джеваир къутусыдай эп бу гузель, бу бай, ярыкъ кунюме къайтаман, эп о кунънинъ кунешине, о кунънинъ сюйгюли юреклерине, козьлерине сыгъынаман, оларгъа дердими айтаман

Нурай бир къач вакъитнинъ ичинде уйде сыдырылмагъанынданмы, Къапуремен пек сыкъ корюшмеге, къатнашмагъа башламаларынданмы, ёкъса эр экисинденми, бильмем, бираз даа мугъайды, эркелешти. О, энди тойлардан, джыйынлардан ич къалмай, тойларда къызлар онынъ пенджересинден ич айырылмай эди. Къатнавджы къартчыкълар, чингенелер, эр янъы осьмер яшдай онынъ да сюйген авасы, бегенген козьдесини⁶ биле эдилер. Нурайнынъ озю де ава сымарламасын, шабаш айландырмасыны, къартчыкъларман анълашмасыны бек тез уйренген эди. О, тойгъа кельсе, къартчыкълар, алдап, солдап, Къапуруни оюнгъа турсаталар, чингенелер де “Сидане коз”юни сызгъыртып, юректен чала эдилер. О хорлукъ, мугъаюв, къуванч, къайгъы

Къыскъасы, яшавны о, менден бурун, менден коп татты, уйренди. Онынъ сонълу омюр къадеси де бельки мунынъчюн шай эрте чагъында къолдан тюшти, къырылды, бошанды... Акъай, йигит болмакъ авеси оны шеэрде, уйде коп отуртмады. О, къоркъунч тавларда, сагъыр чёллерде къой къарады, тувар айдады. Анадан тувгъан сонъ, бир де чёлден, тавдан тувды, тав, чёлъ баласы болды. Бу чобанлыкъ огъа бизим ичимизде уйренген джырлдарын, чынъларын, масалларын чалт унуттырды. Онынъ озюнинъ уйдургъан джырлары, манелери, чынълары, оюнлары, къайтармалары бар эди. О, курекке, йылдызгъа, турна, къарылгъач сюрюлнрине къарап санамасын да къарт одамлар къадар беджерезди. Чылгъавлары, кумюш къама-

лы джужданы, кенъ коселери, чобанки чал къалпагы, кызыл къушагы устюнде эр якътан корюнип тургъан сары ез къаплы къош-пычагы оны баягы чобанлардан даа тюзюв, даа корюмли, тюльбер корьсете эди.

Халкъ тилеген, Танъры да буюргъан болса, о, эр кесни сюйреп, къувандыраджакъ, анылайджакъ, биледжек — я бир къараман джигит, яки эрмиш, кераметли бир азиз болур эди. Булай болмады. О, бир къач вакъитнинъ ичинде пычакълы, пыштавлы, ыргакълы, баракълы бир чобан болды.

Чобан джюрген сонъ, коп вакъитлер о, кунъ баткъан сонъ бизге огъар, барабар Къапуренинъ къарчыгаларындаки яры кят, яры джам пен-джеречигине китер, болгъандан, боладжакътан битмез тюкенмез сёзлер ачар, дертлешир эдик.

Биз, бизнинъ къонъшулар — эр кес оны Къапуренинъ нишанлысы сая, Къапуренинъ анасы онъа экидебир де “киевим”, “улум” деп, такъыла эди. Къапуре озю де халкъдай тюшюне эди. Лякин, бир барагъынен бир таягы, эки де пычагындан башкъа бир шейи болмагъан бир чобангъа кызыны бермек тилемеген бабасы такъдирмен уюшмады — оны кунънинъ биринде, апансыз, бир сабанджы байгъа нишанлады. Нишан тойда никасын къыйдырып, къудагъыйсыз, тойсуз, сессиз алып кетип берди.

О вакъит Нурай къутурды. О гедже Къапуре тюшкен коюнден бир талай уйлер джанды, о койге кеткен ёлларынынъ копсинде ёлджулар пычакъланды, арабалар авдарылды, Нурай да ёкъ болып кетти. Копке бармады, Къапуре де къо-джасындан айырылды, бир кичкене кыызчыгъыман тул къалды.

Онынъ Нурайман джашыртын корюшкенин айткъанлар коп эди. Аз заманда Къапуре, Нурай аллары эдипли, тербиели аналарынынъ балаларыны тазирлемек, сёгмек ичюн къулангъан авур лафлардан болды. Джаныкълар оларнынъ устюне джырлар чыкъардылар.

Эфенди акъай⁷ купе-кунъдюз Къапуренинъ уйлерине барып, дарылды⁸, огют берди, къо-джадан айырылмакынынъ апакъайгъа шерият болмагъанын айтып, окюрди, багъырды, лякин ич бир шей файда бермеди. Къапуре кене тул отурды, мыскылланды, ошекленди, ошекленди.

Шу арада Къуртмолла байнынъ тонгъуч улунынъ тою

болмаса, халкъ буны да озъ яшав, кечинюви, тасалары ичинде унутмагъа башлай-джакъ эди. Бу той къара къышнынъ дамларгъа къадар уюльген безъ, лексиз къарлары, бузлары ичинде болып, чыкъмаз лекелер ташлап кетти.

Тойнынъ салы геджеси эди. Къуртмолла байнынъ къаралтысында давуллар патлай, давушлар чынълай, боран дувулдай эди. Кокте ушюген, къалтырагъан йылдызлар безъ къарнынъ устюне гедженинъ орымек истедиги къара шербентисини инджельте, той авласына асылгъан фенерлер устюнде джалпакъ къубат орьнеклер япыштыра эди.

Кызлар пенджересине барсакъ, имансыз бир ойннынъ тартмасына, диварларына джайылгъан агъырлыкълар, джеизлер, докъузларны, назик тюльберлернинъ сюзюльмелерини, джилъвелерини сейир этмек, кызыл дудакълар, къара, мавы козылерде учун джюрген маналарны къуваламакъ ичюн коп айланыр, эгленирмиз деп, огърамайман. Сизге, “тек къоджакътыра” дей-джеклерни бильсем де, Къапуренинъ де, мавы къафтан, кереге якъа, алтынлы фес, атлас къыскъа кийип, тойгъа кельгенин, айттайым.

Эрлер уюнде, кызлар ягъынынъ зийнетин, ярышыгъын арттырмакъ ичюн болса керек, тойлукъ ич бир шей джайылмагъан, шайтип бир къач къасыр, бир къач да къапакълы къалайсыз саандан ве бир балабан къонадан башкъа алай тешевлер котерилгъен, чыкъарылгъан эди. Бугъа къарамай, эм кошеге къурулгъан киев, Тонгъуч Борю — асыл ады Къуртборю эди — сагъ бий, сол бий, сагъдыч ве аякъчылар, эр бир уйден чакъыртылгъан яшлар пек шаматалы, пек кейфли, завукълы корюне эдилер. Шу дакъикъада алайы аякъта бакъырша, тартыша эдилер, киевни ойнатмакъ устюнде эди.

Мусафирлер устюне учюккен, сыкъарлагъан сайын, о, кызар, бозар:

— А-а, болмайджакъ шей, бильген шейим тюгюль, — дей эди.

Энъ сонъу сагъдыч, Къасап акъай, алайын сустурды. Киевге:

— Сен баба-дедеден къалма адетни ерине кетирмеймен деп эришкенчюн — боламы энди, эв? — сен ойнама-санъ, Молла акъайны, Тотай анайны ойнатырмыз, — деди.

Заваллы Къуртборю манънай астындан бир сагъдычкъа, бир де халкъкъа къарады: “Болмайджакъ шей”, — деп, къалкъты, шу саат къолтукъларындан къаптылар, “Киев бала” чалдырып, азбаргъа чыкъардылар. Къызлар, апакъайлар, балалар да о бир уйлерден авлагъа бошандылар. Чалгъы эски, къалтыравукъ ногъай аваларынынъ бири-синден туттуруп, яваш-яваш джангъырата, “Балтам къалды” ве “Кокташ орталан”гъа тюшти.

Киев бала, тувгъанына пешман, къарангълыкъ, къар ичинде къыбырдай — ойнаймы, салланамы — белли тюгюль эди. Рузгяр да, бир шайтан той ясап, дамлардан къарларны халкънынъ устюне авдара, борюклерни, тонларны, къафтанларны къабартып, тарткъычлап, ойнай эди. Лякин халкъ токъ, эсирик, сувукътан, къарангълыкътан хаберсиз, чалгъынынъ шенъ, бурула-бурула, узакъларгъа учип кеткен сызгырувларына къулагъыны берип тиккен, ойларыны узакъ, къарангълыкъ бир шейлерге такъып, далгъан эди. Кучюк бир боранчыкъ эсти.

Бирден:

— “Сидане козь” чаладжакъсыз! — деген бир давуш гурюльдеди.

Чингенслер, баш котермей, “Сидане козь”ге айландылар. Киев бала токътады. Халкъ уянды — эр кес бу давушны къыдырмагъа башладылар. Бирден алгъы¹⁰ давушнынъ озю де чалгъыджыларгъа къошулды:

*Менде мурад нек къавий, къара козюм,
ассабам,
Бизни киши айырмаз, илля олюм, ассабам!*

Сес танылды. Эр кес бирден: “Нурай! Нурай!” — деди. Апакъайлар, къоркъушып, абына-сюрюне уйлерине агъыштылар, акъайлар, бир-бирине сыгъышып, алкъа ясадылар. Нурайнынъ аркъасында узун бир чекмен, даа токътамай чалгъан “Сидане козь”ни тынънай эди.

Къуртмолла акъай чалгъыны токътатты, Нурайгъа:

— Этме, къардашым, муслиман баласысынъ, джыйынымызны бозма, — деди.

Нурай:

— Эльхамдулилла, — деди. — Къоркъма, Къуртмолла акъам, мен сизнинъ тоюнгъызны джараштырмагъа, шенъ-

лендирмеге кельдим. Мен тек бир “Сидане козь” чалдырып, кетеджекмен, — деди. — Джеэннем арув ерми?

Бизнинъ алгы татарлардан имам атылды:

— Сен бир джанайсынъ, сенинъ аванъ чалынмакъ шериат тюгюль, оздур мындан! — деди.

Нурай:

— Папас, — деди, — меним амель дефтериме къаратынмы? — деп, имамнынъ къалатындан тутты.

Халкътан биреви савды:

— Не къарап турасыз, бу пич буюклерге къол тарта!

Шу саат халкъ: “Урунъыз!” — деп, гудюрдеди, Нурайны къуваладылар. Балалар, апакъайлар джылашмагъа, копеклер авлашмагъа башладылар. Мен Нурайны айырып аладжакъ болып, бир талай эриш къартларны тарткъычлап, бир джагъагъа чыкъардым. О вакъитке къадар Нурай бир къач кишини яралады, бир къачыны астына алды. Акъайларнынъ арасына кирген къартчыкълардан биреви:

— Ай, Танърым! Ай, аначыгъым! Къан тѣкеятырлар! — деп бакъыркыламагъа башлады. Нурай экиде-бир де халкънынъ ортасында:

— Алайынъызгъа шериат, магъа шериат тюгюль, я-а! Сиз озюнъиз меним авамны чала-джакъсыз, озюнъиз! — деп коюре эди. Лякин халкъ, ичлеринден бир къач кишининъ яралангъанын корер-корьмез, даа зияде алевленди, коюрди. Имам, эвлиядан бири болып, халкънынъ башына кечти. Лянинъ¹¹ устюне мусульманларны къудуртты, айдады. Не боладжакъ, копекнинъ баласы, Нурайман ич айырылмай талашкъан сагъдыч Менакъай, мен айырмагъа етишмеден, Нурайнынъ богрюне, ким бильсин къайсы огъурсыз саатте суву чекильген, пычакъны ишлетти. Нурай:

— Анам, урулдым. — деди, юзюкьоюн тюшти. Бир даа къымылданалмады.

Мен бир кереден эм тонъдым эм къайнадым, шашырдым. Мен де къыбырдамай тургъан халкънынъ устюне атылмакъ, окюрмек, пычакъланмакъ тилей эдим. Тепрендим, энъ сонъ бирден такъатсызландым, алсыз сюйретилип артыма къайттым. Уйге келип джыкълдым, о бир якъта джылашкъан, бакъыршкъан халкъ сеслери арасында бувулып, къысылып, окюре-окюре, бол-бол козьяшлары-

мы тѣктим, тюшюналмай, ачувланалмай, утаналмай джыладым. Унуттым, озюмни, эр шейи джойдым, байылдым.

Саба тургъанда, эр кес Къапуренинъ акъшам ич джыламай, бир шей айтмай къайтып кетип, ёкъ болгъаныны, бираз сонъ таш къуюда олю табылгъаныны айтыша, фысылдаша эдилер. Нураинынъ къатына кеталмадым, утандым. О, душманларнынъ къолунда тоснакъ эди, оны къутармакъ меним борджум эди.

Имамнынъ — шерияттыр, тюгюльдир — дуасындан сонъ, дженазелерни ювдылар. Намазын къылдыкъ. Имам:

— Абдусселям огълу Нураддинни насыл билирсиз, джемаат? — дегенде, эр кес сусты, мен баш къалдырдым:

— Пек эйи билирмиз, Танърынынъ рахметинде болсун, — дедим.

Эр кес де, эришмеге вакъит табалмай, шай дедилер. Биз бу якъта Нураины сессиз, солукъсыз алып кетип, мезары устюне яттыргъанда, мезарлыкънынъ о бир уджунда бир къач киши де Къапуренинъ мезары устюнде ташлар тизе эдилер. О кунъ той токътады, сѣнди. Эр кес Тонгъуч Борюнинъ огъурсызлыгъын айта, джетишкен эки яшнынъ шай, гуль болып кетмесине яна, кедерлене джыламсырай эди. Мен Нураинынъ бир “Сидане козь” ичюн джанып, ёкъ болып кеткенин ойлап, анамнынъ: “Нураинынъ бабасы болмайджакъ бир шейден кетти”, — деген сѣзюндеки “болмайджакъ бир шей”нинъ не экенин сезе, анълай эдим.

Бу къарсанбадан сонъ бир чокъ кунълер кечти, бир коп геджелер къарарып, ёкъ болып кетти. Коптен берли уюмизде анам-бабам арасында адджылыкълар эксик тюгюль эди. Бабам энди коп вакъиттен берли уйге кеч келе, базыда ич огърамай эди. Анам сарармагъа, башы, тиши авурмагъа башлады. Манъа да энди бек къолай асылмай эди. Тилеген вакътимде чыкъып кете, тѣбелешип, къавгъалашып, тилеген шейимни ясап келе эдим.

Сонъгъы кунълерде бизге не анамнынъ, не меним, не де бизнинъ копечикнинъ танышы болмагъан бир талай кишилер бабамман келип, къаранып, кетс эдилер. Башларындаки кенъ тѣпели, тар кенарлы къалпакъларындан, устылериндеки узунджа, тюймели къалатларындан, созып, чайнап, джырлагъандай лаф этмелеринден, мен булар-

нынъ къайсы бир Мошунынъ, Барухнынъ джувукъларын-
дан¹² болгъанын сезген эдим. Кельдилер, кеттилер, кене
кельдилер, узун-узун айттылар, энъ сонъу бабам, баладай
алдына къарап:

— Не япайыкъ, къысмет булайдыр да! — деди.

Чуфуглар пек къуванып:

— Шай, шай, — дедилер, кулюшип, тапташып, кет-
тилер.

Бундан сонъ мен юртумызнынъ сатылгъанын анъна-
дым. Анам, мен джылаштыкъ, сыйпаштыкъ:

— Танъры береджек болса, башкъа якътан да берер! —
дейиштик.

Къуджакълаштыкъ, сармаштыкъ. Анам олюлеримиз-
нинъ, эренлернинъ рухуна къадим окъу-ды, кыйгъача
пиширди, джыллы тандырымызнынъ башында сонъки
ашымызны ашадыкъ, къавемизни пиширдик, сонъ, ту-
рып, шейлеримизни джыштырдыкъ, байладыкъ, топла-
дыкъ. О кунънинъ сонъ геджесини юкълаялмай кечирдик,
бутюн гедже серт рузгярлар оджакъта, пенджерелерде ба-
къырды, къапыларны къакъты, копечик танъгъа къадар
авлап, улып чыкъты. Сабасы ана, бала, мугъайшып, ки-
рагъа кочътик. Иште булай юртсуз, иесиз, йылдызсыз къал-
дыкъ. Олюлеримизнинъ рухларын чакъыраджакъ, керилип,
созулып яшайджакъ, солукъ аладжакъ, чынънайджакъ, ой-
найджакъ бир еримиз къалмады.

Бизден сонъ пек коп къонъшуларымыз да ерлерин,
юртларын гъайып этип, уйсюз, баркъсыз къалдылар, ки-
раджы болдылар. Бугунъ коктеки йылдызлардан, айдан,
кунештен башкъа бир вакъитлер бу ерлерде бизнинъ юрт-
ларымыз, къаралтыларымыз болгъанын, бу ерлерде на-
сыл бол, кыйгъысыз яшагъанымызны, ольгенимизни
бильген къалмады. Бизден о якъларгъа ёлу тюшкенлер, эски
уйлерининъ, юртларнынъ алдындан кечкенде, бир талай
ят, ябанджыларнынъ шаматалы сасыкълары арасында та-
ныш бир сес, таныш къокъу сезелер.

Коп вакъитлер бу ябанджы юртта тюрлю-тюрлю тюш-
лер коре, къоркъып, джылап, уяна эдим. Бу уйде тувгъан
эр, кыз — бир талай яш къардашларым коп яшамай ме-
зарларгъа тёкюльдилер, копке бармай, суюгюлли кучеле-
гимиз кыйналып, агъувланып кетти. Яваш-яваш баба, ана,

бала сьогюлери сувукъ тандырнынъ башында эски юрту-мыздаки къадар юреклерни ысыталмай эди.

Бир кузь вакъти эди. Узакътан кельген бир мусафир мени окъутмакъ ичюн озъ юртуна котюрмек тиледи. Бабам бираз тюшюнди, тасарланды, сонъ къаиль болды. Анам артыкъ бугъа даяналмады, узун саатлер окюре-окюре джылады. Мени алып кеткен имансыз арабанынъ копчеклери-не минип, токътатмакъ истеди. Оны зорман узакълаштырдылар.

Араба бизнинъ сокъакътан айлангъанда, анам:

— Мени унутма! Анайчыгъынъны унутма, балам! — деди.

Молла да:

— Огъурлы олсун, балам! — деп, къолларын саллап; бакъыра эди.

Мен де, тск озюм эшитеджек къадар:

— Унутмам, ич бир вакъит унутмам, — дегенде, араба сокъакъны айланды, шеэрнинъ шаматасына къарышып кетти.

Башымны сары тобанларнынъ арасына сокъып, окюре-окюре джыладым. Джашын тебенинъ астындан кечкенде, анда Нурайман Къапуренинъ магъа джавлыкъ саллагъаныны корер кибик болдым.

Иште мен бу йыллары достсуз, юрексиз, сююнчтен, ойнамакъ, джырламакътан узакъ къалдым. Черевинден, озегинден къопарылгъан бир фидандай сёндим, мугъайдым.

* * *

Энди яры гедже, чонъгъарлы яш булай этип эртегесини битиргенде, койден авгъан, биринджи къораз якъынлашкъан эди. Дерен, яралы бир юрекнинъ бу сёзлери эпимизнинъ татлы, кучюк, къара дуйгъуларман сарылып алынган юреклеримизни, башларымызны якъты, темизледи. Алайымыз огъа:

— Сен бизнинъ къардашымызсынъ, биз алайымыз кемирчекдешмиз, бизим ичимизде ятсырама, — дейиштик.

Ве, къуджакълашып, оны къаралтыларына къадар озгъардыкъ. Къайткъанда, аркъадашым магъа:

— Бу эр кунь корьген шейлернимиз, бола тургъан шейлер, амма! Бу яш хаста, аджайып бир бала!.. — дей эди.

Бу яшмы хаста эди, ёкъсам менимнен аркъадашыммы хаста эди, ёкса даа башкъаларымы — бу ишни де сиз озюньиз тюшюнип тапынъыз!..

“Миллет” газетасы, 1918,
№-№ 165 (декабрь 3), 166 (декабрь 4), 167 (декабрь 5),
168 (декабрь 6).

1. Саиби — муэллифнинъ изааты.
2. Оппоппишик къуш — *Н.С.*
3. Бу сёз метнде бу шекильде берильген (окъулыш вариантлары: *чаятла, джаятла, джсыятла*) — *Н.С.*
4. Сидане — ашкъа къошулгъан бир осюмликнинъ ады, озьбеклер оны пителер устюне сеперлер, русчасы — чёрный тмин; “сидане козь” — “къара козь” демектир — *Н.С.*
5. “Миллет”теки метнде — *джырлав.*
6. Русча: любимица — *Н.С.*
7. Койнинъ молласы, имамы — *Н.С.*
8. Синъирленди — *Н.С.*
9. Къабарта — *Н.С.*
10. Алдыгъы (алддаки, илеридеки), эвельки — *Н.С.*
11. Лянет этильген — *Н.С.*
12. Якъынларындан — *Н.С.*

Б.ЧОБАН-ЗАДЕНИНЪ “НУРАЙ” ПОВЕСТИ

Бекир Чобан-заде, махсулдар бир шаир олмакънен берабер, окъуйыджыны тесирсиз къалдырмайджакъ къадар къуветли олгъан менсур эсерлернинъ де муэллифидир. Бугунъки окъуйыджы ве мутехассысларнынъ онынъ кучюк ве буюк¹ икяелеринен таныш олмагъа ве узерлеринде тедкъикъат кечирмеге артыкъ имкянлары бар. 1998 йылында Б.Чобан-заденинъ эки менсур эсери “Йылдыз” меджмуасында С.Кандымова тарафындан азырланып, нешир этильген эди². Бундан сонъ, 1999 сенесинде, несир эсерлернинъ эксериси тюркиели семетдешимиз И.Отар тарафындан Б.Чобан-заденинъ “Къавал сеслери” адлы къолязма дефтеринден латин арифлерине акътарылып, Истанбулда чыкъкъан “Къырымлы тюрк шаир ве бильгини Бекир Сыдкъы Чобанзаде” адлы китабында бастырылгъан эди³. Айны

йылда “Эртеджи Мурад” адлы кучюк бир икяеси Къырымда чыкъкъан “Янъы дюнья” газетасында нешир этильген эди⁴. Булардан гъайры Б.Чобан-заденинъ даа бир эсери — “Нурай” повести беллидир. О, ялынъыз бир кере бастырылып, 1918 сенесинде “Миллет” газетасынынъ бир къач санында⁵ дердж этильген эди. Бундан сонъ ады биле анъылмады, десек, мубалягъа этмемиз. Кунюмизге къадар кечкен муудет ичинде эсернинъ ады джиддий тедкъикъатлардан ялынъыз Б.Чобан-заденинъ озю тарафындан, 1928 сенесинде айры китап оларакъ бастырылгъан “Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври” адлы марузасында, анъылгъандыр⁶. Меракълысы шудыр, айны йылда нешир этильген бу марузанынъ макъале тарзындаки терджимесинде “Нурай” акъкъында сёзлер екътыр⁷. Эсер базы мутехассыслар тарафындан

билинсе де, якъында мейдангъа чыкъкъан салмакълы тедкъикъатларда онынъ акъкъында малюматкъа расткельмедик⁸. Яни бугунъ Чобан-заденинъ “Нурай”ы ильмий къулланылышта ёкъ демек мумкюнدير. Бунынънен берабер бу эсер эм Б.Чобан-заденинъ иджадында, эм де, умумен, эдебият тарихымызда корюмли бир ер тутмакътадыр. Проф. И.А.Керимов шартлы оларакъ айыргъан XIX асырнынъ сонъунда ве XX асырнынъ башында къырымтатар эдебиятында несир жанрынынъ инкишафынынъ девирлерини⁹ дикъкъат назарымызгъа алсакъ, эсер Дж. Сейдаметнинъ икяелеринен ве “Нурай” киби “Миллетте” нешир этильген А.Одабашнынъ (Чатыртавлы) “Къурбан-ноф”нен бир сырада несирджилигимизнинъ учюнджи девирини тешкиль этмектедир. Дигер сёзлернен айтсакъ, О.Акъчокъракълы ве М.Нузэттен сонъ, повесть жанрынынъ инкишафында Б.Чобан-заденинъ иджады муим олгъан учюнджи басамакъны тешкиль этмектедир, деп сёйлемек мумкюн. Илериде кечириледжек тедкъикъатлар бу тесбитимизге

тюзетмелер кирсете билирлер.

Б.Чобан-заденинъ иджадына умумий характеристика бермеге иджап этсе, онынъ эсерлерининъ тематикасы, яни, кендисининъ ифадеси иле, мевзуыйяты¹⁰ мураккеплик ве кенишликнен айырылып тургъаныны сёйлемек лязимдир. Икяе этильген вакъиалар, адиселер койде, шеэрде, тойда, кой дернегинде, коининъ ве шеэрнинъ татар эвлеринде, арманда, кой я да шеэрден тыш — дагъда, учансув янында, бир кере расткельсе де, Шама шерифнинъ бир тюкянында, дживарындаки дервиш къобасында олып кечелер. Амма олар Шамда кечсе биле, оларнынъ михвери, этрафында айландыкълары кочер агъачы, шубесиз, Къырым, къырымтатар Къырымыдыр. Кучюк икяелернинъ заманы узун олмамакънен берабер, буюк икяелери баягъы вакъытны къаплап алалар. Оларнынъ бунен алякъалы баш хусусиетлеринден атлап кечмек мумкюн дегильдир: тасвир этильген вакъиаларнынъ девамлылыгъы баш къараманнынъ такъдиринен сым-сыкъы багълы олып, онынъ балалыкътан я да осьмюрликтен генчликке къадар

кечирген заманыны теш-
киль этмектедир (“Огъур-
лы джоллар”да — Сейтне-
би Менбориевнинъ, “Ну-
рай”да да Нураинынъ
озю), яни беш-он йыл
къадар тахмин этиле би-
лир. Бунынъ себеби бел-
лидир. Б.Чобан-заде бу
эсерлерни 1909-1918 се-
нелери арасында, даа 16-
25 яшларында экенде яз-
гъан эди. Яни аятнынъ энъ
гузель бильген сааиы —
балалыкътан генчликке
кечитини ве генчликнинъ
ильк девирлерини тасвир
эте эди. Бу исе яш эдип-
нинъ иджадий позиция-
сыны, онынъ аят керче-
гине риает эткенини
косътермектедир.

Б.Чобан-заденинъ
темсиллери тири, джан-
лы, ренкли; базан персо-
нажларнынъ арекетлери,
сёзлери астында шахсий
рухий вазиятлери иле бе-
рабер аяткъа умумий,
бутюн бир несиль я да
халкъкъа айт олгъан му-
насебетлери корюнемекте-
дир. “Он дёрт джашымда”
икьясининъ баш къарама-
ны, “Немечик”, севип
къалгъан рус къызчыгъы
Анютагъа: “Сиз бизлерни
суймийсиз, мен корьдим.
Урус ышколанынъ дивар-
ларындаки суретлерде
корьдим. Сизлер бизни
ольтюресиз. Эр кес биле,
сиз бизни суймийсиз”,

деген сёзлери онынъ ру-
хий вазиятини косътер-
генлери киби, бир къы-
рымтатарнынъ, юртыны
басып алгъан ве юртында
озюни шорбаджы деп тут-
къан “джеди денъиз сабы-
сы” русларгъа мунасебе-
тини пек ачыкъ косътер-
мектелер. “Огъурлы джол-
лулар”да Сейтнеби-
нинъ анасы Зайдабай-
нынъ огълундан нечюн
ичкенини сорагъанда:
“Ичмесем къальтийим,
джаным сыкъыла. Бала
экенде алма къырслар,
джам къыраар, эгленир
эдик. Бугунъ энди ясай-
джакъ бир ший ёкъ Бир
марушке бир де ракъы
бар, экви де бир-бирин-
ден бетер”, деп берген
джевабы не къадар хусу-
сий ве айны заманда не
къадар умумий бир сёз-
лердир. Огюмизде тар ич-
тимаий, икътисадий, си-
ясий ве медений черчиве-
лер ичине сокълугъан бир
халкънынъ такъдир зор-
балыгъыны чекип, озю-
нинъ къайнагъан аят къу-
ветлерини тадбикъ этме-
ге, къуллаанмагъа ер тапа-
магъан бир шахыснынъ
фаджиасы дегиль де, бир
несильнинъ фаджиасы
бутюн ачыкълыгъынен
корюне. Бунъа пек якъын
бир ал “Нурай”да да кеч-
мектедир. Факъат мында
баш къараман, Нурад-

дин, ичкиликке яхут “шенъ омюрге” берильмейип, озюне уймагъан аяткъа уймакъ я да къаршы чыкъмакъ киби эки ёл арасында Шекспирнинъ къараманы Гамлетнинъ ёлуны сече. Онынъ “Алайынъызгъа шерият, магъа шерият тюгюль, я-а! Сиз озюньиз меним авамны чаладжакъсыз, озюньиз!” деген сёзлери де эм хусусий эм умумийдирлер. Оларда аяттаки акъсызлыкъкъа уюшмакъ истемеген несильнинъ окели итиразы дуолмакътадыр. Айны заманда Б.Чобан-заденинъ персонажлары гъает озьгюн текрарланмагъан табият чизгилерине маликтирлер. Эдип мыскъылджы “Немечик”, сафдиль, дюрюст Аблязиз сокъта, шеэр аятынынъ гирдапларында озюни джойгъан Сейтнеби, джошкъун, къызматабан, тевеккель, мерд, федакяр Нурай, севгилисине садыкъ Анифечик киби, сагълам бир мизаджгъа малик Джелиль ве даа бир чокъ текрарланмаз биринджи ве экинджи дередже темсиллерни яратты.

Персонажлары ичтимай табакъагъа, миллетке аитлиги бакъымындан да гъает фаркълыдырлар. Эдип мында да аят кер-

чегине риаат эткенини косътере. Онынъ къараманлары “айры”, “озь арасында” алынмай. Эсерлеринде къырымтатар мырзалары, челебилери, шеэрге кочип къаведжиликке берильген сабанджы койлюлери, чобанлары, моллалары, къылавузлары янында чуфутлар, чингенелер, къазакълар, барышняларнынъ темсиллери ер тутмакътадырлар. “Нурай”да биз тойларны чалгъан, татарнынъ той адетини яхшы бильгенинден, кескин бир сымарышны эшиткенлеринен чалгъан аваларыны баш котермейип башкъасына айландыргъан чингенелернинъ, Къарасувбазарнынъ сокъакъларында сархош юрген, оту энъ чокъ олгъан эски ат дегирмени еринде къалгъан чукъурнынъ сыртында эвлери тизильген къазакъларнынъ, “созып, чайнап, джырлагъандай” лаф эткен чуфутларнынъ темсиллери бир къач чизгинен берильсе де, окъуйдыжыда аяткъа там уйгъунлыгъы тасавурынынъ догъмасына баягъы ярдым этелер.

Б.Чобан-заденинъ эсерлеринде, хусусан буюк икяелерде, айры бир ерни олюлернинъ темсили тута. Олюлер —

шиириетинде де сыкъ-сыкъ расткельген темсиль — эски, буюк тюрбелер алтында яткъан эрен-эвлиялар, къайсы бир меджусий диннинъ къалымтысы олгъаны билинмеген ве даа зияде эски кельтлернинъкине ошагъан ишанчларына коре, байрамда эвлерге джыйлышкъан, къаргъышлары тута бильген, баба юртуна якъын бир мезарлыкъта яткъан о олю баба-деделернинъ рухлары эсерлеринде озьгюн бир ава догъурмакътадырлар. Окъуйыджы, икяенинъ къыска заманындан кечип, несиллерни бир-бирине багълагъан, башы ве сонъу адамларгъа билинмеген вакъыт джерьяныны дуйгъан, ис эткен киби ола. “Нурай” икяесинде къорантанен берабер аталарынынъ юртуны терк этмеге меджбур олгъан “чонгъарлы”нынъ анасынен “джылашкъаны, сыйпашкъаны, къуджакълашкъаны, сармашкъаны” мелодраматик бир левха ола билир эди, амма бундан сонъ анасынынъ олюлерге, эренлерге о юртта сонъки кере къадимни окъумасы бутюн адисеге бам-башкъа бир ренк бере: инсанлар садедже мескен ташлап кетмейлер, бу ерде шу

аньде билинмеген ве икяеде ялынъыз базы тыш аляметлеринден анълашыла бильген бир дюнья сонъуна ире, бите, оле ве, ола билир ки, о дюньянынъ менсюплери олгъан ана-баласынынъ агълашмакъ, сыйпашмакъ, къучакълашмакъ, сармашмакъ — бу алда энъ аздан япа биледжеклери бир иштир.

Б. Чобан-заденинъ менсур эсерлеринде бир къач текрарлангъан вакъианы, эзгини айырмакъ мумкюн: дернек (джыйын, койлюлернинъ джыйылышувы, отурышувлары), байрам, той, олюм. Байрам ве олюм эзгилери ады кечкен эки буюк икяесинде де мевджуттыр. Экисинде де икяе байрамда тююмлене ве олюмнен чезиле. “Нурай”да бунъа бир де икяенинъ юксек нокътасыны ичине алгъан той къошула.

Икяе муэллиф адындын башлана ве онынъ сёзлеринен бите. Биз мында сюжетнинъ фабула черчивеленмесини (рус эдебиятшынаслыкътаки “фабульное обрамление сюжета”дан) коремиз. Сюжетнинъ бойле тизилиши къырымтатар эдебиятында уникаль бир шей оларакъ корюнсе де,

дюнья эдебиятында онынъ мисаллери чокъ-тыр. Энъ мешур орынеклери — арап масалларынынъ джыйынтыгы “Бинъ бир гедже”нен Бокаччонинъ “Декамерон”ыдыр.

Экинджи икяеджи — икяенинъ къараманларындан бириси, “чонъ-гъарлы”дыр. Онынъ икяенини къолайджа васыф-тырмакъ кучътир. Базы иетлерине коре о да рчивелеме олмакъ тындадыр. Амма къапуренинъ “Синъ”ни йырлагъандар кельген кидюрайнынъ олюсонъра кельген сымлары икяеы тарзда багълы ырылмаз къыолгъанларынынъ экспозици-ве прологыны гъ эткенлерини этмек керектир.

Экспозиция, бизни баш къараманы Нураинен таныш этип, тююмден эвель кельген вакъиаларны такъдим эте. Прологда баш къараманнынъ ве онынъ севгилиси Кыапуренинъ олюмлеринден сонъ олып кечкен вакъиалар икяе этиле. Умумен, къошумча къысымлар бутюн эсерге насылдыр битмегенлик, девам эткенлик тесирини догъура. Яни

муэллиф оларнынъ эсерине кирсетильмеси саесинде, Нураининъ олюминен берабер онынъ акъсызлыкъкъа наразылыгы, рухий азатлыгы, сербестлиги гъайып олмагъаныны, адамларнынъ юреклеринде, акъылларында яшап, оларны эп раатсызлагъаныны, тюшюндиргенини, эеджанландыргъаныны косътермеге мувафакъ ола.

Б. Чобан-заденинъ эсерлеринде башлыджа проблематиканы севги (“Нурай”, “Огъурлы ёлджулыкъ”, “Он дёрт яшымда”), миллий характер, инсаннынъ ахлякъ догърулугы, дюрюстлиги, сагъламлыгы тешкиль этмектедирлер. “Нурай”нынъ башлыджа чатышмасы, эсас конфликтини анъламакъ ичюн языджынынъ дигер бир буюк икяеси олгъан “Огъурлы джоллар”гъа мураджаат этмелимиз. Мында, муэллифнинъ ифадеси иле сёйленеджек олса, “ойнамакъ, опымек, суюмек, онъмакъ истеген таттар “коръмийджексинъ, суюмийджексинъ, опымийджексинъ” дегенмен, динмен джашав чарпышты; юзлердже джылларнынъ тартышмаларындан, тепишмелеринден

джыйылган ачувман бир даа согуштылар. Кене дженъишалмадылар, кене анълашмадылар". Лякин баш къараман, Сейтнеби, халкъ тарафындан "дин" деп билинген бир талай хуруфаткъа къаршы баш котереркен, не япаджагыны бильмей, янъы, шеэр шартларында кимге уймакъ, кимни озюне рехбер, къылавуз этмек бильмей. Анасынынъ: "Уйлен, балачыгъым", деп ялвармасына о: "Кимни алайым?.. Магъа саба-акъшам къавгъа керек тююль, сонъ учъ айда бир талакъ. Бизнинъ уйленмемизден бир имам, бир де чалгъыджы чингеге къазана, энъ зарарлы киев бала. Ичмек айыпмы?.. Бугунъ мына сагъа деген, хатыры сайылыр мусульман джашларнынъ зиялыларнынъ алайы иче. Багъчасарайлы Гаспринский мырза, къазанлы Токъаеф деген муаррирлер, шаирлернинъ бары да иче. Токъаефны эр кунъ сокъакътан джыйып алып кетирелер. Сюеджек кишинъ, артындан джюреджек ишинъ болмагъан сонъ ичмей къальтеджексинъ?" Шеэрнинъ махсулы, янъы татар Сейтнеби койнен рухий багъыны узъмген анасыны анъламай: "Анада эски татар

кою козь джашларыман, бала суюгюсимен, чынълары, Къураныман джашай; балада ракъысы, марушкеси, къайгъысы, джан сыкъынтысыман янъы татар шеэри тува эди. Конъюллери, туйгъулары башкъалашкъан бир халкънынъ тиллери бир болса да анълашалайлар"¹¹. "Нурай" да ильк бакъышта бунынъ киби сонъ шеклини даа булмагъан янъылыкънен эскилик арасында конфликт корюнемесе де, чарпышманынъ эсасында кене севгининъ булунганыны коремиз. Осмюрликте догъган ильк севги, къырымтатар "шовалье"лери, "рыцарь"лерининъ севгилисине, онынъ йырына садыкъ къалмакъ ве керек олса онынъ ичюн джан бермек адетлерине риает этиув баш къараманны олюмге кетире. Имамнынъ: "Сен бир джанайсынъ, сенинъ аванъ чалынмакъ шериаат тююль, оздур мынлан!" демеси, Нурай онынъ севгисининъ атылгъ тира, бир л бундан дол джемааткъа чыккып, Амма бунынъ икяеджининъ бир нынъ айтышына коре, о девирде татарлар арасында чокъ корюнген адисе-

нинъ эсасында эльбетте кырымтатарларнынъ ич-тимаий аятынынъ хусусиетлери булунмактадыр. Бабанынъ кызыны бир шейи олмагъан бир оксюз чобангъа бермек истемегени ичтимаий аятнынъ бир алямети олгъаны киби, молланынъ Ислямда умумен шериат олмагъан чалгъыны бир джанайгъа чалдырмакъ “шериат олмагъаныны” сёйлемеси, халкънынъ озьлеринден олмагъан, озьлери киби, тонгъа бурюнип, тавлы олмагъан адамгъа къаршы чалкъа ясагъанлары, мол-агъа къол узаткъаныны льдюргенлери де — эпсичтимаий аляметлерден-дир. Демек мында да эсас чарпышма — эски аятнынъ къалыпларындан чыкъкъан яшнынъ эски, патриархаль кырымтатар коюнинъ къанунларынен чарпышмасыдыр.

Эсас икяе баш къараманнынъ олюминен екюнлене. Б.Чобан-заденинъ шириетини тедкъикъ эткен А.Б.Таймаз шиирлеринде олюм эзгилерини анылатыркен: “Чобан-заденинъ шиирлери бир бугюн оларакъ алыныр ве дикъкъатле огренилirse, оларда оптимизмден зияде пессимизм руху устюн корюнмектедир. Умют ярыгъы арада

бир парламакъта исе де, чар-чабик сёнип кетмектедир. Дениле билир ки, рухуны саргъан пессимизм исси шаирни сыкъ-сыкъ умютсизликке сюрюклемекте ве бунынъ кедерли нетиджеси олгъан олюмни къыдырмактадыр”¹², деп яза. Эльбетте “Нурай”да да пессимизм исси укюм сюрмектедир. Энъ зияде о прологда дуюла. Амма эсерни окъуп чыкъкъан окъуйджы юрегинде бир арынувны да “катарсис”ни де дуя билир. Биздже бу ал Б.Чобан-заденинъ иджадында олюмнинъ фельсефий мундериджесинен багълыдыр. Олюмге фельсефий бакъышларыны эдип “Он дёрт джашымда” адлы икяесинде ачыкълай. Эсернинъ кириш къысмында о: “Биз, татарлар, бек чалт тува, осе, ойнай, куле, сонъ тюшип олемиз. Ат устюнде, айгъырларнынъ аркъасында джувурып джторген бир бахтымыз бар. Тоз чангъгытып, козь къамаштырып чыгъамыз, сонъ бир айланмада, бир къыйыр, ыйыкъ джерде атымыздан тюшип сессиз, ынъыртысыз, мугъаймай, окюнмей, джыламай оле, унтуламыз. Барсын эр халкъ тилегенидай омюр сюрсюн, биз

джашавнынъ бу союны, олиумнинъ бу джолуны сюемиз”¹³, дей. Бу сёзлерде Б.Чобан-заденинъ кырымтатарларнынъ табиатында олиумнинъ ери акъкъында тасавурлары ачыкъ, гузельдже ифаделенгендирлер. Онынъ ичюн татарджылыкъ йигитликнинъ баш алямети олгъан миниджиликтен айырыламагъаны киби, йигитчесине бир олюмден де ич айрылмас. Дигер бир ерде о, олиумни, онынъ себебини башкъа тюрлю, “Вакътында сююльмеген джурт виран болур, вакътында сююльмеген джигит олер”, деп анълата. Языджы ичюн олюм севгинен багълы. Севги олмагъан ерде олюм укюм сюре. Иште меселе будыр! Севильмеген къараман оле, йигитчесине оле. “Халкъ тилеген, Танъры да буюргъан болса, о, эр кесни сюйип къувандыраджакъ, анълайджакъ, биледжек, я бир къараман джигит, яки эрмиш, кераметли бир азиз болур эди. Булай болмады”. — деп яза Б.Чобан-заде. Эсерде кырымтатар джемиетиндеки умумий севгисизлик эм йигитлернинъ, эм де юртнынъ, ватанынынъ олюмине кетиргенини коремиз. Йигитлер бирер-

бирер ольгенлери киби, ватан да бирер юрт, бирер оджакъ оларакъ оле. Иште бойле этип чонгъарлы ве онынъ къомшулары юртларыны, оджакларыны гъайып эттилер. Бу исе, озъ невбетинде севгисизленип кетмелеринде даа бир адым олды. Эсернинъ нетиджеси иште бойле кедерлидир. Амма шенъ мизаджлы башы ве фаджиалы эсас къысмы олгъан эсер ахыр-сонъу яхшылыкънынъ гъалип чыкъаджагъына бир умуятнен екюнлене. Окъу-йыджы бу умуятнинъ къайдан догъгъаныны — динълейиджилернинъ юреклерининъ къара дуйгъуларындан темизленгенинденми ёкъса чонгъарлыгъа айткъан къардашчасына сыджакъ сёзлеринденми — башта бир анъламай. Ола билир ки, бу умуятни биринджи икяеджининъ сонъки сёзлери догъурадыр: “Къайткъанда аркъадашым манъа: “Бу эр кунъ коръген шейлеримиз, бола тургъан шейлер. Амма! Бу яш хаста, аджайып бир бала!” — дий эди. Бу яшмы хаста эди, ёкъсам менимнен аркъадашыммы хаста эди, ёкъса даа башкъаларымы, бу ишни де сиз тюшюнип тапынъыз!”

Яни, юкъарыда къайд эткенимиз киби, Нурайнынъ олюминен берабер онынъ акъсызлыкъкъа наразылыгы, рухий азатлыгы, сербестлиги гъайып олмагъаныны, адамларнынъ юреклеринде, акъылларында яшап, оларны эп раатсызлагъаныны, тюшюндиргенини, эеджанландыргъаныны биринджи икяеджининъ шахсиетинде даа бир “хаста”нынъ догъгъанындан анылаймыз. Бу такъдирде исе аят олюмге гъалип чыкъаджагына эльбетте умют бар.

Эсернинъ гъаеси муэллифнинъ къараманларына иссий, эеджанлы мунасебетинде, онынъ сёзлеринде дуола. Онынъ Нураддини де, чонъгъарлысы да “худжур, хасталар”. Бу худжурлыкъны муэллиф башкъа бир эсеринде — “Индемез Джелиль” адлы икяесинде анылата. Мында о, къараманы акъкъында: “Джеллякъай не палитик, не де къарасевда эди. О, обирлеринден даа зияде къырымлы, эски къырымлы эди. Къырымлынынъ къайгысы, джаны сыкъылмаз. Кунълерининъ файдасыз корюнемеси оны зияде тута, даа зияде сыкъа эди. Месея, огъа бундай худжур, хас-

та къарай эдилер. Бату, Дженгъыз, Темур ят корюнген кишилерге, эльбет, Джеллякъай ят эди”, деп, икяенинъ сонъуна: “Меним Джелиль акъайнынъ сёзюне буок ишанчым бар. Джелиль акъай сёз берген сонъ, Къырымны яланджы танъман керчекчи танъ арасында алырмыз”, деп яза¹⁴. Бу сёзлерде, Къырымны эльде этмек ичюн башта бир бу саипликке ляйыкъ бир халкъ олмакъ кереклиги ве бу халкънынъ фердлерининъ эсас хуссиетлери анылатыла. Бу да, гъае олмайып недир? Бу гъае “Нурай”нынъ да гъаеси дегильми, аджеба? Яни муэллиф окъуйджысына: “Юртунъа саип олмакъ истесенъ сен де бойле “худжурлардан”, “хасталардан”, бунынъ киби севгенлерден олмакъ керексинъ!” демек истемейми? Буны биз де окъуйыджыларнынъ махкемесине быракъамыз.

Нариман СЕИТЯХЪЯ,

*Къырым devlet
муэндислик-педагогика
университети
къырымтатар тили ве
эдебияты кафедрасынынъ
оджасы.*

1. 1908-ден 1920-нджи йылына кьадар буюк эртеге; бугунь — повесть.
2. Чобан-заде Б.С. Арманда бир шаир; Индемез Джелиль // Йылдыз. — 1998. — № 7. — С.36 — 47.
3. Çobanzade B.S. Eki Derviş; On Dört Çaşımda; Oğurlı Collar; Bir Qaç Suçum; Harmanda Bir Şair; İndemez Celil // Otar İ. Kırmılı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade. — İstanbul, 1999. — S.155 — 187.
4. Чобан-заде Б.С. Эртеджи Мурад // Янъы дюнья. — 1999. — Апрель 3. — С.4.
5. “Миллет”, 1918/1337, дек. 3/сафер 28 (№165), дек. 4 / сафер 29 (№166), дек. 5 / рабиульэввелъ 1 (№167), дек. 6 / рабиульэввелъ 2 (№167)
6. Б.Чобанзаде. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври. — Акъмесджит, 1928. — С.79.
7. Чобан-заде. Крымско-татарская литература новейшего периода. — Симферополь, 1928. — С.30.
8. Мисаль ичюн: Нагаев С. Роман ве заман; Медений инкыляб аскери // Нагаев С. Йылнамедеки излер. Къырымтатар эдебияты акъкъында этюдлар. — Ташкент, 1991. — С.5 — 74; 75 — 216.; Керим И.А.-о. XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында къырымтатар несирджилигининъ инкишаф ёллары // Керим И.А.-о. XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында къырымтатар бедий сёзюнинъ эврими. — Симферополь, 1998. — С.124 — 180.
9. Керим И.А.-о. Ады кечкен эсер, С.180.
10. Кене анда, С.66
11. Çobanzade B.S. Oğurlı Collar // Otar İ. Kırmılı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade. — İstanbul, 1999. — S.179.
12. Taymaz A.B. Kırmılı Bekir Çobanzade'nin Şiirleri: Türkiye Mecmuası, Cilt XII'den ayrı basım. — İstanbul, 1955. — S. 40.
13. Çobanzade B.S. On Dört Çaşımda // Otar İ. Kırmılı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade. — İstanbul, 1999. — S.Otar İ. Kırmılı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade. — İstanbul, 1999. — S.170.
14. Чобан-заде Б. Индемез Джелиль // Йылдыз. — 1998. — № 7. — С. 47.

ПЕЧЕЛЬ АЗИЗ

"Печель" сёзю бизнинъ якъта пек авур,
Топал, сокъур къатында дженгиль къалыр.
Печельнинъ аякълары къыйыш бола,
Мундай киши не кунъ коре, не онъа.

Лякин печель бизнинъ якъта пек мукъаддес,
Печеллерни сую, сая бизде эр кес.
Яман сёзге яхшы мана къайдан кельди?
Буны айтмакъ – бу джаныкънынъ джюрек дерди.

Бизнинъ якънынъ татары эки болюк:
Къара татар – акъ татар, кучюк – буюк.
Татарнынъ бек бир къара хатынындан
Такъыр джерге секирди шу Печель Асан.

Аякълары шай къыйыш, бир къатдай,
Бир-бирине тагъыла, къавгъа башлай.
Бир адымны он'джылда атып болды,
Он бешинде джылышты, чечек джулды.

Акъшам-саба къартанай джылай-джылай:
– Неден къыттынъ бол бахшышынъ бизден,
Мевляй?
Къызлар коръсе: "Выкъ!" – дейлер, джийренелер.
– Байгъуш, онъмаз! – дей тойда чингенелер.

Базы тышта корюнсе, джыйлыша халкъ:
– Тюльбер! – дейлер. – Сельбидай боюна бакъ!
Тойдан къува, джамиде итеклейлер,
Кенъ дюньяда факъыргъа джокъ бираз джер.

Бозып ташлай барлыгъын бу аякълар,
Мундай печель бетине – айт – ким къарай?
Узун къышта, тойларда сёз турагъы –
Тек печельнинъ къамбуры, эки аягъы.

Джамиде кобисининъ баш дуасы:
– Танърым сакълар печельнинъ юзь къарасы.
Факъир бала, улып гедже, гонъю таша,
Джылай-джылай, озюн джангъыз тапа.

Ат корюне бек юксек, къызлар мелек,
Бильмей озю, дюньягъа ничюн керек.
Яз-къыш оджакъ башында кульмен ойнай,
Бек аз коре печельни джылдыз, кунъ, ай.

Бир кунъ кульде бир арув комюр тапты,
Кести, джонды, учлады, къалем япты.
Сонъ, диваргъа бойнуздай “элиф” язып,
–Алла! – деди, къатына бир “лям” къазып.

Аз заманда Асанчыкъ нам къазанды.
Молла-къара язысына сукъланды.
Дува язды дертлиге, шифа сорап,
Китап ачты джолчыгъа, огъур къарап.

Нефесимен къанлы дерт джокълай болды,
Бир арифнен джин этнеси бозулды.
Коп байларнынъ гъайыплары табылды,
Коп джюрекнинъ яралары джабылды.

Язысына коп къарадым, окъуялмай,
Бир сатрында бир догъру ариф табалмай.
Лякин коре халкълар мунда бек коп мана,
Окъуп, бек коп джылагъан молла-къара.
Ялан тюгюль, Танъры бир, джигит акъам!
Бу языман коп хаста болды сагълам.

Тюрбеси бар мезарлыкънынъ къатында,
Акъшам болса, къабринде нурлар джана.
Чевресинден джаш келинлер эксик болмай,
Торунларын джетип келе коп къартанай.

Печель азиз турагъы дженнет болсун!
Язысына нур, шифа толсун, толсун!
Бу шийриме тилерим: Хакъ нуруман
Бир джаныхънынъ конъюне болсун дерман!

Январь 14, 1917
Будапеште.
“Миллет” газетасы,
1918, № 147, ноябрь 12, СЗ-4.

ОЗЕН БОЛСАМ

Болсам, диймен мен, бир озен,
Де юкселип, тюркюленип,
Де сынджырап, копюкленип,
Аксам кьоркьунч кьаялыкълар ичинден.

Кунь кормесем, акьшам-саба бильмесем,
Тегенексиз, кьызыл гуллер,
Келинчиклер, акь сюнбюллер,
Сыйпап, опип етиштирсем, беслесем.

Кузьлер келип, аджджы еллер эскенде,
Эр бирини бешигинден чыкьарсам,
Обе-обе кенъ дерьягьа озгьарсам,
Ойнай, конълум талгьан, безгенде.

Сыйырчыкълар джыллы узакь диярдан
Тюрлю тюркю, тьос кетирсе,
Селям, савлыкь етиштирсе
Гьарип юрттан, о сююкли Чонгьардан...

Озен болсам, гьарип халкьны ойласам,
Озь юртумда агьар эдим.
Эм онгьарыр огьа эдим,
Бир пунардай ич токтамай джыласам.

Март 29, 1917, Будапеште

БУГУНЬ

Ава – булут, кок мугьайыкь, джер тап кьара,
Япракълар, сюбюртилип, мезар излий.
Джель олю бир кобелекни алып бара,
Узакь тавлар артларында нелер гизлий?

Акьбаш бир кьарт кьаршыдаки пенджерере
Тирсегине башын салып, ойгьа далгьан.
Эм куле, эм джыламсырай бир керере,
Бельки иракь баласыны эске алгьан.

Солдурмада чечеклернинъ эпси солгъан,
Саде титиз бир семичка инат эте.
Ал, ешилъ, мор, эр тюз чечек сия болгъан,
Олюм сечмей, эп сиярта, алып кете.

Санки бугунъ бай уюнде сый этиле
Эр кунъ джолда къол узаткъан чыплакъларгъа,
Сокъакълар бош, тек бир топал сюйрелине.
Эм къыш келе, эм къарсанба ёкъкъа, баргъа.

Кунеш тува, булутларнен ойнашмакъчюн.
Ай да чыкъа, йылдызларгъа джилъвелене.
Гуллер ача, бульбуль джырлай озъ кейфине,
Бизге эш джокъ — не яз, не къыш — джыламакъчюн.

"Миллет" газетасы. октябрь 28, 1918 (№134)

*2001 сенеси сентябрь 12-де Къарасувбазар
шеэрининъ меркезинде Бекир Чобан-задеге
къоюлгъан эйкель.*

Эйкельтыраш Али Билялов.

«ШАХНАМЕ» ВЕ ДЮНЬЯ ЭПИК ЭДЕБИЯТЫ ЭДЕБИЙ ПАРАЛЛЕЛЛЕР

“Шахнаме”нин Эбуль-Къасым Туси – Фирдевсие къадар кечирдиги текамули назара алындыкъта, деръал Грек эпосынынъ (“Ильяда” ве “Одисей”) ве “Хамлет”, “Дон Жуан” ве “Фауст” киби мухтелиф характердеки дюнья сюжетлери-нинъ кечирдиги текамуль хатырагъа келир. Грек эпосы – дестаны озъ эсас мотив ве сюжетлериле Хомсре (Хомерин тарихий бир сима олып олмамасы этрафында заманымызгъа къадар девам эткен мунакъашаны назаргъа аларакъ), даа догърусы Хомер деврине къадар бир къач асыр муддетиндже мухтелиф истихалелерден кечтиги ве ниает Хомер девринде муайен систем ве юкссек бедний кейфиет къазандыгъы киби, “Хамлет”де бир тарафтан къадим грек эдебияты иле, дигер тарафтан Скандинав фольклоры, “Сага”лар иле багъланаракъ XII аср-ы милядийде Шекспире къадар мухтелиф тиллерге мухтелиф ерлерден кечер ве ниает дахи драматургнынъ элинде сонъ бедний шеклине малик олур.

Айны суретте XII милядий асырдан итибарен инкишаф ве мухтелиф девир ве тильде – 140-къа къадар бедний эсернинъ эсас мевкъинни тешкиль эткен “Дон Жуан” ве XVI милядий асырда ортагъа чыкъаракъ Гётеге къадар бир къач эдебий ве бедний эсерге мевзу тешкиль этмекле берабер энъ буюк ве юкссек бедний тешеккюлини Гётенинъ дехасында тапкъан “Фауст” да бу категориягъа дахильдир. Бу категориягъа дахиль олгъан бедний эсерлернинъ яратылышында ики муим эсас козьге чарпар:

1. Бу нев эсерлернинъ къурулышы ве тешеккюлинде фольклор – халкъ эдебияты, башлыджа мевзу ве мотивлерни берген эсас менбаадыр.

2. Буюк шаир асырлардан бери зенин ве хаялларны, шифахий ве язылы эдебиятны мешгъуль эткен бедний эсерлерни келеджек девирлер ичюн аль этер.

“Шахнаме” вс онынъ муэллифи де айны тарихий ёлле арскет эткен ве айны шерефли насибге пайль олгъандыр. Фирдевсиге къадар чешит тюрлю шекильде бир чокъ шахнаме-лер язылгъандыр. Тарихнынъ хабер бердигине коре Ахаметидлер заманындан башлаяракъ Иран эпик материалы “Худай наме” яхуд пехлеви тилинде “Хватайи наме” намлары иле топлангъан ве айны материал Ислам девринде де керек аджим ве керек иссе бедний ишлениш джиэтлерден, хусусан VIII асырдан башлаяракъ Фирдевсиге къадар, мухтелиф шекиллер алгъандыр.

Фирдеви, озюне къадар кельген бу материалгъа керек тарихий ве керек эфсанвий бир чокъ материаллар иляве этмекле берабср энъ муими — бутюн бу материалны дюньянынъ энъ юксек бедний классик эдсбияты махсуллары дереджесине чыкъаджакъ суретте ишлегендир.

Шубэ ёкътыр ки, рус, фин, англизиз, алман, срли америка ве тюрк эпикасы — дестан эдебияты да мухтелиф джиэтлерден зенгин ве оригинальдир, лякин озы девринде бу эпик материал Фирдеви киби бир дахий шаирнинъ лабораториясында ишленмегендир ве башкъа халкъларнынъ эпик эдсбияты иле шахнаме арасында булунгъан эсас фаркълардан бири де будыр.

Шифахий ве язылы эпик эдсбиятыны яраткъан ичтимай формация, инкишаф мерхалеси кечтиктен сонъра шахнаме материалыны бир къач дсфа топлангъан Иран кахинлерининъ я эсасен феодализм дсври шаири олгъан Фирдевининъ ишини текрар этмек мумкюн дегиль.

Бунунъ ичюндир ки, капитализмнинъ мухтелиф мерхалелеринде эпик эдебиятле мешгъуль олгъанлар анджакъ бир коллекционер, ниает, яхшы-яман бир тертипчи ве тедкъикъатчы олмакътан илери кете бильмезлер. Минсаль ичюн, эпик эдебиятыны топлангъан Веселовский, Сперанский, я фин эпосыны тертипке къойгъан Лонрот, атта ерли америка халкъларынынъ эпик менкъибелерини бедний суретте ишлеген Лонгфелло биле, эсас итибарыле Фирдевининъ Иран эпосы узеринде корьдюги бедний ишни иджра этмектен чокъ узакътырлар. Бундан башкъа дюнья эпик эдебияты узеринде бу кунге къадар япылгъан тедкъикъылер чешит район халкъ ве девирлерге аит эпик эсерлернинъ бир-бирине алякъасыны ильмий суретте изах ве талили бир тарафта турсун, бутюн конкрет ве къатий фактлар биле косътермектен аджиздир. Бу укюм, хусусыле тюрк эпикасы — дестан эдсбияты акъкъында догърудыр.

Албу ки, юзлердже сюжет ве биньлердже мухтелиф эпизод ве мотивлерни ихтива эткен муаззам шахнаменен танышыркен, онынъ дюнья эпик эдсбияты иле огълан алякъасыны ортагъа къоймамакъ мумкюн дегильдир. Бу ерде биз бу саадаки бу башлангъыч ичюн къфи дереджеде муим эсап эттигимиз базы паралель ве мухтемель алякъалар къайд этмек фикиринде эдик.

Мсракълысы будыр ки, шахнаме иле алякъадар олгъан эпик параллеллернинъ эписи олмаса да, эсерни Х асырдан, яни шахнамсининъ Фирдовси тарафындан сонъ шеклини алдыгъы девирден сонърагъа аиттир. Мында тюрк системли тиллер мутехассысы ичюн энъ мсракълы параллеллерден бири Х аср-ы милядий орталарында Уйгъур тилинде Шаркъий Тюркистанда язылгъан “Къутадгъу Билик” намындаки эсернинъ мукъаддесмесиндски къайддыр. Бунъа коре, музлиф Юсуф Хаджиб “Иранлыларда шахнаме дснильген” типте бир эсер язмакъ истегендир. Лякин Юсуф Хаджибининъ эсерни тамамыле башкъа характериндедир. Мында, шахнамеде олдугъы киби, мифоложик систем я тарихий вакъялар сильсилеси ёкътыр. Лякин музллифининъ шахнаме язмакъ фикринде булунмасы илериде эмнетле тедкъикъкъа лаякъкъ месселеринден бирисидир. Тюрк системли тиллерде булунгъан эпик махметли ве шахнаме иле, бизге коре, даа конкрет ве сыкъы алякъа сакълагъан эсерлерден бириси де къадим Азербайджан тюрк тилинде язылгъан “Деде Къоркъуд” китабыдыр. Эвеля, “Шахнаме”, адынынъ да косътердиги киби, эсас итибарыле Иран шахларынынъ дестаны олдугъы алда “Деде Къоркъуд” Огъуз ханларынынъ дестаныдыр. Шахнамеде вакъяаларнынъ рехберджи сильсилеси муайен хронологик рабытагъа малик олдугъы алда “Деде Къоркъуд” китабында бу рабыта ёкътыр, бунынъ ерине икяе ве вакъяаларнынъ рабытасы, бу китапта роль ойнагъан шахыслар, къараманлар вастасыле тсмин этилир. Шахнамедеки баш къараман ерини мында Къазан ишгъаль этер. Рустем киби Къазан да “къавгъа гюню онъден депен алп”, яни “къавгъа куню биринджи уджюм эткен къарамандыр”. Бундан башкъа Шахиншах — шахлар шахы мефхумынынъ къаршылыгъы “ханлар ханы” унваныны ташыгъан Байиндер хан ве ннает ярысындан зияде эфсаневий ашыкъ Къазан, “къоюс чалап”, “Ад къоян” ве “Дуэрдэн” Деде Къоркъуд аман бутюн икяелерде о, яхуд бу суретле роль ойнадыкъларындан бу дестаний меджмуагъа муайен вахдет ве рабыта бахш этер эдилер.

Бундан башкъа айры-айры икяелер ве эпизодларда даа

конкрет параллеллерге тесадюф этилир. Мессля: Къазан я Салур Къазан илс огълу Оруз, Депегёз, Дерес хан илс огълу Бугъач, Бегиль огълу Имран икяелеринде бу фикримизни къуветлендиреджек мисаллер тапа билирмиз.

Салур къагъан илс огълу Урузнынъ икяесинде Къазан илс огълу Урузнынъ урушмасы, Сёхраб илс Рустемнинъ урушмасына себеп олган адиселерден тамамыле башкъа адиселерле шартлангъанынен берабер, эр алда бабасыны кыдыргъан, лякин оны танымагъан огъул илс бабанынъ урушмасы, шахнаменинъ Рустем ве Сёхраб эпизодына конкрет параллель тешкиль этер. Рустем илс Сёхраб икяесинде олдугъы киби, “Деде Къоркъуд”нынъ бу икяесинде де огъул биринджи хамледе бабагъа гъалибдир. Лякин Рустем Сёхрабны ольдюрдиги алда Салур Къазан озъ огълу Уруз тарафындан магълюб этилерек аман тилемеге меджбур олур. Яни Рустем илс Сёхрабнынъ учюнджи дефа урушмасы чыкъарыладжакъ олса, “Шахнаме” ве “Къоркъуд” дестанларынынъ бу икяелери бир-бирине даа якъынлашырлар.

“Депе Гёз” икяеси, шубэсиз, Грек мифоложисининъ “Ал-нында тек козю” олгъан Сыклоплар икяесине бенъземекле берабер, айны заманда шахнаменинъ Зоухакъ ве Исфендиярыны да хатырлатыр. Чюнки юнан мифоложисининъ Сыклоплары киби Депегёз де чокъракъ ве сув илс алякъадардыр. Сыклоплар юнан мифоложисинде денъиз танърылары киби тасвир олундыгъы киби, Депегёз де “Узун Пунар” (Узун Чокъракъ) денильген бир менбада ерлешкен перилерле бир чобанынъ алякъасындан мейдангъа келир. Сыклоплар киби Депегёз де инсан этини ашар. Лякин дигер тарафтан шахнаменинъ Зоухаки киби Депегёз де Огъуз халкъыны кунъде эки адам бермеге меджбур этер ве бу суретле бинълерле адам ашар. Ниает, шахнаменинъ Гавеси ролюни “Деде Къоркъуд”да Бисат Алп ойнай ве огъуз халкъыны Депегёзнинъ шерринден къуртарыр. Лякин, Депегёзни не кылыч кесер, не де окъ тешер, онынъ анджакъ козюне урмакъ мумкюндир. Мында Исфендияр илс Депегёз арасында муайен багъ тюзюлир ве эр экиси де козьлеринден уруларакъ олерлер.

“Келлегёз” намыле бу кунъде Азербайджан фольклорында джанлы бир ер туткъан бу икяенинъ даа къадим бир сёзю “Депе” илс ишлетильмесин “Деде Къоркъуд” икяесининъ фольклордаки Келлегёзнинъ асыл менбасы олдугъыны да косътерир. “Депегёз” икяесининъ Шималий Кавказ фольклорындаки сюжетиле де алякъасы олса да, шимдилик мевзу-мыздан узакълашмамакъ ичюн, бу меселе узеринде токъта-

майыкъ. Чюнки айны суретле инсан эти ашагъан Эмегенлер вастасыле эски могъол эпикасы иле де багъланмакъ лязим келеджектир.

“Дерсе хан иле огълу Бугъач” икяесинде Бугъачнынъ Бугъаны ольдюрмеси Рустемнинъ Акъ фильни ольдюрмеси эпизодыны хатырлаттыгъы киби, анасына теджавюз эттиги акъкъында ифтира нетиджесинде Бугъачнынъ, бабасы Дерсе хан тарафындан яраланмасы кене шахнаменинъ Кейкавус ве Сяявуш икяесиле параллель тешкиль этер. Ниасть, “Деде Къоркъуд” дестанында огъуз къараманларынынъ ич бириси арап ве яхут фарс ады ташымадыгъы алда “Бекиль огълу Имран” икяесинде Имраннынъ ёлдашларындан бири Алп Рустем ве яни Рустем пельван адыны ташый. Бу суретле Гянджа Берда, Трабзон, Байбурт арасында къа “Докъуз тюмен Гюрджюстан” (яни докъуз район я да докъуз бинъ аскерли) иле ве къа Трабзон Текору (бельки эрменийдже “такавор” – падшах) иле мубарезе эткен огъуз халкъына айт олгъан “Деде Къоркъуд” накъиллерининъ XII – XIII асырда тешеккюль эткени бу суретлер де сабит олур. “Деде Къоркъуд” накъиллеринден биринде душманларынынъ огъузларгъа “татар” дедиклерини огрендик. Ола бильсин ки, умумен шаркъ ве гъарбда о девирде “татар” унваны иле аныългъан могъоллар деврилс алякъаны косътерир. Шубэсиз, “Деде Къоркъуд” икяелери мухтелиф заманларгъа ант ола билир, лякин ич бириси, фикримизде, XIII асырдан даа сонъраларгъа тааллюкъ эте бильмез. Бу суретле Деде Къоркъуд накъиллер меджмуасы шахнаменинъ Фирдеви тарафындан язылмасы ве хусусиле эльязмаларнынъ язылмасы деврине тессадюф эткен ве онъа якъын бир заманда тешеккюль эткен шахнаме муайен алякъа ве параллеллерге малик Азербайджан тюркчеси иле ильк эдебий эсер оларакъ къаршымызгъа чыкъар.

Демек ки, шахнаменинъ X асырдан итибарен тюрк сис-темли тиллердеки шаркъ эдебиятында биринджи дефа Уйгъур “Къудаткъу билиг” вастасыле тесир этер; такърибен XII аср-ы милядийде шахнаме иле олгъан бу алякъа “Деде Къоркъуд” вастасыле даа да къувветленир.

Шахнамени башкъа буюк дестаний меджмуаларле, месселя – “Ильяда”, “Одиссей”, “Калевала” иле мукъаесе эттигимиз заман, биринджи дефа козьге чарпкъан нокъта, космогония – дюнья яратылышы акъкъындаки телякъкъилерининъ бу дестанларда бир-бирине олгъан алякъасыдыр. Мында кене Къоркъудны назаргъа ала билирмиз. “Ильяда” ве “Одиссей” юнан мифоложисининъ, онынъ эсас унсурларынынъ, “Калс-

вала" фин ве скандинав мифоложи элементлерининъ берильдиги, "Деде Кьоркьуд"да бир-бирине зайыф суретте орюльген эки мухтелиф космогония системининъ (къадим тюрк ве Ислям) булундугъыны коремиз.

Маркс ве Энгельс рус эпик менкъибеси "Слово о полке Игореве" мисалинде косьтердиклери бу орюльме (христианлыкъ ве путперестлик) шахнамсе де корюлур "худавенди джану хиред" (джан ве акъыл) танърысына снтайиш эткен Фирдевси айны заманда "худавенди тензилл рух"ны да бунъа иляве этер. Иран путперестлиги иле Ислям догматикасы акъанди Фирдевси дсврининъ зыддиетлерини характеризе эткен унсурлар оларакъ, шахнаменинъ космогония эсасыны тешкиль этер.

Рустем ве Сѣхрабнынъ башкъа эдебиятлардаки къаршылыкълары бир къач рус ве алман текъикъчилери тарафындан къайд олунмакъле берабер, конкрет мукъассега табии булунмагъандыр.

Рустем киби алман эфсансвий къараманы Хильдебранд да озь огълу Хадубрандны, рус эпикасы баш къараманы Илья Муромец озь огълу Сокольникни ольдюрлр.

Хильдебранд накъили алман эдебиятчылары тарафындан VI милядий асыргъа аит оларакъ косьтерилир ве накъильде Хильдербранднынъ Атиллагъа къуллукъ эттиги къайд олунур. Меракълыдыр ки, Сѣхраб бабасынынъ базу-бендини ташыдыгъы киби, Хадубранд да бабасынынъ билезигини ташый. Лякин, шахнамседе Сѣхраб бабасыны къыдыргъаны алда, Хильдебранд озь огълуны къыдырыр. Рустемле Сѣхрабнынъ урушмасы олдугъы киби, Хильдебранд иле Хадубранднынъ урушмасында да эр экисининъ аскери темаша этерлер.

Илья Муромец иле огълу Сокольник арасындаки урушма акъкъында даа чокъ тафсиллят мевджуттыр. Рустем ве Сѣхрабнынъ урушмасында биринджи дефа Сѣхраб гъалиб кельдиги киби, Илья иле огълу Сокольникнинъ арасындаки урушмасында да биринджи хамледе Сокольник гъалиб келлр. Урушмадан магърур Сѣхраб Рустемнинъ къоджалыгъыны юзюне урдугъы киби, Сокольник де бабасынынъ къоджалыгъына кулер. Ннает Сѣхраб иле Рустем экинджи урушмада, сиялары къырылып биткенинден, эль-эльге урып, бсль-бельге тюштюклери киби, Илья иле огълу да бойлс тууштылар.

Бутюн бу нокъталарны назаргъа алдыкъта, рус эпик менкъибеси иле шахнаменинъ Сѣхраб эпизоды арасында ялы-

нъыз параллелизм дегиль, айны заманда “Шахнаме”нинъ рус эпикасына олгъан муайен тссиринен де танышмагъа имкян асыл олур. Сѣхраб эпизодына мушабих эпизодлар сериясы бунынъле сдюнленмез. Къыргъыз дестаны “Манас” иле багълы олгъан эпизодларда, Сперанскийнинъ хабер бердигине корс, эстон эпик менкъибесинде ве ниает бир къач тюрк накъилинде бу нев параллеллерге тесадуф олуныр. Меселя, “Кѣр огълу” эксер вариантларда огъулсыз оларакъ косътерильдиги алда, бу вариантларнынъ биринде о озъ огълу иле урушыр. Бунъа юкъарыда “Деде Къоркъуд”дан алдыгъымыз параллеллер де иляве иляве этиледжек олса, тюрк ве фарс эпикасынынъ кениш алякъасы даа да айдын оладжакътыр.

Эр алда “Шахнаме” ялынъыз Иран дегиль, бельки бутюн Якъын Шаркъ эпика унсурларыны зенгин ве ниаетсиз организини тешкиль эттиги киби, грск, Европа ве Шималь эпика системлери иле бир чокъ параллель ве мушабехетлер косътерир ки, буларнынъ тедкъыкъы бир тарафтан “Шахнаме”нинъ менбаларыны мейдангъа чыкъараджакъ ве дигер тарафтан Фирдуси деврининъ ве муайен дереджеде ондан эвельки ве сонъраки девирлернинъ эдебий алякъа ве мубаделелерде корюнген икътиسادий, ичтимай, медений ве сиясий мунассбетлерини де даа мукеммель суретте айдынлаштыраджакътыр.

*“Инкъиляб ве меденийет” медресиуасы (Баку),
1934, № 9-10 (116-117), С. 27 – 29.*

Материал И.Гаспринскій кытапханеси фондундан алынды.
Неширге, азербайджан тюркчеси кырымтатарджасына
уйгъулаштырып, Н.СЕЙТЯХЪЯ азырлады.

БАЗЫ АЗ КЪУЛЛАНЫЛГЪАН ВЕ АНЪЛАШЫЛМАГЪАН СѢЗЛЕРНИНЪ ЛУГЪАТЫ

акъанд – инанышлар, къанделер
аср-ы миллие – миллий асыр
асыл олмакъ – бир шейден догъып, бир шейнинъ девамджысы
оларакъ пейда олмакъ
Ахаметидлер – Ахеменидлер, къадимий Иранда миллиаддан эвель
558 – 330 ссилеринде укюм сюрген радшахлар сюлялеси
базу-бенд – къолбагъы, русчасы: нарукавная повязка
вахдет – бирлик

дахий – гениальный
 дахиль – кирмекте
 деа – гений
 истихале – метамарфоза
 ихтива этмек – ичине алмакъ
 ишгъаль этмек – русчасы: занимать (фаркълы маналарда)
 кахин – мабед (священнослужитель; проицатель)
 махмет – хусуснет; кейфнет; характер
 мевкъи – ср; русчасы: положенне
 менкъибе – русчасы: сказание
 мерхале – дуракъ, къонакъ, этап
 мифоложи – мифология
 муаззам – къоджаман
 мубаделе – (озъара) денъишме
 мубарезе – куреш, урушма
 мукъаесе – тенъештирме, къыяслав
 мухтелиф – бир-биринден фаркъ эткен, чешит суретте олгъан
 мухтемель – имкъаилы, ихтималлы
 мушабехет – бенъзсейиш, аналогия
 мушабиъ – русчасы: подобный, аналогичный
 накъиль – ривает; русчасы: предание
 инает дахи – энъ сонъунда; русчасы: в конце концов
 рабыта – багъ
 рехберджи – рехберлик эткен, тайини этиджи
 сабит – къавий
 сильсиле – зынджыр
 ситайиш этмек – макътамакъ
 тааллюкъ этмек – ант олмакъ, алякъадар олмакъ, тиймек
 телякъкъи – бакъыш; фикир; фикирлеме; тасаввур
 тежамюль – камиллешме, эврим
 тесадуф олмакъ – расткельмек
 тешеккюль – русчасы: оформление
 тешеккюль этмек – пейда олмакъ, тешкиль олунмакъ
 хамле – русча: натиск
 Хомер – русча теляффузында: Гомер, эфсаневий къадимий юнан
 эпик шаири (аэд)
 шифахний – агъзавий

Афакъ РУСТАМОВА,

*филология илимлери намзети,
Азербайджан Миллий академиясы
Миллетлерара мунасебетлер
институтынынъ хадими.*

Бекир Чобан-заде эсерлерининъ Азербайджанда нешири акъкъында

Эвелькилерден къалгъан бойле бир лафбар: инсанлар ола ки, олар ольгенден сонъ, ёкълугъыны ялынъыз тувгъанлары, якъын сой-акърабалары ис эте, инсанлар ола ки, оларнынъ ёкълутъы бир миллет ичюн тессюф догъура, инсанлар ола ки, оларнынъ олюмине миллетлер яныкълайлар.

Бекир Чобан-заде — ёкълутъы миллетлер арасында ис этильген инсанлардандыр. О, къыскъа, къалабалыкъ, лякин, олдукъча махсулдар бир алим омюрининъ яшады.

Онынъ эсерлерининъ нешири акъкъында сёз юрсе-тилир экен, муайен бир классификация япылмалыдыр. Чюнки, бу буюк алимнинъ теджыкъат саалары айретлениледжек дереджеде кениш ве чешилтидир.

Тюрк филологиясынынъ умумий ве айры-айры саала-

ры алимнинъ чокътан-чокъ теджыкъатларына мевзу олгъанлар. Истер назарий, истер теджрибий проблемалар Бекир Чобан-задени айны севиеде меракъландыргъан, ве демек мумкюн ки, филологиянынъ ич бир саасы бу ёрулмакъ бильмеген алимнинъ дикъкъат-назарындан четте къалмагъан.

Бекир Чобан-заде озъ ана тили олгъан кырымтатар тилинден башкъа, рус, эрмени, гурджи, Орта Асия халкъларынынъ тиллерини, айны заманда, маджар, чех, поляк, алман, франсыз, арап, фарс ве тюркий тиллерни мукеммель бильген, бу тиллерде ильмий эсерлер язгъан, лекциялар окъугъан, бедний эсерлер яраткъан.

Даа талелелик йылларында, Будапешт университетининъ тарих-филология шубесинде окъугъан девринде,

онынъ “Русие татарлары медений аяты инкишафынынъ очерки” (1915), “Тюрк эдебиатында янъы джерьянлар” (1916), “Тюрк-татар тиллеринде журналистиканынъ эсас инкишаф басамакълары” (1918) макъалелери дердж олуна.

Лякин, теэссюф ки, Бекир Чобан-заденинъ Истанбул ве Будапештте кечирген 12 йыллыкъ омюри ве фаалиети акъкъындаки малюматларнынъ олгъаны булардан ибареттир.

Бекир Чобан-заде Кисловск шезринде раатлыкъта (мазуннетте) олгъанда якъалана ве иш масасы юксек вазифеда бир шахыснынъ косьтсришинен, архивге теслим этиле. Лякин, бу иш масасынынъ сонъки такъдир акъкъында ич бир тюрлю малюмат ёкътыр. Бунынъ кибиде, Чобан-заденинъ бугуныки кунъде де озь ильмий эмистини джоймагъан, учь эльязмасы мевджуттыр: “Ибн Муханна ве эсери акъкъында” (машинкада 212 саифе), “Хатайнинъ тили ве эдебий яратыджылыгъы акъкъында” (машинкада 128 саифе), “Китабы Деде Кьоркъут. Эдебийлингвистик талили”. Ильк эки эльязма Азербайджан Меркезий Девлет Эдебият ве Инджесанат архивининъ 171-нджи фондунда сакъланмакъта, учюнджи эльязма акъкъында исе малюмат ёкътыр.

Бекир Чобан-заде эписи олып 300-ден зияде макъале ве 41 монографик тедкъикъатнынъ муэллифидир. Бу эсерлернинъ буюк бир къымы Азербайджанда нешир олунгъандыр. Алимнинъ Азербайджан тили ве эдебиатына багъышлангъан 150 макъалесинден 100-инде бу саадаки мевджут проблемаларнынъ ильмий эасландырылувында биринджи тешебюстир. Озюнинъ дегенине коре, “бош ерде” юзлернен тильшынас ве эдебиятшынас тербиелеп етиштирген.

Бекир Чобан-заденинъ эдебий яратыджылыгъынынъ ильк оларакъ тюрк алыми Абдулла Баттал Къайтмаз тедкъикъ эткен эди. О, “Къырым филолог-шаири яратыджылыгъынынъ ышыкъландырылмасы” адлы макъалесинде онынъ шиирлерини топлай ве бир къач нумюнесини де нешир эттирс.

Бекир Чобан-заде дюнья эдебиятыны теренден бильген алим эди. Азербайджан, озьбек, татар, къумыкъ, балкъар, къыргъыз ве саире эдебиятлар саасында муим эсерлер яратты. О, конкрет бир меселени айдынлатувны озюне макъсад этип алгъан да, дюнья эдебиятынынъ инкишаф къанунына уйгъунлыкларыны козь огюне ала, ве айны заманда, тюркий тилли халкъларнынъ тарихий тсфеккюр тарзына ве оларнынъ

эдебиятларынынъ о девир ичюн мевджут ичтиманй ша-
раитлерине эаслана эди.

Чобан-заденинъ азербай-
джан эдебиятынынъ тарихы-
на ве назарий меселелерине
аит фикирлери “Тюрк эдеби-
яты”, “Азербайджан эдеби-
ятынынъ янъы деври — мил-
летчиликтен-бейнесльмисель-
джиликке” макъалелеринде
озь аксини тапкъандырлар.
Бу макъалелер “Инкыляп ве
медениет” (1929, №9; 1934,
№ 9) ве “Маариф ве медени-
ет” (1925, №2; 1926, №7)
меджмуаларында дердж
олундылар.

Чобан-заденинъ ольмез
шаиримиз Фузулийге ба-
гъышлангъан бир сыра
макъалелери мевджут: “400
йыл яшагъан” (“Коммунист”,
1926, майыс 28), “Фузулий ве
онынъ ери” (“Янъы ёл”, 1925,
майыс 21). Бу макъалелерде
Фузулийнинъ Якъын Шаркъ
етиштирген, ольмез сымалар
сырасында булунгъаны ол-
дукъча къандырыджы делил-
лер иле исбатланыла. Фузу-
лийнинъ “Шинкястнаме”си-
нинъ бизлерни бугунъки
кунъде де кульдирмекте ве
агълатмакъта девам эткени
косътериле.

Бекир Чобан-заде М.Ф.
Ахундов; М.А.Сабир, Дж.
Маммадкъули-заде, М.Ху-
сейин, С.Вургъун, С.Рустам-
нынъ эсерлери акъкъында
чокъ къыйметли къайдлар
япкъандыр.

“Шахнаме” ве дюнья
эпик эдебияты (эдебий парал-
леллер)” (“Инкыляп ве меде-
ниет”, 1934, №8) адлы ма-
къалеси Фирдавсийнинъ
1000 йыллыкъ юбилейине
багъышлангъандыр. Чобан-
заде бу макъаледе “Шахна-
ме”нинъ къараманы Рустем-
ни Халдсбрантнен (алман
эдебияты), Гъазанханнен
(азербайджан эдебияты),
Илья Муромецнен (рус эде-
бияты) тенъештире, мукъае-
се этс. Бунынъ киби де, бу
макъаледе, эсаслы оларакъ,
“Деде Къоркъут” азербай-
джан халкъынынъ яраты-
жылыгъына аит олгъаныны
исбатлай. Бу макъале 1934 се-
неси “Ени ёл” ве “Комму-
нист” газеталарында дердж
олунды.

Чобан-заде мектеплерде
азербайджан тили ве эдеби-
ятынынъ окъутылувына буюк
эмист бере. 1926 сенеси
“Тюрк тили ве эдебиятынынъ
окъутылув усулы” эсерининъ
биринджи джылтыны, 1927
сенеси исе, экинджи джыл-
тыны язып битирс ве нешир
эттире. Умумен, “Маариф иш-
чиси” меджмуасында 10-гъа
якъын ильмий-методик макъ-
алелер бастыра ве оларда
тиль ве эдебиятнынъ
окъутылувына даир илери
усулларны тергъип этс.

Шубессиз ки, Бекир-Чо-
бан-заде филологиянынъ бу-
тюн сааларыны тедкъикъ эт-
кен алим, олмакънен берабер
ильк невбетте тильшынас

эди. Тильшынас-алим умумий тильшынаслыкънынъ назарий проблемаларыны теренден тедкъикъ эте. Бир меселени даа къайд этмели ки, Чобан-заде тиль тарихы ве тюркологиянынъ назарий проблемаларыны айры-айры дегиль де, тюрктилли халкъларнынъ абиделери, классик санат эсерлерининъ материаллары эсасында огренип, тедкъикъ эте эди. Бу вакъытта о “Маариф ве медениет”, (1927, №1-2 “Азербайджан-ны огренив ёлу” (1928, №1) междмуаларынынъ саифелеринде ильмий джеэттен эмнетли бир сыра макъалелер дердж эттире.

Белли ки, XI асыргъадже олгъан девир ичюн алимлернинъ тюркий тиллер акъкъындаки фикирлери сатхий ве давалы эди. Лякин, бу саада да Бекир Чобан-заде тарихий делиллерге эсаслангъан къыйметли фикирлер беян эткен, колемли эсерлер яраткъан.

Чобан-заде тиллернинъ морфологик таснифатына аит къыйметли фикирлер бильдирген алимдир. Бу нокътай-назардан онынъ “Тюрк-татар лисаниетинде мадхал” адлы эсери такъдирлевге лыйыкълыдыр. Бу эсер 1924 сенеси Бакуда нешир олуна. Анда тиллернинъ къардашлылыгъы гъаеси илери сюрюле ве азербайджан тилининъ тюрк тилле-

ри аилесине аит олгъаны “Азербайджан тюрк халкъ шивелерининъ лугъаты” (Баку, 1930) адлы эсеринде къайд этелиле. Бу меселелернен алякъадар олгъаны ичюн Бекир Чобан-заде кескин тенкъид атешинне огъратыла ве санки онынъ азербайджан тилини тюрк тилининъ бир шивеси киби къабул эттиги идда олуна.

Азербайджанда тиль диалектологиясынынъ ильмий эсасларынынъ ишленюви ве ильмий терминологиясы принциплерининъ тертипке чекилюви биваста Чобан-заденинъ ады иле багълыдыр. Чобан-заде эдебий тиль ичюн терминлернинъ яратылмасыны биринджи дереджели проблема эсап эте ве бу терминлернинъ алынгъан мснбасыны тувгъан тильнинъ лексикасында корс эди. Чобан-заде бу фикирлерини Биринджи тюркология къурултайында (Баку, 1927) “Ильмий терминологиянынъ системасы акъкъында” кениш марузасында беян эте.

Чобан-заденинъ “Тюрк-татар диалектологиясы” (Баку, 1927) адлы эсеринде тюрк тиллерининъ мукъаесели огрснилюви меселелери илери сюрюльген. Секиз къысымдан ибарет бу эсернинъ учъ къысмы диалектология меселелерине багъышлангъандыр.

1928 сенеси Бакуда не-

шир олунгъан “Тюрк тили” китабы азербайджан тилининъ морфологиясына багъышлангъан. Айны заманда, Чобан-заде азербайджан тили ильмий грамматикасынынъ къулланылувында буюк ишлер япты. О, ильмий грамматиканынъ методологик ёнелишлерине, назарий проблемаларына аит къыйметли фикирлер беян этти. “Тюрк тили сарфларынынъ умумий къусурлары” (Баку, 1925) адлы эсеринде алим бильдире ки, азербайджан тилининъ грамматикасы, чет тиллернинъ грамматикаларына такълит этерек язылмама-лыдыр.

Алим азербайджан тилининъ нутукъ хусусиетлери ве синтаксиси акъкъында фикирлерини озюне махсус шекильде 1936 сенеси язгъан “Тюрк грамери” адлы эсеринде талиль эте.

Чобан-заде тильшынаслыкънынъ бутюн сааларына аит чокътан-чокъ къыйметли эсерлер язып къалдырды. Бу эсерлер азербайджан грамматикасынынъ сонъки инкишафы ичюн олдукъча эмиетли земин яратты. “Тюрк-татар тиллерининъ актуаль проблемалары” (1923), “Тюрк-татар тильшынаслыгъына кириш” (1924), “Фузулийнинъ тили акъкъында” (1925), “Тюрк (азербайджан) тили. Грамматика” (1928), “Элифбелернинъ унификациясынынъ

эсас проблемалары” (1929), “Азербайджан тюрк ильмий грамматикасынынъ проблемалары” (1932), “Къарачай-балкъар тили акъкъында къайдлар” (1932) ве саире эсерлеринде илери сюрген фикирлери бу саалар боюнда янъы-янъы эсерлернинъ яратылмасына сильтем олды.

Янъы элифбе боюнда Умумиттифакъ Меркезий Комитети Ильмий Кенъешининъ реиси олгъан Б. Чобан-заде о девирде СССР-де яшагъан тюркий тилли халкъларнынъ янъы элифбеге кечюв меселесинде айрыджа роль ойнады. Ильмий Кенъешнинъ дигер азаларынен тюрк элифбелерининъ саделештирилювинде фааль иштирак эте. 1926 сенеси февраль 26-да Бакуда I Умумиттифакъ тюркология къурултайында бу меселенен алякъадар дегерли фикирлер беян эте. “Янъы элифбе ве тюрк тили” (“Маариф ве медениет”, 1927, № 2); “Тюркология къурултайынынъ муаллимлер ичюн эмиети” (“Маариф ишчиси”, 1926, №1) ве саире макъалелеринде янъы элифбенинъ эмиетинден баас эте.

Бекир Чобан-задснинъ “Ананъ нсрде?” адлы ильк бедий эсери 1913 сенеси дердж олуна ве сонъра омюрининъ сонъуна къадар бедий эсерлер яза ве нешир эттире.

Алимнинъ омиор аркъада-
шы Рукъие ханым Азербай-
джан Девлет опера ве балет
театрининъ солисти эди.
Б.Чобан-заде мешур франсыз
бестекяры Ж. Бизенинъ “Кар-
мен” операсынынъ либретто-
сыны терджиме эте.

Мешур филолог, тюрк
тиллери ве эдсбиятлары боюн-
джа буюк мутехассыс, сёз-
нинъ асыл манасы иле алим
Бекир Чобан-заде 44 йыллыкъ
омиор коръди. Лякин, быра-
къып кеткен ильмий мирасы
бир къач несилге етерликдир.

Азербайджан тилинден
Закир КЪУРТНЕЗИР
чевирди.

Къулланылгъан эдебият:

1. Фикрининъ керваны. Баку, “Языджи” нешрият, 1984.
2. Бунядов З. Къырмызы террор. Баку, “Азернешр”, 1993.
3. Бабаев А. “О литературных взглядах проф. Б.Чобан-заде”.
Материалы научной сессии АПИЯ за 1965 г., Баку.
4. Бабаев А. “Роль Б.Чобан-заде в развитии азербайджанского
языкознания”. Автореферат кандидатской диссертации. Баку, 1969.
5. “Эдебият ве инджесанат” 1989, декабрь 10; 1988,
декабрь 16.
6. “Ильм” газетасы, 1990, февраль 8.
7. “Коммунист”, 1925, майыс 18
8. “Амал” газетасы, 1992, майыс 6.
9. “Советская тюркология” 1983, № 33.
10. “Хазар” меджмуасы, 1990, № 3.

Адиле ЭМИРОВА,

филология илимлери докторы,
профессор.

Бекир Чобан-задединъ лингвистик бакъышлары

Кырымтатарларнынъ бир халкъ оларакъ сюрдю-
н этильмеси оларнынъ тили ве умумен медениетлери-
не буюктен-буюк зарар кетирди [22; 23; 24]. Факъат совет
режими тарафындан кырымтатар медениетининъ гъайып
этильмеси даа XX асырнынъ 20-нджи йылларында, хусусан
исе, Сталин зульмети йылларында бинълердже кырымта-
тар медениет эрбаплары тевкъиф этилип апсхане ве лагерь-
лерде (кампларда) махв этильгенде башлангъан эди. Олар-
нынъ адлары ве иджатлары йылларджа ясакъ этильди. Кы-
рымтатарларнынъ джезалангъан неслинде энъ парлакъ ша-
хыслардан бириси, белли тюркшынас алим, шаир ве джема-
ат эрбабы, Б.Чобан-заде (1893 – 1937с.с.) эди.

Алимнинъ аяты ве иджадына чешит жанрларда языл-
гъан пек чокъ эсер багъышлангъандыр. Тюркиели тедкъикъ-
атчы Исмаил Отарнынъ монографиясында, С.Нагаевнинъ
эсери [7] менба косьтерилип, 1927-1989 сенслери арасында
бастырылгъан 72 эсернинъ ады къайд этильгендир [30, с.49-
52]. Оларнен макъалелер сонъки йылларда мейдангъа чыкъ-
ты. Б.Чобан-заде акъкъында язылгъан эсерлернинъ эксерий
къысмы танытма эсерлеридир: оларда алимнинъ аяты ве фа-
алистининъ вакъиалары танытыла [2; 7; 10]. Онынъ ильмий
мирасына кельгенде исе, о фиilen огренильмеди. И.Отар
тильшынас олмагъанындан, затен огюне алимнинъ ильмий
эсерлерини тедкъикъ ве тасвир этмек макъсадыны къойма-
гъан эди: “Кяфи бильгисе санп олмадыгъымыздан, грамер
бакъымындан изаата гирмедик” [30, 28]. Проф. Д.П.Урсуннынъ
фикриндже, “... земаевий тильшынас-тюркологлар кырым-
лы алимнинъ ильмий мирасына сийрек мураджаат этелер.
Буннынъ себеби, къысмен эсерлери билинмегенинден ве ку-
тупханелерде булунмагъанындан, къысмен исе филология-
нынъ сонъки 60-70 йыл ичинде буюк деъгъишмелер яшагъа-
нындан къайнакъланмакътадыр. Башкъаджа айтылса, илим
парадигмасынынъ озю деъгъишкендир. Б.Чобан-заде, Е.По-
ливанов ве пек чокъ дигер илери алимлернинъ кешфлери
бугуни адий, эр кеске малюм бир шей оларакъ билинмекте-
дирлер...” [10, 88-89].

Б.Чобан-заде акъкъында язылган эсерлернинъ сырасында Ф.Д.Ашнин [1] ве А.Меметовнынъ [6] колемдже буюк олмаган макъалелерини айырмакъ лязимдир, чюнки оларда алимнинъ ильмий мирасыны умумиетле талиль этмек тешеббюси этильгендир. Умумен, бу эсерлердеки малъземе такъдиминде танытма янашувы талилий-такъдирий янашувнынъ устюне гъалип чыкъмактадыр. Меселя, Ф.Д.Ашнин, Б.Чобан-заденинъ тюркий тиллернинъ меншен, таснифи, могъол ве тунгъуз-манджур тиллеринен алякъалары меселелерине бакъышларыны умумен васыфландырды; алимнинъ лисаний вакъиаларнынъ талилине тарихий янашувуны къайд этти; тюркшынаслыкъ ыстылааты ве тюркий эдебий тиллернинъ шекилленювинде ярарлыкъларына ишарет этти. А.Меметов окъуйыджыга алимнинъ “Къырымтатар ильмий сарфы” ве умумий тильшынаслыкъ, къырымтатар ве азербайджан тильшынаслыкълары, дигер тюркий тиллернинъ лугъатият (лексикология) ве ыстылааты сааларында язылган эсерлерининъ теркиби ве мундериджеси акъкъында малюмат бильдирди.

Земаневий къырымтатар окъуйыджысы ичюн Б.Чобан-заденинъ ильмий мирасына иришмек фиilen имкъансыздыр, чюнки онынъ эсас эсерлери, ильк невбетте монография ве окъув къуллаанмалары [12; 14; 15; 16; 19; 20; 21], арап уруфатынен, 1929-дан итибарен исе – латин уруфатынен азербайджан тилинде бастырылган эдилер. Алимнинъ шахсий шатлыгына бинаэн османлы тюркчеси иле язылган “Къырымтатар ильмий сарфы” [13] ве “Сонъ девир къырымтатар эдебияты” [18] бундан истиснадырлар.

Б.Чобан-заденинъ лингвистик концепциясынынъ там тасвири ялынъыз онынъ умумий ве хусусий (къырымтатар, азербайджан, къумыкъ, озъбек ве башкъа) тильшынаслыкъларынынъ меселелерине багъышланган башлыджа эсерлерининъ талили эсасында япыла билир. Факъат къырымтатар тильшынаслыгынынъ бугунъки инкишаф басамагында алимнинъ эсас эсери – “Къырымтатар ильмий сарфы”ндан башламакъ кереклиги зан этилир. Монографиянынъ янъыдан басмасы проф. А.Эмированынъ ильмий рехберлиги алтында азырлангандыр.¹ “Шаркъ ве Гъарп медениетлерини бирлештирген улу тюркшынас алимнинъ ильмий эсерлерининъ толу топламынынъ нешири”нде [10, с.89] ильк адым оларакъ мытлакъа бу монографиянынъ бастырылмасы ялынъыз онынъ тюркий тильде язылган къырымтатар тилининъ екяне ильмий сарф олгъанынен дегиль де (бкъ.: [29]), онда умумий тильшынаслыкъ меселелерининъ кениш даиресине токъунылгъанынен анълатыла. Сонъки вазист ильк якълашмада Б.Чобан-заденинъ лисаният къаврайышында энъ эмиетли нокъталарны бельгилемеге имкъан догъура.

“Къырымтатар ильмий сарфы” учъ къысымдан ибареттир: 1. тасвирий, 2. мукъаассели, 3. тарихий.

Биринджи кысмынынъ мукъаддемсинде муэллиф эки шейге, яни: 1. кучю еткени къадар озь деврининъ лисаният усулларыны тадбикъ этмеге, 2. ич бир заман халкъ тилини козьден къачырмамагъа — гъайрет эткенини беян эте. Кене мында о эсерни Къырымда ХХ асырнынъ башында азылы эдебият тилининъ бир шекли оларакъ къулланылгъан османлы тюркчеси иле азылмасынынъ себеплерини аңлата: “Эсеримизинъ османлы тюркчесинде азылмасына кельгенде, бу, бутунъ даа сонъу корюнмеген шиве къавгъасына чатмамакъ, аңлашылмагъан уйдурма табирлерден къачмакъ, ниае, эсернинъ даа кениш даире ичинде файда кетирмесини тсмин этмек арзусындан олгъандыр” [13, с.2].

Муэллиф, монографиянынъ къурулышыны делиллер кетирип тайин этер экен, лисаний адиселернинъ талилине тарихий янашманы илян эте: къырымтатар тилининъ земаневий вазистини аңламакъ ичюн, онынъ тарихий кечмишини бильмск ве дигер тюркий тиллернен мунасебетлерини аныкъламакъ керектир. Илян этильген тарихий талиль мебдесине (принципине) бинаэн, монографиянынъ ады ксчксн учь кысмында ашагъыда сайылгъан меселелер теджкыкъ этильгендир: 1. земаневий къырымтатар тилининъ есселери, сёз япылышы ве сёз денъиштирилъмеси, 2. тюркий тиллернинъ мукъассели теджкыкы, 3. оларнынъ тарихий девирлери.

Монографиянынъ муэллифи, эсерининъ нукъсансыз олмагъаныны биле эди, амма онъа, келеджекс эр бир кысмы кенишлей ве айры китап оларакъ бастырыла биледжек, къырымтатар ильмий сарфынынъ ильк теджрибеси дие къыймет кесмек кереклигини зан эте эди. Алим аз заманда бир сыра китап [12; 14; 15; 21] нешир этмек истей эди ки, фикриндже, оларнен бир комплексте ишбу монография керекли мундеридже тамлыгъыны къазанаджакъ эди.

Биринджи кысымнынъ медхалинде кыскъадан монографиянынъ зарурий назарий темеллерини тешкиль эткен эсас лисаният мефхумлары тайин этильгендир: тиль (лисан), тильшынаслыкъ (лисаният) ве онынъ шубелери; тильнинъ ве сёзнинъ (лисаннынъ ве келименинъ) меншен; сёйлев джиазымызннынъ къурулышы; лисаниятнынъ дигер илимлернен багъы; сезнинъ маддий ве рухий джсэтлери; шиве, лехче, тиль; эдебий тиль ве джанлы халкъ агъызлары; тильнинъ ичтимай вазифелери (функциялары) ве илх.

Умумен, бу аңламлар ХХ а. башында лисаният фикрининъ инкишаф севиссине уймакътадырлар ве эксернетле мундериджелерини кунюмизге къадар сакълагъандырлар. Меселя, земаневий тиль меншен назарселеринден бириси иптидаий инсаннынъ тилини 20 — 40 ишаретлер — савтий комплекслер ве кинетик ишаретлерден (къол, аякъ, сима, беден арскетлеринден, тавырлардан) муреккеп олгъаныны тесбит эте. Инсаннынъ сёйлев джиазы ве онынъ теркибий кысым-

ларынынъ вазифелери догъру тасвир этильген; тилышынаслыкнынъ, лисаният катсгорияларыны къуллаангъан физика (икмет), анатомия (тешрих), физиология (илъм-и вазайфуль-аза), психология (рухият) иле багъы къайд этильгендир.

Бу болюкте анылатылгъан базы лисаният мевхум ве темеллери Б.Чобан-заденинъ монографиясынынъ неширинден сонъ кечкен 80 йыл зарфында мундериджелерини денъиштирди — оны кенишлетти ве теренлештирдилер. Бугунъ сёзнинъ лексик манасы, эдебий тиль аныламлары башкъаджа тефсир этиле, тюркий тиллернинъ башкъа сайысы² косътериле ве илх.

“Савтият” (“Фонетика”) болюгинде къырымтатар тилининъ созукъ (саите) ве тутукъ (самите) сесслерининъ таснифи берильген, бир де давушларнынъ нугукътаки мунасебетлери (савтий мунасебетлер) тедкъикъ этильгендир. Сесслер псйда олув сри ве усулына, бир де сес ве шувултыннынъ иштиракине коре тасниф этильгендирлер. Умумен бу тасниф бугунъ базы къайдларнен къабул этиле биллр. Мисаль оларакъ, созукъ сесслер таснифи джедвелинде 9 эсас сес (фонема?) косътериле, тутукъ сесслер таснифи джедвелинде — 23 ссс. “Фонема” ыстылахы сарфнынъ муэллифи тарафындан затен къуллаанылмаз ве бу себептен джедвеллердски сесслер мустакъиль фонемалармы, ёкъса араларында фонема чешитлери (вариантлары, вариациялары) бармы, анылашылмай. Меселя, созукъ сесслер арасында эки бир-бирине ошагъан сес косътерильгендир — танълай ортасы [э] ве танълай огю [д] — ачыкъ [а] къайд этильгендирлер. Бир де [х] ве [h] сесслери арасындаки нисбет анылашылмай. Тутукъ сесслер джедвелинде къырымтатарджанынъ танълай аркъасы (тиль арты) [ʔ] бурун сеси (сонъ, манълай, онъайт, онъмакъ ве башкъ.) ёкътыр.

“Сесслернинъ бир-бирине тесири” фаслында умумий чизгилернен сёзнинъ сонъу адисеси (янгъыравукъларнынъ ауслаутта сагъырлашмасы³), тутукъ ве созукъ сесслернинъ бенъзешмеси (сингармонизм), сесслернинъ чешит тюрлю тюшюрилъмелери — элизия, аферезис, синкопа ве башкъ. киби савтий адиселер тасвир этильгендир. (Юкъарыда сайылгъан ыстылахларнынъ базылары XX асырнынъ 20-нджи йылларында даа къуллаанылмаз эдилер).

Пек къыскадан къырымтатар ургъусы васыфландырылгъан: эджанынъ айырылувы теркибиндеки созукъ ссснинъ даа къуветли сёйленмесинен япылыр (герр. къувет ургъусы, динамик ургъу); ургъу эксеристле сёзнинъ я да сёз шеклининъ сонъки эджасында булуныр; узунджа, яни дёрт-беш эджалы, сёзлерде баштаки эджалардан бирисинде булунгъан экинджи дередже ургъуны да тапмакъ мумкюндир. Эджа ургъусындан гъайры мантыкъий ургъу да айырылгъандыр.

“Сёз къурулышы” (“Морфология”) болюгинде сарфнынъ

муэллифи огюне кырымтатар тилинде кюлланылган сёз ве шекиль япылыш усулларыны тайин этмек макъсадына кюя. Тамыр (дамар) ве ярдымджы (шекильджи) морфемалары айырылган, араларындаки ссмантик ве вазифевий (фуикциональ) фаркълары косътерильгендир. Хусусан, сарфный муэллифи аффикслерни тамырлардан айырды эткен айырыджы аляметлерден бириси деп, оларнынъ шекильдже (эшитилъгенине коре) бир-бирине ошагъанларыны сая ки, саесинде бойле аффиксли сёзлер инсан шуурына бир десте, такъым шеклинде кирип, сакъланмакътадырлар (*байгъын, салкъын, салгъын, балкъын*).⁴

Сёз кюрулышынынъ шойле усуллары тасвир этильген: 1. аффиксация (тамыргъа аффикс кюшув); 2. тамырнынъ, ауслауттаки сеснинъ денъишмеси иле кыыскъартылып текрарланмасы (*бел-белз, дос-догъру*); 3. сесче ве манаджа якъын сёзлернинъ бирлештирильмеси (*ялан-япылыш, яхшы-яман, бала-чагъа*); 4. протетик [м] иле тамырнынъ текрарланмасы (*аш-манш, эв-мев*).

Кырымтатар тилинде сёзлер, япылыш усулына коре шойле группаларгъа айырылгъандырлар: семай, яни эшитип эзберлепген, асыл сёзлер (*баиш, кучюк*); тамыр ве аффикске айырылган, саде япма сёзлер (*далгъын, япыкъ*); муреккеп (*алтыннат, аишхане*) ве ярым (ярдымджы) сёзлер ки, муstackыль (там маналы) сёзлерден фаркълы оларакъ, аффикслерни ич бир вакъыт къабул этмезлер (*киби, ичюн*).

Синхронияда семай, яни тек тамырдан ибарет деп биллингсн, сёзлер диахронияда тамыр ве аффикске айырылгъанларына дикъкъат этильгендир (*буюк – бу + юк, сыджакъ – ыс + джакъ, арслан – арсл + ан*). Бу мисаллер шунъа шаатлыкъ этерлер ки, сарфнынъ муэллифи тильнинъ синхроник ве диахроник вазистлерини бир-биринден айыра ве сёзнинъ морфемалы кюрулышынынъ тарихта денъишкенини биле эди.

Б.Чобан-заденинъ фикриндже, бир тильнинъ сарфыны язмакъ демек, о тильдеки бутюн аффикслерни тайин этип, сёз япылышындаки вазифелерине коре тасниф этмек ве шекильсен мундеридже (арифий мана) бакъымындан тедкъикъ этмек демектир.

Гъаст тафсилятлы, буюк сайыда вакъний (фактик) малъзеде джелъп этилип сёз япыджы аффикслер ве оларнынъ сарфий маналары тасвир этильген. Мисаль ичюн, *-лыкъ/-ликъ/-лукъ/-люк* вариантлы аффикси шу сарфий маналарны билдире биле: микъдар (*арышылыкъ, ичишлик*), ер (*ташылыкъ, багъчалыкъ*), несне (*козьлюк, бурулыкъ*), муджеррет (абстракт) алямет (*байлыкъ, гузеллик*), вакъыт (*олморлик, айлыкъ*).

Айрыджа джансыз денильген аффикслер – сёзнинъ морфемалы кюрулышынынъ саделешмеси нетиджесинде тамырнен къайнашып къалган ве тильнинъ зсманевий дуру-

мында (синхронияда) мустакъиль бир морфема оларакъ айырылмаган сёз тюретмез сёз япыджы аффикслер тедкъикъ этильди: -джа/-дэсе/-ча/-че (къоджа, индэсе), -ман/-мен (къурман, иншман), -къа/-гъа/-ке/-ге (къырмыска, сирке), -ыт/-ит/-ет/-ют (кечит, когет, огют), -тай (къурунтай, Алтай) ве башкъ. Мезкюр аффикслер вакъты иле мустакъиль олган сёзлсрге эне.

Чешит тюрлю адларнынъ (исим, замир ве башкъ.) келишен сайы ве фииль категорияларнынъ шекиллерини мейдангъа кетирген исим ве фииль шекиль япыджы аффикслери айырылган ве тасвир этильгендир (манасына ве теляффузына коре). Бу болюкте базы тамыр ве шекиллерининъ шивелердеки теляффузынынъ хусусиетлери акъкъында сёз арасы берильген малюмат пек къыйметлидир: *манъа — магъа — мана — маа, санъа — сагъа — сана — саа, алын кель — анкель, не ишле — ишле, не яп — няп* ве илх.

Сарфнынъ бу болюги эксериети иле фииль шекиллери ве оларны мейдангъа кетирген аффикслернинъ талилине багъышлангъандыр. Исимлерден (-ла/-ле, -ар/-ер, -лан/-лен, -а/-е), фииллерден (-т, -ур/-юр/-ир/-ыр, -дыр/-дир/-дур/-дюр, -тыр/-тир/-тур/-тиюр) фииль шекиллерини, мен-фий фииль шекиллерини (-маз/-мез/-мас, -мес/-ма/-ме) япкъан аффикслер айырылып тасвир этильгендир. Бунынънен берабер шимдики, кечкен ве келеджек заман, шахыс, сайы, дередже ве башкъа шекиллери тасвир этильгендирлер.

“Ярым сёзлер” болюгинде алимнинъ, проф. А.Н.Самойловичке коре зарф олган *шимди, къышын, язык, ярын* ве бенъзер сёзлернинъ сарфий статусы хусусында фикирлери меракълыдыр. Б.Чобан-заде рус тилиндеки категорияларнынъ къырымтатар тилине тешмили (экстрополяция) насыл хаталаргъа кетире биледжегини косьтерди: бу сёзлерде олган мунтазам исмий шекиллерни япмакъ истидаты (*ярын — ярындан, ярылыкъ, ярынджы*), оларнынъ мустакъиль (там маналы) сёзлер — исимлернинъ “джанлы” шекиллери олгъанына шаатлыкъ этмектедир.

Б. Чобан-заденинъ фикрине коре, ярым (ярдымджы) сёзлернинъ там маналы сёзлерден фаркъы шудыр ки, олар аффикс алмаз, мустакъиль лексик манасыны ифаде этмезлер, амма озьлеринден эвель (*сайын, киби, бери* ве илх.) ве сонъ (*пек, анджакъ, тек, даа, эгер* ве илх.) кельген сёзлернинъ маналарыны денъиштирмеге ярдым этсрлер.

Сарфта ярым сёзлер теркибинен нидалар (*ай, ой, ах, вах, уф, вай*) ве оларнен берабер такълидий сёзлер де (*дран-дран, шарт-шарт, гуррь* ве илх.) кирсетильгендирлер.

Б.Чобан-заденинъ ильмий эсерининъ экинджи къысмы тюркий тиллернинъ мукъаесели талилине багъышлангъандыр. Мында о, тюркий халкъларнынъ меншене, эски юртарларынынъ ерлешмесине (Орта Асиянынъ шималий больге-

лерн — Кавказ дагълары — Мезопотамия — Балтыкъ денъизи саиллери), тюрклернинъ умумий этник ве лисаний бирлигининъ даа милядий VII асырдан эвель айры халкълар ве тиллерге айырымасына даир озь деврининъ назарие ве фаразиелерини беян этти.

Тарихий инкишафлары ве бир-биринден айырымалары эснасында тюркий тиллерде шойле денъишмелер олды: 1. сарфий маналары ве вазифелери бир олгъан фаркълы шекиллернинъ айры-айры тиллерге кирмеси; 2. морфема, сѣз ве сѣз шекиллерининъ савтий (фонемли) теркибининъ денъишмеси; 3. янъы шекиллернинъ догъмасы; 4. эски шекиллерининъ гъайып олмасы; 5. сѣзлернинъ лексик маналарынынъ денъишмеси.

Тиллернинъ сарфий тешкиятларындаки тарихий денъишмелерни Б.Чобан-заде бир-бирине зыт кельген эки вазиятнен: лисаний бирлемлернинъ кулланылмасындаки (теляффуз, язылыш, бир-бирине къошулувындаки ве илх.) фердий (индивидуаль) хусусиетлеринен ве къыяскъа (аналогия), яни сѣз ве сѣз шекиллернинъ айны тарзда къулланылышына темаюлинен (тенденциясынен) анылата. Мисаль ичюн, тильде *агъамле*н шекилден *агъамле*н киби шекиль къыяс къанунынынъ укюми нетиджесинде пейда олгъандыр.⁵

Сарфнынъ муэллифи, В.В. Радлов тарафындан ишлетилген тюркий тиллернинъ таснифинен разы олмайып, тюркий тиллерни, пѣк чокъ умумий аляметлер ве категориялары олгъан эки группа — огъуз ве чагъатай тиллерине больмеге теклиф эте.

Бундан сонъ, зсманевий тюркий тиллерде мукъаесели сес бильгиси ве сѣз япылышы меселелери тедкъикъ этильгендир.

Савтий тешкиятнынъ шойле хусусиетлери инджеленди: сѣзнинъ мытлакъий башында асыл тюрк сѣзлеринде [p], [л] сеслери, бир де тутукъларнынъ бирикмелери — [сп], [шк], [сн] — ич булунмазлар. Бу сеслер ялынъыз алынма сѣзлерде расткелир, къырымтатар тили земининде исе олардан эвель эр вакъыт [э], [и], [у] сеслери кетириллр: *руба* — *урба*, *рус* — *урус*, *руи* — *уруи*, *леген* — *элеген*, *Стамбул* — *Истанбул*, *шкендже* — *ишкендже*, *скендже* — *искендже* ве илх. [з], [ф], [н] сеслери де бу сойдандыр. Б.Чобан-заденинъ фикрине коре, бойле сес ве сес бирикмелерини ялынъыз окъумыш шеэрлилер теляффуз эте биле эдилер. Бугунъ, къырымтатар тилининъ адым-адым кирилл язысындан латин язысына кечмеси мунасебстинсн, Б.Чобан-заденинъ алынма сѣзлерде башларындаки [н]-нинъ теляффузы акъкъында шаатлыкълары айры бир меракъ догъурмакътадырлар. Онынъ козетмелсерине би-наэн, базы османлы ве къырымтатар агъызларында медреседе яшатылгъан сѣйлениш къаиделерининъ тесиринсн тек алынмаларда дегиль, асыл тюркий сѣзлерде де башлангъыч [н] пле янъы теляффуз вариантлары пейда олды: *hekbe* — *экбе*,

һанги – анги, һеп – эп, һоргюч – оргюч, һайды – айды. Тюркиели тильджи Неджип Асымнынъ занынджа, бу, арабий ве фарсий тиллерининъ тесиринен олгандыр.⁶

Сарфнынъ экинджи къысмынынъ неvbеттеки болюгинде тюркий тиллерининъ теляффуз меркези, яни бир тильнинъ сеслерини мейданга чыкъармакъ ичюн керекли олгъан сейлев мучелерининъ нумюнеджи (бир типте олгъан) арекетлерининъ джумлеси тедкъикъ этиле. Орхун-Енисей китабелеринде акс этильген къадимий тюркий тиллерде Б.Чобан-заденинъ фикрине коре, танълай аркъасы теляффуз меркези эсасий эди. Даа сонъра кельген девирлерде сёзлерининъ теркибинде булунгъан тиль арты тутукъларыны тиль огю тутукъларына денъиштirmeге темаюли корюне башлады, меселя: [нъ] > [н]: *денъиз – деуиз, донъгъуз – домуз* ве илх. Бойле денъишмелер тюркий (энь эвеля огъуз) тиллерининъ назиклешмесине, аэнклилик къазанмасына ярдым эте эди.

Чуваш, якъут, османлы, къазакъ, къазантатар ве башкъ. киби тюркий тиллерининъ хусуснетлерини тайин этмек макъсадынен олар, сеслери ве морфемалары нокътаний-назарындан бир-биринен ве къырымтатарджасынен тенъсштирيلمектедирлер. Тенъсштимсде мукъаеселли талильнинъ эсасыны къырымтатар тили тешкиль этмектедир. Репрезентатив лисаний материал (нисбетлешме лексик сыралары) эсасында къырымтатар ве чуваш, къырымтатар ве якъут, къырымтатар ве османлы ве башкъа тиллерининъ нисбетлешмелери тасвир этильгендир.

Адлары кечкен тиллериндски сёз япыджы ве сёз денъиштириджи аффикслери ве оларинынъ къырымтатар тилиндеки къаршылыкълары (корреляталары) сайылып, къыскъадан васыфландырылгъандырлар. Замирлер, сайылар, фииллер ве оларнынъ категориаль шекиллерининъ ве илх. системалары мукъаесе этильди.

Бу болюкнинъ сонъунда чыкъарылгъан нетиджелер, земаневий тильшынаслыкъ назариесинс уйып, оны янъы вакъий материалнен зенгинлештирелер: сойдаш тиллерде, тарихий инкишафлары ве бир-биринден айырылмалары девамьында олып кечкен денъишмелер тесадуфий олмайып, умумий (дюньянынъ бутюн тиллерине хас олгъан) ве хусусий (тек бир тиль яхут сойдаш тиллер группасы ичюн махсус), диахроник (инкишафнынъ даа эвельки басамакъларда ер алгъан) ве синхроник (тильнинъ ал- азырдаки вазистинде укюм сюрген), тышкъы (джемиет тарихы ве бешерий фаалиетнинъ чешит тарафларынен шартландырылгъан) ве ички (имманентли, тиль табиятынынъ озюнден къайнакълангъан) лисаний къанунларга бойсунмакътадырлар.

Сарфнынъ учюнджи къысмында Б.Чобан-заде тарафындан тюркий тиллерининъ тарихий девирлери айырылгъан: орхун, уйгъур, чагъатай девирлери айырылып, къыскъадан

васыфландырылгандырлар. Кечкен асырнынъ башында илим, тюркий халкъларнынъ тарихы боюнджа гъает итибарсыз малюматкъа саип эди. Алим, бойле малюматны тильден чакъармакъ мумкюн деп, сая эди. Земаневий тиллерде мевджут олгъан лисаний алынмалар тюркий тиль-темельнинъ (ана тилининъ) артыкъ къадимий кечмиште, Иса догъмагъанындан бир къач бинъ йыл эвель булунгъанына шаатлыкъ этмектедирлер. Факъат о девирнинъ ич бир язы абидесе кунюмизге къадар сакъланып къалмады, бунынъ ичюн илимде о девирки тюркий тиллернинъ вазистине нисбетен ялынъыз фаразислер бардыр.

Къадимий тюрк язысынынъ энъ эски абиделери олгъан Орхун-Енисей китабелери VII а. – VIII асырнынъ башына агггирлер. Б.Чобан-заде бу языларнынъ кешфи ве окъулышы акъкъында къыска тарихий малюматны берип, олардан, орьнек оларакъ, лисаний-сарфий тесфирнен берабер бир парчаны ксире.

Айны тарзда (местн нумонелери, тарихий ве лисаний тесфир, сёзлюк) уйгъур деврине (XI – XIII а.а.) аит Ахмед Югнекийнинъ “Хибстю-ль-хакъайыкъ”ы ве чагъатай деврине (XIV – XVII а.а.) аит Рабгъузийнинъ “Къыссасу-ль-энбия”-сы, Бабурнынъ бир гъазели ве башкъа тюркий язы абиделери тасвир этильгендирлер.

Кене мында чагъатайджанынъ хусусий чизгилери къайд этильген: сёз башындаки [в], [д], [б] ерине [б], [т], [м] сеслери булуныр (вар – бар, даш – таш, бен – мен); -яш/-ен ерине -гъан/-ген аффикслери къулланылыр (окъуян – окъугъан) ве илх. Б.Чобан-заденинъ фикриндже, бу аляметлер къырымтатарджанынъ чагъатай ве дженюп (огъуз) тюркчелерининъ расткелишмесинден догъгъанына шаатлыкъ этмектедирлер.

Муэллиф, зманевий къырымтатар тилине энъ якъын (савтий, шеклий ве семантик джеэтлерден) язы абидеси – “Кодекс Куманикус”-тыр, деп сая эди. Бу абидеден бир къач таппаджа кетирилип, оларнынъ земаневий къырымтатар къаршылыкълары берильгендир.

Ильмий эсеринъ тарихий къысмындан чыкъарылгъан нетиджесинде Б.Чобан-заде, земаневий тюркий тиллер савтий, шеклий-сарфий ве семантик джеэтлеринде, башкъа тиль андслеринде олгъанына коре, кечкен девирлернинъ тюркий тиллерине даа буюк якъынлыкъ сакълагъанларыны тесбит эте. Бу феноменнинъ себебини алим, тюрклернинъ даа экиучъ асыр эвель кочсбликлеринден долайы бир-бирлерине сыкъ багълы, къарышкъан алда булунгъанларынен анълата. Якъутларнен чувашлар да дахиль олмакъ узъре бутюн тюркий халкъларда ялынъыз лисаний дегиль, бедний ве концептуаль (фикрий-идракий) шекиль ве категориялар муштереклиги иште бунынънен шартландырылгандыр.

Тюркий тиллернинъ тарихий инкишафында шойле тема-
юллер къайд этильгендир:

1. теляффуз меркезининъ арттан огте таба чскильмеси
темаюлине бинаэн тамырларнынъ фонемалы теркибининъ
денъишмеси;

2. аффикслернен тамырларнынъ къайнашмасы (саделеш-
ме адисеси);

3. аффикслернинъ гъайып олмасы: -вул (*къаравул, ясавул*),
-ры/-ри (*илери, кери, ары*) ве илх.;

4. тамырларнынъ гъайып олмасы: *асыгъ > файда, аджун*
> *дюнья* ве илх.;

5. янъы тамырлар ве аффикслернинъ пейда олмасы.

Тиллер системасындаки сайылгъан денъишмелер теса-
дуфий олмагъаны къайд этильген: олар ички ве тышкы,
умумий ве хусусий, синхроник ве диахроник лисаний къа-
нунларгъа бойсуналар.

* * *

Бугунъ Б.Чобан-заденинъ “Къырымтатар ильмий сарфы”-
ны окъугъанда, алимнинъ умумий тильшынаслыкъ ве тюрк-
шынаслыкъта кениш бильгилерини, онынъ европа ве рус тиль-
шынаслыкъларынынъ мувафакыетлерини тюркий тиллер-
нинъ таллине тадбикъ этмек гъайретини корьмек мумкюн
дегиль. Эсерде къулланылгъан зенгин вакъийий материал, ли-
саний адиселернинъ индже талили, тильнипъ синхрония ве
диахрония вакъияларыны бир-биринден айыра бильмеси –
алимнинъ ильмий эсерининъ ич шубе догъурмаз ярарлыкълары-
дыр. Озь вакъытында Ф.Д.Ашнин тарафындан кесильген
къыймет денъишмейип къалмакътадыр: “Бекир Чобан-заде
илериджи гъарп ве рус тильшынаслыкъларынынъ мувафа-
кыетлерини даима назар-ы итибаргъа алгъан, озь деврининъ
энь кениш бильгили тюркшынасларындан бири эди” [1, с.210].

Б.Чобан-заденинъ монографиясы бугунъ де, язылышын-
дан 80 йыл кечкен сонъ, озюнинъ назарий къыйметини гъайы-
ып этмеди. Янъы къырымтатар ильмий сарфы тильшынаслыкънынъ сонъ йыллардаки кешфлери эсасында, энь янъы
идракий-истылахий (концептуаль-терминологик) джиазы-
нынъ къулланылышынен язылмалыдыр. Бекир Чобан-заде-
нинъ ильмий сарфы, ич шубесиз, бойле сарфнынъ ильмий
эсасында темель ташларындан бири оладжакътыр.

Изаатлар

1. А.М.Эмирова тарафындан кириш сёз ве изаатлар языл-
ды, библиография тизильди ве илх.; Н.С.Сентяхъ сарфнынъ
метнини арабий языдан кирилл язысына акътарды, земане-
вий къырымтатар тилининъ къаңделерине уйгъунлаштырды,
исимлер индекси ве сёзлюкни тертип этти.

2. Б.Чобан-заде 20-ге кьадар тюркий тильден бахс этти. Ондан сонъ кечкен йылларда тюркий тиллернинъ фаркълы сайысы косътериле эди. Месселя, 1966 с. АН СССР (Совет Социалистик Джумхуриетлери Бирлигининъ Илимлер Академиясы) тарафындан нешир этильген коллектив монографиясында [27] 23 джанлы тиль косътерильген; А.А.Реформатскийнинъ окъув къулланмасында [8] – 25 джанлы ве 7 джансыз тиль; Н.А.Баскаковнынъ монографиясында [3] – 27 джанлы ве 12 джансыз тиль. ИЯ РАН (Русне Илимлер академиясынынъ Тильшынаслыкъ институты) тарафындан “Языки мира” (“Дюнъя тиллери”) сериясында 1997 с. нешир этильген “Тюркские языки” (“Тюркий тиллер”) адлы коллектив монографиясында [28] 39 джанлы ве 15 джансыз тюркий тиль кьайд этильгендир.

Микъдар анълашылмамазлыкълары сиясий ве ичтимай-рухий факторларнен анълатыла. Билингени киби, ССДжБ девринде кучюк халкъларнынъ ассимиляциясы, оларнынъ консолидациясы ве бу эсаста якъын сойдаш тиллер группасы ичюн умумий эдебий тиллернинъ мейдангъа кельмеси сюречлери (процесслери) фааль кечмекте эдилер. Бу сюречлер, “ленининъки” денильген миллий сиясетнинъ мувафакьieti дие тсфсир этиле эди. ССДжБнинъ дагъылышындан сонъ халкъларнынъ сиясий ве икътисадий мустакиллигинен берабер миллий медениетлери ве бу джумледен медениетнинъ темсель бир унсуры олгъан тиллернинъ джанланмаларына догъру инкишафларындан къайнакълангъан аксиёнелишли сюречлер корюнмсе ве къувет алмагъа башладылар. [28]де барабин, долгъан, къырымчакъ ве башкъа тиллер акъкъында макъалслерни бакъыныз.

Совет неширлеринде базан четэльде яшагъан тюрклернинъ тиллери акъкъында малюмат берильмез эди. [28]де салар, сарыгъ-югъур, сонкъор тюрклери, халадж ве башкъа тиллер акъкъында макъалслерни бакъыныз.

3. Ауслаутта, яни сёзнинъ мытлакъий сонъунда, янгъыравукъ ве сагъыр тутукъларнынъ денъишмесини (*буюк - буюги, тюп - тюбю*) ве бойле денъишмелернинъ базы сёзлерде олмамасыны (*къат - къаты, коп - копо*) монографиянынъ муэллифи шиве фаркъларынен анълата. Факат бу феноменнинъ башкъа бир тарифини теклиф этмек мумкюн: ауслаутта, бойле зайыф вазнетте низамлы суретте сагъырлашкъан, асыл янгъыравукъ тутукъ булунса, тутукъларнынъ денъишмеси олур (*эшек - эшеги, къулакъ - къулагъы*). Ауслаутта асыл сагъыр тутукъ сес булунгъан вакъытта исе, денъишме олмаз (*акъ - акъы, ат - аты*). Арап тилинден алынгъан сёзлернинъ теркибинде савтий [б] маналы графсманен ифаделенген янгъыравукъ сселернинъ сагъырлашма вакъялары бу фаразиемизнинъ къошма бир делилидир. XX асырнынъ 30-иджы йылларында къырымтатар язысы латин графикасына кечи-

рильгсндсн сонъ бу ве буларгъа ошагъан сѣзлернинъ *kitab, mekteb* шсклинде язылышы тесадуфий дегильдир.

4. Белли суретте тешкиль этильген, системлештирилген лисаний бирлемлернинъ инсан шуурында сакълангъаныны земаневий психоллингвистика (нутукънынъ догъушы, анъланмасы ве тефсир этильмесининъ менталь сюрсчлерини огренген умумий тильшынаслыкнынъ шубеси) оларнынъ арасында чагърышымларнынъ (ассоциацияларнынъ) – шскиль бенъзерлигине киби, мундсридженинъ якъынлыгъы я да тезадына “эсаслана” билъген когнитив (фикрий-идракий) багъларнынъ пейда олмасынен анълата. Къыяснынъ менталь сюрсчлери нетиджесинде инсан шуурында тешкиль этильген лисаний бирлемлернинъ чешит типте группанынъ категорилешмесине лисаний аланлар дерлер. Лисаний аланлар чешит типте ола билирлер: семантик (манавий), тематик, затен чагърышым, морфосемантик ве башкъ. Бкъ: [5, с.380-381], [25, с.19], [26, с.18].

5. Сонъки мисаллерни къыяс къанунынынъ нетиджеси оларакъ дегиль де, агъзавий нутукъта сийрскче я да сыкъча расткельген тутукъларнынъ там бенъзесме вакъиасы оларакъ тефсир этмге керсктир. Бкъ: [5, с.48], [25, с.21], [26, с.8 – 9].

6. Арап язысында чешитли ишаретлернен (хемзе, айн, ха ве башкъ.) ифаделенген кучюк тиль, богъаз ве гъыртлакъ арабий сселери къырымтатарджада булунмагъанлары (ве, демек, тиль саиплеринде бу сселернинъ теляффузына алышкъанлыкълары олмагъаны) мунасебетинен, олар XX асырыннынъ башында къырымтатар теляффузында бир-бирине буюк якъынлыкъ косьтерир эдилер. 1929 – 1938 сенелери арасында къулланылгъан къырымтатар латин язысында арабий сселер, метнлернинъ окъулышында чокъ кере фаркъ этильмеген *x* ве *h* арифлеринен ифаделсие эдилер: *ixtar, tarix, hem, hangî, harif* ве башкъ. (Лакъырдыда ялынъыз *x* арфинен ифаделенген тиль арты сеси сѣйленс эди: *tarix*, факъат: *er; angî*.)

Библиография

1. Ашнин Ф.Д. Бекир Вагапович Чобан-заде // Народы Азии и Африки. – М., 1967. – № 1. – С. 208 – 216.
2. Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М. Профессор В.Б. Чобан-заденинъ махкеме иши // Йылдыз. – Симферополь, 1998. – № 6. – С. 45 – 63.
3. Баскаков Н.А. Введение в изучение татарских языков. – М.: Высшая школа, 1969. – 384 с.
4. Каримов Б., Муталов Ш. Уртагурк тили. – Тошкент: Мехнат, 1992. – 20с. (озьбек тилинде).
5. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 865 с.

6. Меметов А. Б. Чобан-заде ве кырымтатар тильшы-наслыгы // Йылдыз. – Симферополь, 1993. – № 5-6. – С. 262 – 268.

7. Нагасв С. Мсдений инкйляп аскери // Нагасв С. Йыл-намедски излср. – Ташкент, 1991. – С. 75 – 216.

8. Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1967. – 544.

9. Урсу Д.П. Чобан-заде Б.В. // Деятели крымскотатарской культуры (1921 - 1944). Биобиблиографический словарь. – Симферополь, 1999. – С. 201 – 206.

10. Урсу Д.П. Выдающийся ученый-тюрколог Бекир Чобан-заде: жизнь и деятельность // Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921-1941). – Симферополь, 1999 – С. 74 – 89.

11. Урсу Д.П. Годы ученичества Бекира Чобан-заде // Голос Крыма. – Симферополь, 2002. – № 18. – С. 5.

12. Чобан-заде Б. Тюрк-татар лисаниятына медхаль. – Баку: Азернешр, 1924. – 212 с. (арап уруфатынен, азербайджан тилинде).

13. Чобан-заде Б. Кырымтатар ильмий сарфы. – Акъ-месджит: Кырымдевшешр, 1925. – 187 с. (арап уруфатынен, османлы тилинде).

14. Чобан-заде Б. Тюрк дили ве эдебиятынынъ тедрис усулы. – 1-нджи кысым. – Баку: Азернешр, 1926. – 264 с. (арап уруфатынен, азербайджан тилинде).

15. Чобан-заде Б. Тюрк дили ве эдебиятынынъ тедрис усулы. – 2-нджи кысым. – Баку: Азернешр, 1927. – 218 с. (арап уруфатынен, азербайджан тилинде).

16. Чобан-заде Б. Тюрк-татар диалектоложиси (гириш). – Баку: Изд. Об-ва обследования и изучения Азербайджана, 1927. – 135 с. (арап уруфатынен, азербайджан тилинде).

17. Чобан-заде Б. Тюрк дили. Биринджи курс. 1-6-нджи кысым. – Баку: Азернешр, 1928. – 219 с. (латин уруфатынен, азербайджан тилинде).

18. Чобан-заде Б. Сонъ девир кырымтатар эдебияты. Тешкыт теджрибелери. – Акъмесджит: “Илери” нешрияты, 1928. – 102 с. (арап уруфатынен, османлы тилинде).

19. Чобан-заде Б. Тюрк грамери. – Баку: Азернешр, 1929 (1930). – 202 с. (Ф. Агъа-заденен бирликте, латин уруфатынен, азербайджан тилинде).

20. Чобан-заде Б. Эльмий грамерин эсаслары. Мукъаддимс. – Баку: Изд-во Ин-та повышения квалификации Наркомпроса, 1932. – 64 с. (Г. Багъыр-заденен бирликте, латин уруфатынен, азербайджан тилинде).

21. Чобан-заде Б. Тюрк дилинин методикасы. – Баку: Азернешр, 1932. – 48 с. (Дж. Мехеммед-заденен бирликте, латин уруфатынен, азербайджан тилинде).

22. Эмирова А.М. Крымскотатарский язык: последствия геноцида // Кримські татари: Історія і сучасність. Матер. міжнар. наук. конф. (Київ, 13-14 травня 1994 р.) – Київ, 1995. – С. 50 – 53.

23. Эмирова А.М. Языковая ситуация в Крыму и насущные проблемы возрождения крымскотатарского языка // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 1997. – №1. – С. 83 – 86.

24. Эмирова А.М. Крымскотатарский язык в лингвокультурной ситуации Крыма // Проблемы взаимодействия языков и культур в посткоммунистических странах Центральной и Восточной Европы. Междунар. научно-практ. конф. (Ялта, 23-27 ноября 1998г.). – Киев, 1999. – С. 25 – 30.

25. Эмирова А.М. Словарь-справочник лингвистических терминов. – Симферополь: Крымучпедгиз, 1995. – 94 с.

26. Эмирова А.М., Ганиева Э.С., Сейдаметова Н.С. Кырымтатар тили тильшынаслыкъ терминлерининъ лугъаты. – Симферополь: Сонат, 2001. – 64 с.

27. Языки народов СССР. Т.II. Тюркские языки. – М.: Наука, 1966. – 531 с.

28. Языки мира. Тюркские языки. – Бишкек: Изд. Дом "Кыргызстан", 1997. – 543 с.

29. Jankowski, Henryk. Gramatyka Języka Krymskotatarskiego. – Poznań, 1992. – 455 s.

30. Otar, İsmail. Kırımlı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade. – İstanbul, 1999. – 228 s.

ЧОБАН-ЗАДЕ ВЕ ФИТРАТ

1960 сенесининъ язы эди. Озбекистан Языджылары бирлигинде месуль вазифеде чалышкъан намлы кырымтатар эдиби Шамиль агъа Алядин мени ёкълады. Онынъ эвине бардым. Эдип софра башында ачыкъ черели, кенъ омузлы, сачлары чаларгъан бир адамнен субетлеше эди.

—Мусафир Москвадан, шаркъшынас алим Люциан Ипполитович Климович. Эдебият институтынынъ профессоры. Институтта озбек тилинден терджиманлар болюгини ачаджакъ ола. Озбек ве рус тиллерини яхшы билъген къабилиетли яшларны кыдырып кельди, — деди Шамиль агъа мени мусафирнен таныштырыр экен.

—Устаз, мен кой мектебини битирдим, —дедим сыкъылып.

—Бунынъ айыбы ёкъ. Ташкентте огренирсинъ. Эпимиз кой балаларымыз, — деди Шамиль агъа меним сыкъылгъанымны сезип.

—Кырымтатарларнынъ буюк эвляды Бекир Чобан—заде де чобан баласы эди. Йигирминджи асырда тюркшынаслыкъта ондан озгъаны олмады, —деди мусафир...

Субет мевзусы озлюгинден тюркий халкълар медение тине авушты. Алим ве эдип озъара субетлешир экен, мен оларнынъ сёзлерини динълеп, мантигъыны анъламагъа тырыша эдим.

—Гаспринский ве Чобан—задени тиклемек лязим. Тюркий халкъларгъа оларнынъ буюк хызметлери бар...

—Дженктен эвель Исмаил Гаспринский иджадынен огърашкъан эдим. Шимди шу материалларны козьден кечирем. Фитратнынъ “Къыямет” икяеси акъкъында да макъале язмакъ ниетим бар. Фитрат ве кырымтатар эдебияты мевзусында да айтыладжакъ баягъы фикирлер бар...

Бу корюшювни чокъ йыллар хатырласам да, онда коте-рильген мевзуларгъа къол урмагъа джуръат эталмадым. Чюнки 70-нджи йылларда Бекир Чобан—заде акъкъында язгъан монографиям нешрият планындан силинген, озюм исе “кеч-

мишни" идеаллаштырыджы" сыфатында Языджылар бирлигинден чыкьарылган эдим. Бу монография бир чокь "тюзетювлер" ве "кьыскьартувлар"нен нешир этильгенде биле озьбек ве кьырымтатар эдсбий алякьаларына аит фикирлер макьасланды. Базы-базыда "оларнынъ ады акьланды, иджатлары дегиль" деген лакьырдылар, биз, яшларгьа 20-30-нджи йылларны огренювге манна олып, табийй ки, юреклеримизни кемирип турды. Шунда бу субетни чокь керселер хатырладым. Шунда Шамиль агьа шойлс деген эди:

— Бизим вазиятимиз сизге белли. Бойле япмакь бизге ясакь этильген.

— Билем. Тек сизге дегиль, башкьаларында биле вазият макьтаныладжакь киби дегиль. Сиз яшаяткьан улъксининъ эдсбиятыны алайыкь. Шахыскьа табынув кьурбанлары Абдулла Кьадирий, Абдухамид Чолпан, Абдурауф Фитрат акьландылар. Кьадирийнинъ "Отъкен куньлер" романы айры "тюзетювлер"нен дердж олунды. Чолпаннынъ базы шиирлери кене де окьуйыджыларыны булды. Лякин Фитратнынъ миллий тевеккюль тарихындан кьыйметли нумюнелеринден джемаат хабсрдар дегиль. Фитрат фааллиети баягы муреккеп, амма тевеккюль этмеге гьаст зарур шахыс. Фитрат терен тамырынен бейнелмилель иджаткяр дегиль, айны заманда белли эрбап. Онынъ сизинъ илим ве медениет стекчилеринъиз Исмаил бей Гаспринский, Номан Чельсбиджихан эм де Бекир Чобан-задени бирадерлигини айрыджа тевеккюль этмеге лайыкь,— деди шунда урьметли профессор, меним юрегиме атеш ташлагьан киби.

— Оларны заман яратты,— деп сёзюни девам эткен эди мусафир. —Эбет, шай, оларны девир яратты. Оларны сербестлик ве мустакьиллик догьурды. О йыллары, яни 20-нджи сенелерининъ башында Москванынъ кьувети зайыфлагьан, Туркистанда ве Кьырымда девлет башында мааллий эали азмы—чокьмы тесир саиби эдилер ве кьысмен сербестлик бар эди. Бу сербестлик йылларында даа шура мефкюресни ишлеп чыкьылмагьан ве онынъ бинълернен бекчилери ёкь эди. Абдулла Кьадирий дюньяда алтынды олып миллий романджылыкькьа темель кьойды ве буны танымагьа меджбур этти. Фитрат театр саасында, Чобан-заде илимде, даа бир чокь эрбаплар чыкьтылар ки, бу шу аралыкьтакь йылларда, даа коммунисттик мефкюре толусынсн укюм олмагьа етиштирмеген девирдеки сербестликининъ бельгиси эди. Айны заманда бу аралыкь вакьтында динни такьип этиов кьуветленмеген эди... акьылынъдамы, Шамиль дженктен эвель ёлларгьа таш тёшеле эди. Базыда бойле ёлда ташны ярып чыкькьан когетлерни корип тааджиплснс эдим: аджеба, когетлер ку-

нешке тараф ынтылмакъ ичюн бойле къуветни къасрден ола экенлер, десп тюшонджеге дала эдим.

Эдебияткъа асыр башында ксльген ве онда озюне муна-
сип ер алып, джемаат назарында булунгъан иджаткярлар акъ-
къында ойлангъанда, мына шу назик япрачыкълар козюм
огюнде джаилана. Энъ къыйын вакъытта олар мына шу ко-
гетлер киби кследжекке умуотнен яшадылар. Бу умуот олар-
ны мсшакъатлы, амма шеревfli иджат мсйданына алып кель-
ди ве эбедийликте де халкъларына хызмет этиов нумюнеси
олып къалдылар.

Тюркий халкълар зенгин медений мирасыны халкъ муль-
кюне чевирювде оларнынъ эдебий алякъаларыны тедкъыкъ
этиовнинъ эмиети гъаст буюктир. Лякин, бу саагъа итибар
даима кереги киби олмады. Асырымыз башында иджат мей-
данында нумюне олгъан федаийлернинъ озъара эдебий
алякъаларыны тедкъыкъ этиов ве оны несиллерге еткизюв
заруриети бугунъ де зияде ссзильмекте. Догъру, шуралар де-
виринде эдебияткъа келип, омюри ве иджадыны шу къурум-
гъа багъышлагъан иджаткярларнынъ озъара медений аля-
къалары хусусында баягъы тедкъыкъатлар мевджут. Амма
отъмишнен инкъилябий ёнелишни тенъештирип, олардан
ильмий хуласалар чыкъара билъген ве миллий меденнетлер-
нинъ инкишафына маневий тесир косътерс билъген санат-
кярларнынъ дюньябакъышларынен шимдикки несиль етерли
севисде таныштырылмады. Бу ерде истер-истемез Абдулла
Къадирийининъ “Кечмишке къайтувнен иш корюв хайырлы
ола” деген сёзлерини хатырламакъ срлидир.

Шимди даваларгъа себеп олаяткъан сабыкъ къурум эс-
кенджинден къуртулаяткъан янъы эдебият ольчулерини
нелсрден ибарет олмалары лязим, деген проблема сербест-
ликке чыкъкъан халкъларнынъ джемаатчылыгъы огюнде тур-
гъан муаммелердир. Эдебият эр анги джемиет маневий омю-
рининъ негизини тсшкиль этер экен, демек, оларнынъ озъа-
ра алякъалары эр кес ичюн айдын олмасы лязим. Бунынъ
заруриети шундан келип чыкъа ки, эдебият вазифесини эда
этип битирди, онынъ исъянджы рухуна ихтиядж къалмады,
дегенлер де ёкъ дегиль.

Сербестлик эдебияты насыл олмалы, деген лакъырды
миллетлер мустакилликке пришкенден берли, атта ондан
эвель де, эгер табир джанз олса, несиллер юрегинде эбедий
тюшонджедир. Биревлер, бу эдебият “эвелькинден” бир та-
мам башкъа эдебият олмалы, десе, дигер биревлер: эдебият-
нынъ негиз вазифелери, нист ве ынтылувлары эр анги девир
ве эр анги заманларда бир чсшит олгъан, чюнки онынъ мер-
кезинде инсан къысмсти турмалы, деген фикирни огте къоя-
лар.

Биздже, эр эки тарафнынъ фикирлеринде де эсас бар, эр эки тараф да озьлериндже акълы. Акъикъатен де, эдебиятнынъ баш макъсады инсан къысмети, яни такъдирине багълы. Демек, бу такъдирнен багълы адалет ве акъикъатны тасвирлемек, джаиллик ве дешетлиликни фаш этмек киби улу акъикъатларны таргъып этмек лязим. Бу джесэттен эдебиятнынъ негиз макъсады ве манети деньишмейдир. Лякин меселенинъ муреккеп тарафы шунда ки, инсанлыкъ кечкен ёл энъ агъыр девирлерде, атта инсан укъукълары шефкъатсыз тапталгъан девирлерде де укюмран сыныфлар бу акъикъатларны ич бир вакъыт инкяр этмедилер. Олар да, эдебият шойле олмалы, деген шиарларнен иш корьселер де, амельде бутюнлей бу улу акъикъаткъа зыт ишлерни япкъанлар. Бу исе эдебият ве санат ичюн фаджиалы вазиятти догъургъан. Акъибетте безны къара, къараны без, борюни къоюн, къоюнны борю, джеллятны фериште, фериштени джеллят, де-меге барып еткен бир “эдебият” пейда олды ки, онынъ джемиетке ве инсанлыкъкъа кетирген зарарыны ич бир шейнен ольчемек мумкюн дегиль. Сербестлик эдебияты иштс бойле куреш джебэсинде дюньягъа кельди, XX асырда онынъ манети юксельди. Бугунъ биз сербестлик эдебияты, деп козьде туткъан эдебиятнынъ темели эвельдже къойылгъан эди.

Дерлик бир черик аз бир асыр дсвам эткен зулум девиринде эр анги эдебиятны сакъатламагъа къадыр сиясет ич бир кимсе инкяр этмеген шефкъатсыз бир къанунгъа чевирильди. Акъибетте “буюк инкъиляп” кешф эткен бу къанун, даа догърусы, бу дегирмен энъ буюк истидатларны да озь ташы алтында сакъатлап, гъайып этти. Шунынъ ичюн де бу девирде яшاپ, иджат эткен истидатларнынъ омюри, о иджатнынъ озю, фаджиагъа чевирильди. Шимди биз, хусусан базы яшларымыз, шу агъыр йылларда иджат эткен, бу буюк истидатларнынъ башындан кечкен фаджиаларны корип, корьмек олып, оларны саткъынлыкъ, хиянет, видждансызлыкъта къабаатлавгъа ынтылув кейфини де расткетирмектемиз.

Бугунъ тилимизге “миллий мефкюре” деген яхшы бир тюшюндже келип кирди. Бир вакъытлар мефкюре сёзю озь асыл манасындаки бир тамам терс манада анъларгъа меджбурий синъдирильгени ичюн, эвель бу сёз юрегимизде башкъа мулязалар догъурды. Лякин “мефкюре”нен “миллий” сёзюнинъ ян-янаша къойылмасы келеджек фаалиетимизге пек буюк айдынлыкъ кирсетти.

Якъын кечмиште “миллийлик” сёзюнден “миллетчи” сёзю яратылып о, зсэрли къамчыгъа чевирильди. Энъ дешетлиси, тюркий халкъларнынъ озь миллетлерини, озь юртларыны чин юректен ссвген эвлятлары шойле къамчылангъан

эди. Сербестлик эдебияты шейт олгъан мына шу буюк не-
силлер мирас къалдыргъан эдебиятнынъ девамдыр.

Тюркий халкъларнынъ буюк шаири Абдулла Ариповнынъ сёзюнен айткъанда, умумен эдебиятнынъ табиятына мевси-
мийлик ят экенини анълап башладыкъ. Черик аз бир асыр
девамындан не къадар алтын сатырлар сахте, бош гъаелерге
багъышлангъаныны девир тасдикълады. Лякин халкъ ве
онынъ истегини тасвирлеген эдебият ич бир вакъыт ольмей.
Шимди биз фикир юрсеткенде, оны халкъ анъына синъдир-
меге хызмет эткенлернинъ хатырасыны анъмакъ исе меде-
ниетнинъ тапталмасына къаршы кокрек керип курешке чыкъ-
къанларнынъ джесюрлигине итирамдыр. Шойлелерден бири
XX асыр озьбек эдебияты етекчилеринден бири Абдурауф
Фитрат эди.

Малюм ки, Октябрь инкъилябындан сонъки ильки он
йыллыкъларда мазийде мевджут эр шейни инкъяр этюв адет
олды. Тарихта, медениетте, эдебиятта, умумен эр шейде кеч-
мишке къаршы интикъам алув зуур кетти.

Энди эдебият мейдынына келеяткъан бир сыра яшлар озь
фаалнетлерини айны шу ёлдан башладылар. Иджатларыны
инкъиляптан эвель башлагъан бир сыра эдиплер исе эр анги
агъыр, муреккеп вазиетлерде биле кечмиш тарихкъа, мане-
вий мираскъа буюк урьмет ве итибарнен бакътылар.

Асырымыз башында юзь берген уянув тесиринде Турки-
станда, умумен Русие бакъымындаки тюркий халкълар уль-
келеринде теракъкийпервер яшлар, зиялылар, илим, маари-
фетни илсерилетювге бутюн гъайретлерини къойдылар. Та-
рихта бу арескет—джедидджилик адынен адландырылды.
Янъылыкъ тарафдарлары деген мананы бильдирген джедид-
джилик илим, фен, медениет саасындаки эр бир янъылыкъ
тарафдарларыны, яни джедидлерни бирлештирди, эскилик
тарафдарлары исе къадимлар, деп юрсетильдилер. Мезкюр
арекет эвель Тюркиеде башланып, ондан Русиеге ве Турки-
стан виляетлериндеки яшлар, зиялыларны джелъп этти. Руси-
еде мезкюр арекет Къырымда Исмаил бей Гаспринский ёл-
башчылыгъында кенишлеп, сонъ империянынъ бутюн му-
суلمان халкълары арасында кенишледи.

Теракъкийпервер кучьлерни бирлештирген джедидлер
екяне акимликке нисбетен демократияны, матбуат, сёз сер-
бестлиги, теракъкий эткен Авропа девлетлеринен илим,
фен—техника саасында алякъалар багълав, яшларны эджне-
бий девлетлерге ёллап окъутув, оларнынъ тиджарет, маариф
саасындаки теджрибелеринден нумюне алув киби бир сыра
пек муим аятий меселелерни ортагъа къойдылар. Бунынъ-
нен бирликте буюк девлетлернинъ мустемлекеджилик сия-

сетине кършы курсш ачтылар. Мына шунынъ озю джедидлер тарихта насыл илери гъаселерни огге сюргюнлерини ве оларнынъ фаалиети мусбет адисе экенинс тек шимди догъру кыймет кесильмекте.

Фитратнынъ дюньябакъшы мына шу арекет тесиринде шекиллени, Фитратнынъ айны эр шейге меракълангъан йигитлик девиринде мулязаларынынъ уянамасына, юксельмесине тесир косътерди. Шунинъ ичюн де Фитратнынъ омюр ве иджадий фаалиети акъкъында айткъанда онынъ джедидчилик аракетинен насыл багълангъаныны къайд этмек лязим.

Ильмий ве бедий фаалиетинде медений асабалыкъкъа, халкъларнынъ маневий хазинеси олмыш кечмиштен къалгъан зенгин эдебий-тарихий анъанелерге буюк урьмет ве итикъаднен бакъкъан Фитрат даа бир муим, озюни акъкъый зиялы табакъасына менсюп, деп эсапланаджакъ эр бир шахыс ичюн зарур нокъта саибидир.

Сонъки вакъытта Фитрат акъкъында язгъанларнынъ джедвели 150—ден кечкени, озъбек эдебиятшынаслыгъында акълы оларакъ “фитратшынаслыкъ” пейда олгъаны ве джиддий тедкъикъатлар башлангъаны яхшы семере бермекте. Лякин илян этильген тедкъикъатларда Фитратнынъ тюркий халкълар зиялыларынен бирадерлиги, миллий медениетлерининъ истикъбали ёлунда берабер арскетлери акъкъында пск аз къайд этильмекте. Онынъ джедидчиликнен багълы фаалиети тедкъикъатларда унутылмакъта.

Бунъа джедидлер ве джедид эдебияты акъкъында чешит фикирлер билъдирильгени себеп ола билир. Акъкъатен де, джедидлер пек бахтсыз олып яратылгъан къавм экен, олар дюньгъа кельгенлеринен заман зорлары тарафындан алабуджи этип косътермеге азыр турдылар. Бу арекет джсмиет ичюн не берди ве не ичюн заман зорлары джедидлерге кършы курештилер?

Афсус ки, тарихий эдебиятта бу суаллернинъ джевабы аселет къапа—къарышыкъ телкъин этильмекте. Бу хусуста мунакъашалар дсвам эткени, тарихий мснбалардан, атта эски язувны окъуп оламагъан базы шахыселар, рус тилиндеки мснбаларнен иш корип, бу саада фикир юрсетмеге ашыкъаяткъанлары себебинден джедидчилик тарихына базы айдынлыкълар кирсетюв зарурieti ссзильмекте.

Джедидчилик арскети XIX асырнынъ сонъу ве XX асыр башындаки тарихий вазиятнен сыкъы багълыдыр. Малюм ки, бу девирде дюнья буюк девлетлер арасында болюп алынган, капиталистлернинъ бирлиги мейдангъа кельген ве мустемлеке халкълары эки тарафлы эзильгени саесинде гъаст начар

вазнетте булунмакъя эдилер. Бакъымдаки халкъларнынъ зиялылары арасында яваш—яваш туткъын халкъларны факъырлыкътан ве озъ улькелсрини харабсден къуртармакъ ичюн миллий—азатлыкъ гъаелсри уянып башлады. Эгер бир сыра Шаркъ мемлекетлсринде панислямизм байрагъы алтында башлангъан арскет Гъарп девлетлсрининъ империалисттик сиясетинс къаршы баш котерген олса, Русисдеки XIX асырнынъ сонъунда пейда олаяткъан джедидджилик арекети озюне хас ёлнен кетти. Затен, панислямизм ве джедидджилик арасында муайен ошав мевджут олгъаны киби, олар бири—бирлсринден кескин фаркъ этелер. Бу ошавлыкъ шундан ибарет ки, олар да, булар да мустемлекелсрининъ икътисадий керн къалувы ве бакъымдаки халкъларнынъ къарардан зияде факъырлыгъынынъ огюни алмакъ ичюн амелий тсдбирлер корьмеге ынтылдылар. Лякин амелий фаалистте панислямистлер ве джедидлер бири—биринден кескин фаркъ этелер. Эгер панислямистлер имдатыны ислям девлетини тизювде корьселср, джедидлер халкъ кутьлесини маарифли этюв ёлунен мусавийликке ве истикъбальге иришкем мумкюн, дейлер. Лякин атта нуфузлы алимлср биле шимдигеже панислямизм ве джедидджиликни бир чешит акъым, деп эсаплайлар.

Акынкъат исе бутюнлсй башкъа: джихадсыз панислямизм олмасы мумкюн дегиль, албуки джедидджилик русларнен къапа—къаршылыкъны дегиль, бирликни тешвикъ этти. Эгер панислямизмде муайен манада Гъарпны эр анги ёлнен инкъар этюв, оны ашшалав, джеалет, асабиет кучьлю олса, джедидлер мусульманлыкъкъа зарар кетирмеден, муайен дезде басыкълыкънен, акъыл теразесинен иш корьдилер. Кыыскадан айткъанда, иманны джоймадан Гъарп медениенин халкънынъ ярасына мельэм этмск истедилер.

Мустемлске Асияда джедидджилик миллий—азатлыкъ арекети уянгъан ве къуветленген шарантте пейда олды, джедидлер бу минтакъадаки гъайры мустемлеке арекетинден тс-сирленип арекет башладылар. Лякин ильки адымларындан олар озъ фаалиетлсрини мектеп—маариф саасынен сынъырладылар. Оларнынъ фикиринс коре халкънынъ факъырлыгъына себеп, онынъ бильгисизлиги, окъув имкянынынъ саибн олмагъаныдыр.

Аслында исе бунъа себеп, ичтимай мусавийсизлик ве мустемлскеджилик сиясети эди. Демек, эр эки тарафлы зулум битирильмеден, улькени виранлыкътан ве халкъны факъырлыкътан къуртармакъ мумкюн дегиль эди. Джедидлер исе буны анъламадылар ве миллетнинъ медений севииси котерильсе, мааллий эали де европалылар киби яхшы яшама-

сы мумкюн, деген фикирнен иш корьмек истедилер. Шу себептен джедидлер Русиедеки бутюн мусульманлар арасында да бутюн чарелернен халкъларнын медениетини котермеге, оны маарифетли этмеге бутюн кучь ве гъайрстлерини сарф эттилер. Къыскъасы, макъсадгъа иришовнинъ эсас ёлу — мектеп ве маарифни илерилетюв, деп анъламакъ джедиджиликнинъ эсас чизгилеринден биридик.

Бу арекет Русие империясында яшагъан мусульманлар арасында ильк оларакъ Къырымда пейда олды ве онынъ тешкилятчысы Исмаил бей Гаспринский озюнинъ Багъчасарай шеэринде нешир этильген “Терджиман” газетасы вастасынен тешвикъ этип башлады ве яваш—яваш Кавказ, Волгабою, Сибирь, Туркистанда яшагъан халкълар арасында да таркъалды. Бу минтакъаларнынъ эписинде де Русие империясы бакъымындаки улькелернинъ мааллий халкълары тилинде маарифни илсерилетмек ичюн арекет кенишледди. Джедидлер асырнынъ башында иште бойле ичтимайи шараитлерде этишип, миллий мефкюрени ташыгъан, фикир—макъсадларны амельге тадбикъ этиджилер оларакъ мейдангъа чыкътылар. Олар аджеле тарзда Туркистаннынъ бир чокъ шеэрлеринде, тюрлю аднен чешит газета ве журналлар нешир этип башладылар. “Терджиман” газетасыны джедидлер севип окъуй эдилер. Онынъ муаррири Гаспринскийге севгилери буюк эди. Атта, о вефат эткенде, бир чокъ джедидлер отуз кунге къадар кокреклерини матсм бельгилеринен яраштырдылар. Иште бойле ал Остроумовнынъ “Туркистан вилясти газети” огюне янъы вазифелер кетирип чыкъарды. О, “джедидлернинъ козюни ачып башлагъан” “Терджиман” газетасына къаршы бойкот илян этти. “Терджиман”ны окъуманъыз, къфир олурсынъыз”, деген рухта язылгъан макъалелерни дердж этмеге киришти.

“Самаркъанд” газетасы 1913 сенеси июль 30-да чыкъкан санында “Миллетлер насыл теракъкий этерлер?” деген суальни джемаат арасында ташлады. Ве ондан шойле хуляса чыкъарды: “Миллий ахлякъ, фазл ве унер иле бакъий къалыр... бугунъ ислякъ миллетке уджюм этмекте, рабъ асыр сонъра диянет бербат олур ве онынъ джевабы месулиети бугунъдекилерге къалыр”. Айны шу суальни “Терджиман” газетасы 1908 сенеси ортагъа ташлап, “Тильде, фикирде ве иште бирлик” шиарыны тюрккий дюньянынъ амелий дестуры олмасы керек, деген эди. Гаспринский ве Бехбудий миллетни учъ къая: ахлякъ, фазл ве унер вастасындан шкиллендирюв, дюньягъа алып чыкъув месулиетини къойдылар, миллетнинъ озю шу учъ шейнинъ барлыгъындан пейда олмасыны бельгиледилер.

Даа шуны къайд этмек лязим ки, бу девирде Туркистан Русенинъ мустемлекеси олып, Бухара эмирлиги онынъ бакъымында булунып, джедидджилик бу ерде озюне хас ёлнен таркъады. Руслар Туркистанда эр анги усулларнен мааллий уянувгъа кедер этселер, эмирликке бу саада базы мусбет имкянлар мевджут эди. Джедидлер бабасы, деп танылгъан Исмаил бейнинъ 1893, 1897, 1903 ве 1911 сенелерде Бухарагъа зияретлери, онынъ эмирнен мунакъашаларындан биле буны бильмек мумкюн. Гаспринский фаалиетининъ белли тедкъикъатчысы Л.И.Климовичнинъ бу хусуста фикери ибретлидир. Алим 1975 сенеси Москвада нешир этильген “Мирас ве земаневийлик” китабынынъ “Садриддин Айнийнинъ назм ве несири” деген макъалесинде шойле яза: “Русие джедидлерининъ “бабасы” деп танылгъан белли эдебиятчы Исмаил бей Гаспринский тарафындан 1883 снесинден Багъчасарайда нешир этильген “Терджиман” (“Переводчик”) газетасынынъ архивинде бу джумледен Бухара эмирлери Музаффар ве Абдулахад; къошбеси (баш министр) Насрулланынъ ишбу газетаны нешир эткени ичюн тебриклерге ве тешеккюрнамелер бильдирилген эм де эмирнен чешит меселлер муджиби субетлерге давет этильген бир сыра мектюплер ве телеграммалар сакълангъан. Бойле телеграммалар ве мектюплер кечкен асырнынъ сонъунда эм де, 1903, 1908, 1911 ве дигер йылларда ёлланылгъан олып, оларнынъ бир къысымы “Терджиман”нынъ саифелеринде басылдылар. Шундан малюм ки, С.Айнийнинъ 1915 сенеси къошбегининъ Русиеден даима кетирилген ачыкъ девирий матбуатны окъумамаслыкъ акъкъында язгъанлары онъа нисбетен мунафыкълыкъ-тыр”.

Алим кене шу макъалеле С.Айний “Къуллер” романында джедидлер догъру тасвирленмегенине теэссюф бильдире. 1893 сенеси Бухарада ачылгъан ильк янъы усул мектебине “Исмаилия” адыны теклиф эткенлеринде, Гаспринский онынъ адыны “Музаффария” деп адландырмакъны незакетнен анълаткъаныны къайд эте.

Исмаил бейнинъ зияретлери девиринде Бухарада энди джедидлер арекетни башлангъан, оларнынъ ильки векиллерни халкъны маариф ве медениет сааларындан таныштырув истегинен иш корьдилер. Мир Араб медресесининъ талевеси олгъан Абдурауф да шойле илери адамлар джемаатына ынтылды. Бу девирде рус-япон дженки башланып, онынъ тесиринде Русиеде джанлангъан инкылябий уянув сллери Бухарагъа да етип кельди. 1908 сенесинден “Тильде, фикирде ве иште бирлик” шиары алтында тек къырымтатар тилинде чыкъып башлагъан “Терджиман”, Садриддин Айнийнинъ

язгыанына коре, “Рус-япон дженки башлангъан сонъ, дженк себсбинден базыда келип тургъан “Терджимаи” газетасы Бухарагъа чокъджа келип башлады”.

Мсвджут ичтимай къурумнен бу адамларнынъ арзу ве ынтылышлары арасында чокъ буюк фаркъ бар эди. Олар маарифет, буржуа-демократик ислятлар ярдымынен бу къурумны денъиштирмеге, бу ёлнен халкъны ссадетли япмагъа ынтыла эдилер. Джедидлер арскетини кутъле арасында кенъ къанат яймасына хызмет эте биледжек бильгили адамларгъа мухтадж эди.

Бу арекетнинъ башында булунгъанларнынъ бир чокълары озълерине баягъы токъ табакъа векиллери олып, конституцион монархия тарафдарлары олсалар, яшлар эмприклин тамырындан сёкип атмакъ фикирини ортагъа ташладылар. Бу девирде озюнинъ бир сыра маарифий-медений бакъышларынен халкъ назарында булунгъан эмир Абдулахад къадимчилернинъ фиסקы-фесатларына ишанып, джедидлерге нисбетен такъипни къуветлендирди. Бу иссе денъишмелерге мейиль яшлар ичюн къатты дарбс эди.

Яшларнынъ базылары Руснеде яшагъан мусульманларнен багъ тутув тарафдарлары олсалар, бир кысымы четёллерде окъуп, бильгили олгъан сонъ ватангъа къайтып, халкънынъ медений-маарифий анъыны котермеге истедилер. Шубесиз, шу йыллары шкпилленювде булунгъан озбек зиялыларындан марксист олып догъулмасыны талап этиов джанз дегиль. Марксизм бу девирде озбек халкъынынъ, атта энъ илери векиллери омюрине де даа терен келип кирмеген эди. Шунынъ ичюн де оларнынъ тюрк инкылябындан имдат булмагъа, тюрк илими ве медениетинден файдаланып осьмеге ынтылувлары табиийдир. Озь табакъасынынъ вскили олгъан Абдурауф да бу джерьяндан четте къалмады. 1909 сенеси эмир такъибинден Бухараны терк этмеге меджбур олгъан сохта бир къач меслекдешинен Ирандан кечип, о йыллары тюркий халкълар зиялылары ичюн медений меркесзге айлангъан Истанбул шеэрине келс.

Озюнинъ инкылябий чыкышларынен султан акимнетини саллаткъан яш тюрклер пешинден Руснеде чарлыкътан зулум астындаки мусульман яшлары чешит ёлларнен Истанбул шеэрине топлана эдилер. Эр шей узакътан корюне дегенлери киби, Абдурауф да озь юртуна узакътан назар салды. Бу ерде Къазандан, Бакудан ве Къырымдан кельген яшлар арасындан озюне меслекдешлер тапты. Истанбул дарульфунунында сиясий икътисадият ве ичтимай фенлерни огренмеге киришти. О зиядесинен сиясетке сарылды. Дарульфунунда “Яш тюрклер” джемпетинен якъын, укъукъ-

шынаслыкъ факультетининъ талесбеси Номан Челебиджихан 1906 сенеси къырымтатарларындан тешкиль олунгъан гизли "Ватан" джемиетининъ азаларынен танышты. Номан Челебиджихан энди миллий арскетте пишкинлешкен, акърандашлары арасында озюнинъ сиясий бакъышларынен айырылып тургъан йигит олып, 1885 сенеси Кырымда туджджар къорантасында догъгъан, Багъчасарайдаки тюркий халкъларнынъ арасында мешур Зынджырлы медресени битирип, Истанбулгъа кельген эди.

1909 сенеси Абдурауф Истанбулгъа кельгенде бу джемиет азаларындан Абдулла Лятиф-заде, Бскир Чобан-заде, Мисмет Ниязий, Абнбулла Одабаш, Исмаил Лёманов, Осман Акъчокъракълы киби "Терджиман" мектебинден чыкъкъан курешчен йигитлер олып, сонъунда намлы эдиплер ве сиясий эрбаплар олып стиштилер. Номан яш озъбск йигитини озъ меслекдшлерни джемаатына алып кирди. Абдурауф ильк дефа "Терджиман" газетасынынъ 25 йыллыкъ санларыны дикъкъатнен окъуй. Бекир Чобан-заденинъ вастасы иле мешур тюрк шаири Тейфукъ Фикретнен танышув онынъ иджадына буюк тессир косьтере.

1893 сенеси догъгъан Бскир Чобан-заде бухаралы талесбеден еди яш кучюк олса да, чобан баласы, омюрнинъ агъыр-енъгилини корьген, хайрие джемиетининъ ярдымынен Тюркинге окъумагъа кельген эди. "Султание" лицейинде тасильде булунгъан Бскир озюнинъ бильмирлиги ве эдебияткъа ынтылувынен талесбелер арасында итибары буюк эди. Шу йыллары лицей мудири олгъан Тейфукъ Фикрет талесбелерге эдебий иджат ве сиясий курешнинъ манетини анълата, инсанлыкъ гъаслерининъ ашыгъы олгъан шаирнинъ омюри оларгъа куреш темсилине чевирильген эди.

Тейфукъ Фикрет лицейни озъ лейхасынен къурдура, талесбелерининъ топлашып мунакъашалар отъкормелери ичюн буюк зал айыра. Янъы окъув бинасы шеэрнинъ энъ буюк джамисине якъын эди. 1909 сенеси дин векиллери Истанбул арбий гарнизонынынъ аскерлерини талесбелерге къаршы къозгъайлар. Аскерлер султангъа вскиль ёллап, талесбелерге нисбатен чарс корьмекни талап этелер. Лицейде озъ сой-акърабаларынынъ балалары да окъугъаны ичюн султан оны къапатмагъа джурьят эталмай. Исыян башлана. Аскерлер газс-талар муарририетлерине уджюм этелер, теракъкийпервер эрбапларгъа къылыналар. Козылерни къангъа толгъан аскерлерге диндарлар да къошулып, "Алласызлар оджагъы"ны йыкъмагъа якъынлайлар. Шаир муаллимлер ве талесбелерге къаршылыкъ этмеге рухсет бермей, ялынъыз озю исыанджыларнынъ огюне чыккып, джемааткъа мураджаат эте: "Лицейни йыкъувдан эвель мени ольдюринъиз".

Лицей кѳуртарыла, лякин чокъ муаллимлер иштен кѳу-
вула. Такъиплер алтында кѳайгъан мудир лицейни ташлап
кетмек истей. Талелелер аякъкъа туралар, султангъа мура-
джаат этелер. Бекир иште бойле вакъналар ичинде олып,
этрафтаки адиселерден хуляса чыкъара биле. О дсвирде че-
тэллерден Тюркиеге кельген яшлар арасында насылдыр ру-
хий котеринкилик олып, олар эдебияткъа, хусусан шириет-
нен пек меракълана эдилер. Яшлар озьлерини меракъландыр-
гъан проблемаларны шиирде ифаделемеге ынтылалар. Фит-
рат да бу джерьяндан четге кѳалмай. Тейфукъ Фикретнинъ
марузаларыны динълемеге рухсет ала. Тиль ве эдебияттан
дерс берген буюк шаирнинъ “Къырылгъан зурна” джыйын-
тыгъы талелелернинъ элинде дерслик сыфатында кѳулланы-
ла. 1896, 1897 ве 1909 сенелери текрар-текрар дердж этиль-
ген бу джыйынтыкъ даима янъы шиирлернен текмиллене эди.

Бекир мына шу шириетнинъ тсиринде ильк бейитле-
рини уйдуруп башлай. Фитрат да онъа кѳошула. Лякин оны
зиядесинен сиясий-ичтимай дерслер меракъландыра. Ис-
маил бейнинъ макъалелерини сезгирликнен огрене, кѳурум-
ны денъиштирюв заруриети акъкъында мунакъашаларгъа
истекнен кѳатыла эди. Абдурауф “Терджиман”да басылгъан
материаллар, икѳе ве шиирлерни эзберлей, семетдешлерине
окъуй эди. Гаспринскийнинъ “До-ур-раат мусульманлары”
романы “Френкистан мектюплери”, “Африка мектюплери”,
“Къадынлар улькеси” ве дигер адларнен язылып, “Терджи-
ман”да бир кѳач йыл басылды. 1906 сенеси Багъчасарайда
романнынъ “До-ур-раат мусульманлары” деген кѳысмы
дердж олунды.

Шу йыллары Истанбулда бухаралы яшлар “Бухара таъ-
лими” джемистини тешкиль этип, онынъ азалары отъюр
зеинли, бильгили Абдурауфкъа “Фитрат”, яни “Данишманд”
адыны бердилер. Сонъунда о, онынъ эдсбий техеллюсине
айланды. Фитрат хусусан Номан Челебиджихан ве Бекир
Чобан-заднен чокъ давалаша, оларны хаялат дюньясына
алып кире эди.

Озъара мунакъашалардан Фитратнынъ башында пейда
олгъан гѳаелер бири-бирине кѳарыша, оны элинс кѳалем
алмагъа давет эте эди. Эвельси “До-ур-раат мусульманлары”-
ны аджем тилине чсвирмек истеди. Базида аджемдже бейит-
лер уйдура. Фикирлер чатышкъанда “Индстанда бир френки
иле бухаралы бир мудерриснинъ бир кѳач меселелер эм ус-
ли джедидде эткен мунакъаша”сыны яза. Бекир Чобан-заде
эсернинъ ильки окъуйыджысы ве такъризджиси ола.

Фикирлерини муксммель беян этмеге кѳыйналгъанда
Исмаил бейнинъ “Авропа меденистине бир тенкъидий на-

зар” рисалесини элине ала. 1885 сенеси язылып, 1886 сенеси Тюркенинъ Абузие матбаасында басылган бу рисале онъа догъру ёл косътерген киби ола. Табиий ки, Авропа тефеккюрини къаплап алган евроцентризми шаматасы Исмаил бей сесини Авропа о ёкта турсын, Русиеде биле кимсе эшит-тирмесе де, онынъ эсерлерини мусульман зиялылары къолдан къоймай эдилер. Тюркий халкълар муаллими “эр бир миллетнинъ шу джумледен, Русиедеки мусульманларнынъ да маариф ве медениети озь тиллеринде, анъаневий талим-тербие вастасы иле амельге тадбикъ этильмеси лязим, акс алда джиан джемаатындан узюлип къалырлар, миллет сыфатында гъайып олурлар. Бу исе ич бир вакъыт шереф кетирмей, мемлекетни акъибетини айтмакъ къыйын муаребелер тарафкъа башлай”, деген фикри ичюн ресмий даирелернинъ, бунынъ киби де белли шовинистлернинъ ашшалав ве мыскылларына расткельгеннини Абдурауф анълай.

Абдурауф шойле муитте муим ишлерге киришти. Бир тарафтан Фитраткъа нисбетен баягъы фукъаре олган Бекирнинъ авропаджа дюньябакъышы тесир этсе, экинджи тарафтан тюркий халкълар мекаянндан кельген йнгитнинъ бильмирлиги оларгъа шаркъ медениетини терсн менимсемеге ярдым этти. Фитратнынъ озь бакъышлары, итикъады джедидджилик арекетининъ корюниши олмыш ширий, несрий публицистик, фельсефий эсерлеринен Туркистаннынъ азат истикъбалини арз этти, имдат арады. Яш эдилер мунакъашаларынынъ екюни сыфатында “Индстанда бир френки иле бухаралы бир мудерриснинъ бир къач меселселер муджиби эм де усули джедиде хусусында мунакъашасы” тарихи яратылып, бир вакъытлар “медениет алемининъ парлакъ йылдызы, инсанлыкъ китабынынъ нурлы саифеси олган” Бухара ве онынъ огълу Абдурауфнынъ такъдиринен багълы тарзда аджемдже беян этилип, 1909 сенеси Истанбулда нешир этильди. Ондаки индистанлы бир френки – бу Бекир, бухаралы бир мудеррис – муэллифнинъ озю олып, буны рисаленинъ ильки окъуйджылары да, такъризджилери де асырнынъ башында тюркий алемнинъ уянамасына озь дюньябакъышларынен тесир эте бильген Чобан-заде ве Фитрат темсиллери экенини къайд эттилер. Шунынъ ичюн де “Мунакъаша” шу йыллары Бухарада мейдангъа кельген маарифчилик-джедиджилик гъаелерини янъы ёл-акъымынынъ беяны сыфатында итибар къазанды.

“Мунакъаша” драматик публицистикагъа мейиль бир эсер сыфатында заманнынъ талабынен тарихий инкишафнынъ эки багъанасында туруп къалган, дин ве дюнья, джемист ве маарифет акъкъында эки чешит бакъышлары олган эки

адамнынъ мунакъашасы эсасында къурулгъан олып, муэллиф хурафатны, бидъатны къаралады, онъа акъыкый итикъадны къаршы къойды. Акъыл ве идракни онынъ семереси — теракъкыйат ве ссадетни къорчалады. Бухара эмири шунынъ ичюн де “Мунакъаша”нынъ илян этильмесине къаршы чыкты. Шунда Фитрат эмирге мектюп-кириш сёзю язып, эсер дердж этильмесине рухсет алды.

Къадим ве джедид даваларындан мунакъашада булунгъан, саде ве анълайышлы язылгъан бу эсерде Бухара халкынынъ рухисти козьде тутулгъаны ичюн де бухаралыларда яхшы теэссурут къалдырды. Бу эсер 1911 сенеси Хаджи Муин тарафындан озьбек тилине чевирильди, 1913 сенеси Махмудходжа Бсхбудий сёзбашысыннен нешир этильди. Айны шу нешириятта А.Н.Кондратьевнинъ терджимесинде бу рисале рус тилинде де басылды.

Шу йыллары къалеми пишкинлешкен Фитрат бутюнлей эдебиятка сарылды. “Сайха” шиирлер джыйынтыгыны дердж эттирген сонъ, Исмаил бейнинъ “До-ур-раат мусульманлары”ны аджем тилине чевирмеге киришти. Роман гъаст къыскъа муддетте терджиме этилип, Бухарагъа ёлланыла. Энди дарульфунунны битирген Номан Къырымгъа къайтып, инкъилябий арекетлерге къошулмакъ, юртунда демократик ёлнен къурултай откерип акимиятне эльде этмек фикиринде эди. Фитрат да онынъ фикирине къошула. Исмаил бейнинъ романыны терджиме этиов джерьянында онда янъы фикирлер де пейда ола. Эсер эльязмасы Бухарагъа кетирильгенинен, яшларнынъ “Китобхонаи маърифат” джемиети аркетинен нешир этильди.

Малюм ки, “До-ур-раат мусульманлары”нынъ баш къараманы молла Аббас Ташкенттен чыкып, Авропагъа баргъаны ве мусульманлар диний шариатнен иш корип, сербест, азат джемиет къургъанлары акъкъында икяе этильсе, Фитрат узакътан озь юртуна назар ташламакъны макъсад этип къоя ве устаз эдип изинден кетип, “Инд сеятчысы” къысса-сыны яза. Чобан-заде ве Челебиджихан тарафындан макъуллиген бу эсер 1912 сенеси Истанбулда дердж этильди. Роман услубинде язылгъан бу эсерде Бухаранынъ ильмий, сиясий ве икътисадий вазияти шефкъатсыз тенкъид этильди. Муфтий Махмудходжа Бсхбудий оны рус тилине чевирип дердж эттирди.

Фитрат “Мунакъаша”да маарифчи эдип сыфатында Бухара эмирлиги идарссине белли ислят-денъишме киритюв гъаесини ортагъа къойгъан эди. Лякин о, бу ёлнынъ янълыш экенини анълап, “Инд сеятчысы” къыссасында янъы гъае-

ни малюм дереджесд Бухара эмирлигине нисбетси озь ити-
разыны бсян эте.

Догъру, эсерде языджынынъ аля даа ислятчылыкъ гъас-
лериинден вазгечмесни сезиле. Амма Бухара девлетининъ
медениети, тиббияты, санайысы ве атта ерасты байлыкълары-
рындан халкъ менфааты ёлунда файдаланув, улькенинъ ма-
невий ве маддий байлыкълары акъкъындаки къайгъырувлары
оны окъуйдыжынынъ козию огюнде даа юксек котере.

Къысса Бухарагъа кельген индистанлы мусульман сеят-
чысы тилинден икяе этиле. Аслында инд сеятчысы - язы-
джынынъ озюдир. Лякин шахсен озю дегиль, онда XIX асыр-
нынъ соңунда ве XX асырынъ башында биринджи кере
Бухарагъа кельген эм де онынъ аджыныкълы вазияти акъ-
къында макъалелер язгъан ве "Терджиман"да илян эткен Ис-
маил Гаспринскийгс хас аятий чизгилер сезильмекте. Бу срдс
Фитратнынъ эсир къурулмасы узсриндеки меарети, фикир-
ни бсян этиюв услюби озюне хас шекиллснгени корюне. Фит-
рат "До-ур-раат мусульманлары" терджимесинде Якъын
Шаркътаки дснъишме ве янъарувлардан пек тесирленгснн
"Инд сеятчысы"нда айдын корюне.

Эдип бу эсердс маариф акъкъындаки фикирлери, муляа-
заларыны терен талиль этиюв, делиллерни тенъсштирюв, умумий-
лсштирюв ёлунен кетс. Онынъ самимист ве дертнен айт-
къан фикирлери, укюм-хулясалары окъуйдыжыгъа терен те-
сир этс. Муэллиф ве къараман бири-бирине якъын олып,
къараман аслында мурскеп иджадий джерьяннынъ махсу-
лы эксини козьде тутсакъ, инд сеятчысы образы муэллиф-
нинъ омюрине якъынлыгъы анълашыла. Чюнки Фитрат инд
сеятчысы образында бутюн Туркистан зиялылары, даа догъ-
русы, джедидлернинъ умумий характер-хусусиетлери гъас-
лериини муджессемлештирди.

Фитрат Тюркиеде тек талесслср арасында къонушувла-
рынен сынъырланмады. Тахминен 1909 сенесининъ соңла-
рында Якъын Шаркъ мемлекетлерине сеяттан Тюркиеге
кельген Мухаммадшариф Суфизода, 1914 сенеси Истанбул-
да тасильде булуишгъан Гъазы Алим Юнусовнен корюше. Бу-
харада ве Тюркиеде окъумагъа авес эткен, лякин сермиясыз-
лыгъы себебинден Истанбулда узакъ къалмагъан Хамза Ха-
ким-задснен 1912 сенеси субетлеше. 1907-1912 сенелери
Тюркиеде окъугъан, инкъиляптан сонъ Озьбекистангъа кс-
лип эдебиятшынас сыфатында танылгъан Абдурахман Саъ-
дийнсн таныша. Тек таныша дегиль де, оларнен Челебиджи-
хан ве Чобан-задени таныш этс. Шу ерде къайд этмек лязим
ки, инкъиляптан сонъ Тюркиеде окъугъанларнынъ эписи
къапалгъанда, бу ал А. Саъдийни четлеп кече. Отузынджы

сенелери А.Саъдий озюнинъ кескин макъалелеринен нам къазана, амма Чобан-заде Озбекистангъа кельгенде, не себептен белли дегиль, онынънен корюшмектен къачына. Озю къазантатарларындан олып, 1889 сенеси догъгъан, ильмий фаалистини Озбекистаннен багълагъан А.Саъдий бу девирни атта терджимейялында къайд этмеген. Профессор 1950 сенеси бухаралы алим, филология илимлери докторы Саид Алиевнен субетлеринден биринде, онынъ: “Одjam, эвель де Бухарада олдынъызмы?” деген суалине – “Эбет, 1915 яхут 1916 сенеси олгъан эдим” деп джевап берген де, Бухарада ильки джедид мектеплеринден биринде муаллимлик япкъаныны, Тюркиеде яш эдиплер Абдурауф Фитрат, Бекир Чобан-заде ве Хамза Хаким-заднен корюшкеннини айтмагъан.

Фитрат Тюркиеде экенде, яни 1912 сенеси “Яш татар язарлары” деген джыйынтыкъ дердж олунгъан эди. Иште бу джыйынтыкъкъа бенъзеген “Озбек яш шаирлери” деген джыйынтыкъ 1922 сенеси Ташкентте нешир олунды. Джыйынтыкъкъа Фитратнынъ “Сени ким дейим” адлы шиирлер сечими кирсетильген. Бу шиирлер тюркий шаирлерининъ эсерлерине такълид тарзында Истанбулда язылгъан олып, земанесине коре 1923 сенеси онъа Абдурахман Саъдий такъриз язгъан.

Мен бу ерде Бекир Чобан-заднен берабер хайрие джемиетининъ ёлланмасынен Истанбулгъа окъумагъа баргъан, советлер девиринде Къырым мектеплеринде директор олып чалышкъан, 1937 сенеси къапалгъан Керим Джемаледдинов язып къалдыргъан хатырлавлардан бир къач сатыр мисаль кетирмек истейим. Керим Джемаледдиновнынъ хатырлавлары, онынъ огълу, Фуатнынъ элинде сакълангъан, о, 70-нджи сенелери Чырчыкъта яшады. Биз онынънен шаир Энвер Селямстининъ дженазесинде расткелиштик. Фуат Энвер агъанынъ къарысы Никяр аптеге тувгъан келе экен. “Биз, “Ватан” гизли джемиетининъ топлашувларында къырымтатарларындан башкъаларына пек мукъайтлыкънен бакъа эдик. Лякин Номан бир кереси озюнен берабер кенъ эндамлы, дюльбер, мыйыкълы, кавказлыларгъа бенъзеген бир йигитнен кельди. “Бухаралы мутевели” деп таныштырды. Биз, фукъаре балалары, юргумыздан келип тургъан бир къач капикнен кунъ кечиргенимиз ичюн, Абдурауфнынъ урбаларынынъ салмакълыгъындан, джебинде даима пара олгъанындан онынъ токъ къорантадан эксини бильдик. Сонъра Фитрат, яни Данишманд тежеллюсинен бу йигит бильмирлиги, гонъюльдешлиги, адамларгъа имдат элини созувынен бизим якъын эмекдашымызгъа чевирильди. Базы бай балалары киби менмен, киббар дегиль эди.

Биз 1914 сенеси Абдурауфны юртуна озгьаргьанда, гуя оны биринджи кере корьген киби, дюльбер йигитке сукьланып бакъкъан эдик. Истанбулгъа сохта кыыфетинде, башында сарыгъы ве устюнде чапаннен кельген Абдурауф энди авропаджа кийинген эди. Шакъаны билип еринде къуллангъан Бекир бирадеринен сагълыкълашыр экен: “Языкъ, языкъ, чокъ языкъ. Шойле мутсвели йигит алты йылда Бухарагъа кяфир олып къайтмакъта”— деди” деген хатырлавлары бар.

1912 сенеси яш тюрклер энди инкылябий сархошлыгъындан уянып, тюркий халкълар яшагъан улькелерден кельген зиялылар арасында османлы тюрклер киби иш корьмеге, бирликте арекет этмеге давет этильген шиарларнен чыкътылар. Бунынен Исмаил бей Гаспринскийнинъ ислям конгресси Каирде откерильмеси акъкъында теклифнамелери таркъатылгъанына бакъмадан, бу топлашув Истанбулда олмакъ керек, деп онгъа кедер этилер. Гъарп матбуатында муаллим эвельси “панислямист” сыфатында тенкъид этильсе, энди “пантюркист” ярлыгъынен къамчыланып башланды.

Агъыр хасталыкъкъа огърагъан муаллим бойле фискы-фесатларгъа сабырнен джевап берсе де, энди гъарп ве рус шовинистлери макъсадларына наиль олгъан, тюркий къавмларнынъ бирлигине шына сокъмагъа етиштирген эдилер. Бойле шараитте тасилини битирген Номан Челебиджихан 1912 сенеси Къырымгъа къайтты. Бираздан сонъра Русиянен якъындан танышмакъ ниетинен сеяткъа чыкъты, пайтахткъа келип; Петербург дарульфунунынынъ укьукъшынаслыкъ факультетинде окъуй. Бу ерде о, Къырымда алынып барылгъан миллий-сербестлик арскети дестурыны азырлай, пайтахтта Февраль инкылябына къадар къалып, этрафына меслскдешлерини топлай.

Номан империя пайтахтында Тюркиде озю тешкиль эткен “Къырым талебе джемieti” фаалиетини козетип барды, юртны азат этиув мевзусында шиирлер, икжелер, сиясий ве тарихий макъалелер нешир эттирди. Къырымтатарлар сербестлик курсшининъ темсилине чевирилген “Ант эткенмен” шиирини ве тарихий публицистик “Къарылгъачлар дуасы” икяссини язды.

Джиан муарсбеси Русиянинъ чет улькелерини де буюк ичтимай-сиясий котеринкиликке алып кельди. Бу исе миллий сербестлик курешини янъы, даа кениш багъанагъа котерди. Укуметнинъ бойле кескин вазиятнинъ огюни алмагъа къудретни стмей. Умумий къозгъалувдан башлангъан сиясий куреш чар укуметининъ омюри кыыскалыгъыны косътере. 1917 сенесининъ Февраль инкылябындан акимист Керенский ёлбашчылыгындаки мувакъкът укуметнинъ элине

кечс. Февраль инкылябы тюркий халкъларнынъ юрегинде умют учкыуныны якъа. Русие ве дигер миллетлер арасындакы мунасебетлер бойле шараитте учъ нокътада ачыкъ-айдын корюне. Биринджиден, бу Русие девлетни ичинде медений мухтарият, экинджиден девлетлер федерациясында мустакъиль мухтарият ве ниает, мустакъиль девлетлер, яни Русияден айырылув нокъталары кырымтатар инкыляпчыларынынъ дестуры олып, олар 1917 сенеси март 25—тен 1918 сенеси январь 27—гедже, кыскъа бир девирде уюмде булунды. Челебиджихан тарафындан тизилген бу дестур миллий арескетке не берди? Биринджиден, миллий гизли тешкилятлар азалары ачыкъ арескет этип башладылар. Экинджиден, кырымтатар мухтарияты акъкында къарар къабул этс биледжек нуфузлы топлашувны азырламакъ имкяны псйда олды ве онда шеэр ве койлерден 1500 адам иштирак этти. Учунджиден, топлашувда Къырым Мусульманлары Иджра Комитети тизилип, Номан Челебиджихан онынъ реислигине сайланды. Дертунджиден, топлашув миллий азатлыкъ арескетининъ азырлыкъ севиисини баягыы котерди.

Лякин Керенский уюметни кырымтатарларынынъ бу арескете къаршы чыкты. Челебиджиханны кырымтатарларны къанунгъа терс арескетлерни тешвики этювде къабаатлап, бастырыккъа ташлады. Мааллий зали буны миллий дегерликлерине нисбетен эндирилген къатты дарбс деп, наразылыкъ билдирди. Бутюн Къырымда имзалар топланды. Муваккъат уюмет Челебиджиханны азат этмеге меджбур олды. Бастырыкътан бошатылган миллий етекчи Къырым муфтиси сайланды.

1917 сенесининъ ноябрь—декабрь айлары кырымтатарларнынъ сиясий—ичтимай омюринде джиддий куреш девир олды. Ниает, 1917 сенеси ноябрь 26—да ачылган Къурултай Къырымнынъ миллий девлет къуруджылыкъы ве идаресининъ шкили ве макъсады, кырымтатарларнынъ ярымадада яшаган дигер халкъларнен мунасебетлери, акимист тизими тешкиль этювге ант меселелерни бакъып, Къырым Халкъ Джумхуриетининъ Конституциясыны къабул этти.

Къурултай Къырым Тәсис Меджлиси (парламенти)ни ве Татар Идаре Миллиясыны сайлады. Номан Челебиджихан биринджи Къырымтатар миллий идаресининъ башлыкъы — уюмет реиси сайланды.

Яш миллий акимият эки джебде курешмеге меджбур олды. Шимальден Къырымгъа бастырып кирген акъгвардияджыларгъа, Акъярда исъян котерген большевик денгизджилерге къаршы турмакъ кьолай олмады. Мухтариятчылар шимальден уджюмге кечкен аксинкыляпчыларгъа къапа—къаршы чыкып тутушкъанда, артларындан большевиклер хапп-

ликнен сюрип кельдилер. Русиеде акимиятти кьолгъа алгъан большевиклер Къырым Халкъ Джумхуриетини ве онынъ миллий укуметини танымадылар. Аксинс, Къырымдаки большевиклерни оларнынъ тарафында олгъан силаылы кьуветлерни кьырымтатар миллий укуметине кьаршы кьойдылар.

1918 сенеси январь 26-да большевиклер шиддетли уджюмге кечип, кьырымтатар укуметини тар-мар этип, эки кунде бутюн Къырым ярымадасыны ишгъаль эттилер. Шу куню акъшам Къырым миллий укуметининъ Ренси Номан Челебиджихан эльге алынып, 27 кунь девамында Акъяр апсханессинде тутулды ве февраль 23-те оны парча-кесек этип, джессдини Къара денъизге аттылар. Къырымтатарларнынъ 1783 сенеси гъайып олгъан миллий девлетчилигини гъайрыдан тиклев ёлундаки шиддетли кьатты куреши шойле скюнленди ве онынъ тарихында небеттеки кьанлы саифе ачылды.

Шу арада Къырым ве Туркистан мухтариятлары, оларнынъ ёлбашчылары Номан Челебиджихан ве Мустафа Чукъаевге ант базы вакъияларны хатырламакъ лязим.

Мустафа Чукъаев инкыляп арфессинде Петербург дарульфунунында укъукъшынас факультетининъ талесбеси олып, о фикрен терси, кьалемни отькюр кьырымтатар йигити, шу факультетте окъугъан Номан Челебиджиханнен таныша. Русие Думасы мусульман фракциясы узурындаки бюрода Туркистан векили Мустафа, Гаспринскийнинъ меслекдеши, бюронынъ месуль кятиби Исмаил Лёмановнынъ тевсиссинен Думагъа ишке кьабул этиле. Номан ве Мустафа озъара кьонушувларында миллий мухтарият акъкъында фикирлеше эдилер. Лякин даима оларнынъ фикирлерни догъру кельмей, шунда Номан “джедидлер атасы”ны хатырлап, шай дей эди:

— Анълая бильсёйдик... Исмаил Гаспринский улу бир зат эди ки, биз оны эшите эдик, онынъ шавлесинден, бильгисинден, джумертлигинден, устюнлигинден файдалана эдик, пек чокъумыз исе онынъле корюшмек, кьонушмакъ бахтына наиль олгъандыр... Лякин бу ольмез шахыснынъ бизим ичюн ким олгъаныны анълая бильдикми? Онынъ бизим джемиетимизде, эдебиятымызда туткъан ерини, онынъ сонъсыз кениш бильгисини бсльгилсе биледжек дереджеге еттикми? Ёкъ, биз оны анъламадыкъ ве анълая бильмедик. Оны сагъ экенде ксерги киби анъламагъанымыз ичюн де акъыкый севгинен севмесенмиздир.

Иште, бир йылдан берн миллий матбуатымызнынъ санфелеринде Исмаил Гаспринскийнинъ аяты ве фаалнети акъ-

къында узун—къыска пек чокъ макъалелер басылды, лякин оларда Гаспринскийнинъ алем киби буюклигини, улулыгъыны кереги киби косътерип оламадыкъ.

Не аджыныкълы ве адджы акъыкъаттыр ки, татар кенди буюклерини билс танымай. “Буюклерини танымагъан бир миллет кучюклешир”. Иште, биз буюклеримизни бойле бир вакъуфле анъламадыгъымыз ичюндир ки, бу муитте ич бир кимсеге урьмет ве такъдир ислери догъмады...

Исмаил Гаспринскийни биз анълая бильмедик. Бельки буны бизим несиллеримиз япарлар. Бельки ойле олур, озь улу адамларымызнынъ фаалиетлерини эр тарафлы ве терен суретте огренир, тедкъикъ этерлер, оларнынъ эп даа янъы-янъы тарафларыны кешф этерлер.

Исмаил бей Гаспринский тюрк—татар миллетининъ ич-тимаий аятында парлакъ бир йылдырым киби эди ки, о Шаркънынъ къара къою булутлары ве Гъарптан кельген без, ал цивилизация уфукъларынен токъушуву саесинде асыл олып, юкселип, озюнинъ шавлесинен Русиедеки тюрк—татар миллетининъ къара хаста муитини ярыкълатты. О, ялкъ этип корюнди де, сенип кетти.

Ах!.. Эгер биз оны о вакъытта анълая бильсе эдик, биз онынъ фикирлеринде шекилленген айдын, бахытлы, медсний, сербсст миллетлер сырасына кирер эдик. О вакъыт тек урьмет этмек, такъдирлемек дегиль де, гонъюллеримизнинъ эеджанынен, юреклеримизнинъ бутюн сыджагъынен оны яшатыр эдик...

Эгер анълая бильсейдик...

Афсус! О энъ агъыр дакъыкъаларда ватаныны ташлап кетмеди, миллетнен берабер олды, зиялыларнынъ козюни ачты. Къахире, Истанбул, Париж, Мадрид, Петербург, Москва эдебий муитини, бильги зекавети ве ниает ресторан машетлерини мекяны — Багъчасарайгъа денъиштирмеди. Берадер, биз буны анълая бильсейдик? Бильмедик. Эгер арзуларымыз амельге ирмесе, биз енъильсек, бу юртны ташлап кетмек мен ичюн энъ буюк хаинлик олур эди. Мен шай япсам, устазнынъ юзюне балчыкъ якъкъан, озь адымны тарих санфесинден сильген олурым...

Номан чантасындан “Терджиман”нынъ 1915 сенеси чыкъкъан санында басылгъан шу сатырларнынъ метнини Мустафанынъ элине туттырды. Шундан билине ки, Чукъаев де, Чобан-заде ве Фитрат киби Къырым мухтариятчыларынынъ ребери Номан Челебиджиханнен гонъюльдеш эди.

1917 сенеси инкъилябы олып, падиша тахттан вазгечюви акъкъында манифестни илян эткен куню Мустафа Чукъаев Ташкентке теклиф этильген олса, Номан Челебиджихан

энди Къырымда Къурултайгъа азырланув ишлерининъ ёл-башчысы эди. Къырымда бутюн сиясий куреш бир тешкилят этрафында бирлешип арекет эткенде, Туркистанда шу девирде бойле вазият сезильмей эди. 1917 сенесининъ бааринде Туркистандаки сиясий омюр къайнап тургъан къазангъа бенъзер, куреш джебэсинде чешит ичтимай таифелер менфаатына хызмет эткен къуветлер фаалиети кенишлемекте эди. Чукъасв Ташкентке кельгенинен мусульманлар ульке шура-сынынъ, яни “Шурои исломия” реиси сайланса да, бутюн миллий сиясий къуветлерни бирлештирип оламады. 1917 сенеси декабрь 9-да Къокъанд шеэринде ульке мусульманларыннынъ февкюлядий къурултайи ачылды ве Туркистан Мухтариаты илян этильди. Къурултайда мухтариатны идаре этеджек Халкъ кенъешни сайланды. Онынъ биринджи реиси оларакъ Тынышбаев тайинлене, лякин себеплери анълашылмагъан тарзта о, истифагъа чыкъа. Онынъ ерине тайинленген М.Чукъаев ве онынъ укюмети де учъ ай яшады, о, большевиклер тарафындан тар-мар этильди.

Инкъилип девири акъкъында эдебиятларда Къырым ве Туркистан мухтариатларыны тар-мар эткен большевиклер ве кызыл аскерлер тюркий халкъларгъа гъает буюк хызмет эткен къараманлар сыфатында тарифлене, мухтариатчылар исе энъ алчакъ, энъ зарарлы махлюкълар киби телкъин этиле.

Бу мухтариатлар “мааллий буржуа миллетчилерининъ укюметлери эди” деп тарихий акъыкът сахтелештириле. Туркистан ве Къырымны Русияден айырув оларнынъ макъсадлары эди, деп тёмет этиле. Бунъа М.Чукъаевнинъ хатырлавларындан алынган бир джумле айдын-ачыкъ джевап бере: “Биз Русияден айырылувны талап этмедик. Тек мухтариат илян эттик”. Номан Челебиджихан исе олжуми огюнден йигирми яшлы урум большевики, денъизджи Алексиске шойле дей: “Бизим мухтариат эр кеснинъ мусавий укюкълы олмасыны козьде тутты. Бу исе Русия зулумындан эзилген миллетлерге энъ макъул сиясет эди”.

Чобан-заде ве Фитрат бу арекетлерни дикъкъатнен козетип бардылар. Чобан-заде Будапештте нешир этильген тюркий “Шаркъ”, Фитрат исе Самаркъандда чыкъып тургъан “Хуррият” газеталарында Къурултай гъаелерини таргъып эттилер. Фитрат акъкъында тедкъикъатларда, о Къокъанд мухтариатыны илян эткен къурултайда иштирак этмеди, деген фикир бильдирилмекте. Догъру, къурултай иштиракчилерининъ джедвелинде онынъ ады ёкъ. Онынъ озю исе “Япышмагъан зылыфлар” деген макъалесинде “Мен Самаркъанд тарафындан векиль олып сайлансам да, Къокъандгъа

бармадым, мухтариятнынъ ич бир ишинде иштирак этмедим” деп яза. Амма шу йыллары нуфузлы большевиклерден бирн, кызыл аскерлернен Туркистангъа кельген башкъырды Ахмад Заки Валидий Тогъаннынъ “Хатырлавлар” китабында “Фитрат Туркистан мухтариятынынъ давстинен Къокъандгъа барды” деген джумле бар. Бизимдже, бу акъыкъткъа якъын. Заки Валидий большевиклер даийси В.И.Лениннен шахсий къонушкъан, онынъ авалесинен Туркистангъа келип, мааллий эали арасында большевистик гъаселерни таргъып эткен, шу макъсад иле мухтариятчыларгъа “гонъюльдеш” шахыс сыфатында Къокъандгъа баргъан. Сонъунда Озбекистандан Тюркиеге кечкен. Анда яшап къалды, тюркий халкълар, хусусан башкъырды, татар ве Туркистан халкълары тарихынен меракъланды, профессор сыфатында “Хатырлавлар” илян этти. Мына шунунъ ичюн де Заки Валидийнинъ къурултайда Фитратны корьгенине ишанмакъ мумкюн.

Бу девирде миллий мустахиль девлетлер тизюв гъаеси Кырым ве Туркистан матбуатында кызыгъын музакере олунгъан вакъытта бир ай девамында матбуатта Фитратнынъ адына расткелинмей. “Хуррият” газетасында 1917 сенеси ноябрь 27-и геджесини “Миллий лайлатулкъадырымыз” деп адландырылгъан макъаледе кедер толу къуванчыны ифадс эте. (Биздже бу ерде Кырым мухтарияты илян этильген ноябрь 27-си хаберинден рухланып шу макъалени язгъан. Чюнки Туркистан мухтарияты 1917 сенеси декабрь 11-де илян этильген):

“Элли йылдан берли эзильдик, ашшаландыкъ. Къолымыз багъланды, тилимиз кесильди, агъызымыз къанланды. Еримиз басылды. Малымыз таланды. Шерефимиз емирильди. Намусымыз тапталды, инсанлыгъымыз аякъ тюбюнде къалды. Къурумлы олдыкъ, сабыр эттик. Кучьке аркъа таянгъан эр анги эмирге боюн эгдик. Бутюн байлыгъымызны эльден бердик. Ялынъыз бир фикирни эльден бермездик, опы гизледик, иманларымызгъа сарып сакъладыкъ. Бу — Туркистан мухтариятыдыр!

Махкме къапыларындан агълап къайткъанда, ёрукъсыз тюрьмелерде яткъанда, йырткъыч джандермериянынъ тепкисинен йыкъылгъанда, юртларымыз яндырылгъанда, диндашларымыз асылгъанда анъымыз джойылды. Мийимиз бозулды. Козюмиз нурсыз къалды. Бир шейни коре олмадыкъ. Шу чагъда тюшкюн рухумызны котермек ичюн, шу къапкъарангъы дюньянынъ узакъ бир еринде айдын бир йылдыз парылдап тура эди. Бир шейге кечмеген козюмиз оны коре эди. О не эди? Туркистан мухтарияты!”

Малюм ки, Кырымда ве Туркистанда 1917 сенесининъ

Февраль ве Октябрь инкѣлияплары миллий мустакъиллик меселесинде бир шей бермеді. Бу саада ыдырынувлар, бу джумледен Къырым ве Туркистан мухтариятлары шефкъатсыз дарбеге расткъелди. Акъибет шойле олды ки, биринджиден, Къырым ве Туркистаннынъ мааллий асыл халкъларына озъ такъдирини озю чезмеге ёл берильмеді. Экинджиден, оларгъа акиммет берильмеді. Акиммет чар мустемлекеджилеринден совет мустемлекеджилери элине кечти. Энъ фенасы, буларнынъ эписи мааллий халкъ — ишчи, койлю адынсн япылды. Таргъыбат машинасы чалыштырылып, мусавийлик, сербестлик, бахыт, сеадет акъкъында бош лакъырдылар къулакъларгъа толдурылды. Октябрь темель, эсас этип алынып, тарих экиге болонип ташланды: ондан эвели къап-къара, сонъу — безз деп тарифленди.

Бельки, шу кунълери Фитрат 1914 сенеси Исмаил бей Гаспринский вефат эткен сонъ, Номан Челебиджихан ве Бекир Чобан—заде вефатнаме язып, “Терджиман”да бастыргъанларыны ве онда устазнынъ арзу-умютлерини омюрге кечирмеге сёз бергенлерини бесн этип, Къырымда миллий акимметин пейда этиов дестуры илян олунгъаныны хатырлагъандыр?!

Бекир Чобан—заде яза:

“Бизим биринджи девримиз (“Терджиман” газетасы башлангъандан 1905 сенесине къадарки девир) шунъа мисаль ола биле ки, бизде немселер киби диний китапларнынъ терджимесинсн башланылмады. Бу девирнинъ энъ муим къазанчы шу ки, газетаны ве матбуатны халкънынъ аятындаки энъ зарур месселелерге бойсундырдылар. Германияда матбуат ильки пейда олгъанда, башта Евангелиени немсе тилине терджиме этип бастылар. Эбет, о девирнинъ цивилизациясы нокътайий-назарындан бу иш эски Евангелиенинъ озюнден къат—къат къыйметли эди. Бизим ильки газеталарымызда Европада чыкъарылгъан эр анги буюк газетадан он къат къыйметли эдилер. Шунынъ ичюн де Джемаледдин Валидов акълы суретте “Терджиман”ымыз “Таймс” газетасындан къыйметли” деп яза.

Къыскъасы. Бу девирде Къырым “Терджиман” газетасынен бирликте озъ этрафына Туркистан, Иран, Афгъанистан, Сибирь ве Индистан яшларыны джельп этти ве даа чокъ мемлекетлерде прогрессив роль ойнады. Бизим яшларымыз бильмек кереклер ки, тарихий джезттен алгъанда, бунда ич бир тюрлю арттырув ве къабартув ёкътыр... Миллетимиз бельки бир къач юз йылдан берли бир Исмаил Гаспринскийни арагъан ве беклегендир. Шимди оны гъайып этмекнен бахытсыз олды... бугунъ энъ кучюк койлеримизде биле халкънынъ:

“Мектеп керек. Окъумакъ яхшы” дсмеси, Исмаил бей азрет-лерининъ асыр хызметлеридир. Иште, Исмаил бей олюркен, миллетке бунинъ киби буюк ве къыйметли мираслар быракъ-ты. Миллетимиз бильги ве мектеп хусусында не къадар къу-ветлешир, илерилер ве юкселирсе, бу мирастан о къадар чокъ исса аладжакътыр”.

1914 снеси мефкюре зулумына къаршы курсште пиш-кинлешкен бирадерлер Абдурауф ве Бекир Истанбулны терк этер экенлер, бир къач йыллар кечип кенс де куреш ве илим кечитлеринде расткелишеджеклерини хаялларына биле кет-тирмеселер керек.

Фитрат Бухарагъа къайткъан сонъ джедидлерининъ къарт ве яш векиллери арасында джиддий чатышув ола, оларнынъ бу эки озъара даваларындан бу акъым эки къанаткъа айыры-ла. Фитрат, озюнден он яш кучюк олса да, сиясий ичтимайи куреште теджрибеси артып бараыткъан Файзулла Ходжаевге къолтута ве сол къанат векили сыфатында таныла (Файзулла Ходжаев Октябрь инкъилябындан сонъ Озъбскистан респуб-ликасынынъ биринджи Министрлер Советининъ Ренси ола, о да 1938 сенеси “халкъ душманы” оларакъ атыла).

Чобан-заде исе ватанына къайткъан сонъ, Одесса окъув юртларындан биринде славян тиллерини огренмеге башла-гъанда ордугъа чагъырыла ве дженкке ёлланыла. Австрия джебэсинде эсир алынган сонъ Венгриягъа алынып кетиле ве анда бир зенгиннинъ къаралтысында ыргъатлыкъ япа. Ма-джар коммунистлерининъ ярдымынен эсирликтен къуртулып Будапешт дарульфунунына окъумагъа кире, оны мувафа-къиетли битирип, “Къыпчакъларнынъ “Кодекс-Куманикус язма эдебий ядикярлыгъы ве тюркий тиллерде артикуляция муаммелери” мевзусында диссертация къорчалай ве фель-сефе илимлери докторы унванына ала. Будапешт ве Лозан-на дарульфунуналарынынъ профессору олып чалыша ве 1920 сенеси Къырымгъа къайтып келе, озюнинъ фаалиетини маа-риф ишине багъышлай.

Октябрь дёнмесинден сонъ тюркий тиллерде сёйлешкен халкъларнынъ медений севнесини юксельтювде арап элиф-беси къатты маниа олмакъта, деген маначыкънен базы алим-лер оны славян язысына, яни кириллицагъа дёнъиштирювни теклиф этселер. Чобан-заде бу гъаенинъ менфий акъибетини анълай, арап элифбесини кириллицагъа дегиль де, латин язы-сына кечирюв лязим, деген фикирге келе. Янъы тюрк элиф-бесине кечюв меселеси дигер ерлерде де котерильгени ве бу арекет ильмий суретте эсасландырылмасы зарур эди. Аре-кетнинъ башында онынъ маистини анълагъан бильгили му-техассыс булунмасы лязим эди.

Шу йыллары Москвада Шаркъ халкълары тиллери институтында марузалар окъутъан Бекир Чобан-заде уфакъ-тюфск маначыкъларнен къабаатланып, Озбекистандан тышарыгъа къувулгъан Абдурауф Фитратны расткетире. Энди Туркистанда, сонъра Озбекистанда белли джемаат эрбапларындан бири, танылгъан Фитрат да шу институтта дерс бсре эди. Эки фикирдеш, эки меслекдеш янъы элифбе хусусында чокъ мунакъаша эте эдилер. Лякин буны матбуат вастасынен бсян этмеге Фитратта джуръат етишмей.

Бу девирде Чобан-заденинъ башы узеринде къара булутлар эп къояра, янъы къурум мефкюреджилери онынъ Къырым мухтариатына гонъюльдешлигини, Номан Челебиджиханнынъ сафдашы, “Миллий фыркъа” партиясына къолтуткъаныны хатырлатып туралар.

Чобан-заде 1919 сенеси Венгрияда озю тизген “Къавал сеслери” эльязма джыйынтыгында Къырым мухтариаты ичюн курсш йылларында миллий рухта язылгъан шиирлери топлангъан олып, муэллифнинъ сёзбашында онынъ гъаеси ве манетин айдынлатылгъан эди: “Меним языларым ич бир шей косътермесе, чайпалгъан, бельки бугунъ, ярын олип, ёкъ болып кетеджек къырымтатарыны, онынъ менлерини, къусурларыны, кедсрлерини, дуйгъуларыны пек яхшы косътере. Бир кунъ келип тарих, Къырымнен огърашса, къырымтатар къырымтатарыны къыдырса, меним языларым ортагъа чыкъар. Эгер бойле олмаса да зарары ёкъ. Къырымтатарынынъ бу къадар байрагъы, шаны, топрагъы гъайып олды. Барсын, меним де бир къач юкъусыз геджем, думанлы, кедерли кунюм джойытылсын... Манъа бу сатырларны язгъандаки лезет, къуванч джетишир. Татар тили ич ким айтмаса, кене буюк, кене темли, кене эзгили... Чюнки онда меним джигит халкъымнынъ бинълердже джыллыкъ къайгылары, къайгылы джигит сси бар”.

1924 сенеси клип бойле сёзлер муэллифине ватаныны терк этиовден башкъа чаре къалмай. Шу йылы Азербайджаннынъ ёлбашчыларындан бири Самед Агъамалы Къырымгъа раатланмагъа кельгенде профессор Бекир Чобан-заденинъ къоноушкъанда, латин язысына кечюв гъаесини такъдирлей. Оны бу саанынъ мутехассысы сыфатында Бакугъа давет эте. Алим Бакугъа келе, дарульфунунда шаркъ факультетининъ деканы олып чалыша, республика янъы элифбе комитетине ёлбашчылыкъ япа. 1926 сенеси Бекир Чобан-заде Бакуда откерильген тюркшынаслар биринджи Бутюниттифакъ къурултайынынъ тешкилятчысы олып, белли алимлернен бирликте онынъ къарарларыны азырлай. Къурултайда Бекир Чобан-заде янъы тюрк элифбесине кечюв Бутюниттифакъ комитетине ренс сайлана.

Къырымда мухтарият тар-мар этильген сонъ, онынъ фаль иштиракинен тизильген “Миллий фыркъа” партиясы гизли чалышмагъа меджбур ола. 1927 сенеси бу партия лягъу этилип, онынъ реберлеринден бири Вели Ибраимов, Къырым Джумхуриети Меркезий Комитетининъ Реиси сыфатында шуруларгъа къаршы гизли иш алып барувда къабаатланып атылгъан сонъ, Къырымда шу девирде булунгъан белли къырымтатар зиялыларынынъ эксериети бозгъунджылыкнен огъраштылар, деп атувгъа укъом этилселер. Бу къурбанларнынъ эксериети Тюркиеде тасиль алгъан мутсхассыслар эдилер.

Лякин мухтариятнынъ акс-садасы тынмай. Туркистаннынъ базы шесэрлеринде гонъюльдешлик нумаиышлары ола. Бухарада яш бухаралыларнынъ эмирнен мунакъашалары девам эте. Куреш кескинлешкен эди.

1918 сенесининъ мартындаки мешур “Колесов вакъиасы”ндан сонъ Ташкентке кельген Фитрат оджалыкъ япа. Тесадуфны бакъынъыз, 1920 сенеси Фитрат Афгъанистан эльчиханесинде, Чобан-заде Будапештте Тюркие эльчиханесинде терджиманлыкъ япып кунъ кечирселер.

Фитратнынъ 1920–1922 сенелердеки ичтиманй–сиясий фаалиети, онынъ ресмий вазифелерден насыл четлештирилгени акъкъында чокъ язылды. Лякин онынъ 1922–1924-иджи йылларда Шаркъ халкълары тиллери институтында чалышкъан йыллары. Бекир Чобан-заденин бирликте тюрк, аджем, арап тиллери ве эдебиятларындан марузаларнен чыкъышлары, нуфузлы алим достунынъ тевсиссинси онъа Ленинград дарульфунунынынъ профессору унваны берилгени, бу исе эдебиятшынаслыкъта биринджи озъбек профессору олмакъ Фитраткъа къысмет олгъаны айтылмай. Иште, бу девирде СССР Халкълары меркезий нешриятынынъ баш муаррири олгъан Исмаил бейнинъ меслекдешлеринден бири, Истанбулда тасиль алгъан Мамут Недимнен танышув да Фитрат эсерлерини дердж этювге баягъы ярдым олды. Олар шу йыллары Москвагъа сыкъ–сыкъ келип тургъан Озбекистан ССР Министрлер Советининъ Реиси Файзулла Ходжасвнен корюше, онынъ маневий ярдымыны сезип тура эдилер.

Медений мираскъа буюк итираменен мунассбетте булунгъан Фитрат Чобан-заде ве Недим иле къонушувда шаркъ эдебиятынынъ векиллери иджадына чокъ токътала, олар эсерлерининъ дюньяджа эмieti хусусында давалаша эди. Бойле мунакъашаларда “Бедиль”, яни “Бир меджлисте” эсерини язув гъаеси догъа. Эсер язылып, Чобан-заденинъ сезгир назарындан кечкен сонъ, Недим аджелс суретте озъ нешриятында нешир эте.

Яш бухаралылар бир срге топланып, къадимден шаркъ

халкъларында анъане олып кельген “Бедилханлыкъ”, яни Бедиль иджадыны огренюв меджлисинде иштирак эткенлер. Бойле меджлислерде Бедиль эсерлери окъула, мантыгы, манети ве маневисти изаатлана эди. Онынъ эдебий мирасындаки талим—тарбияге ант гъаелери, бунынъ киби де кечмишининъ земаисвий эмиети талиль этиле. Фитрат иште бойле джержян вастасынен озъ дюньябакъышынынъ ильки девир акъкъында ачыкъ—айдын мулязаларыны бсян эте. Эсернинъ баш къараманы Къутлугъ ве онынъ досту Рустам тасвиринде, Абдурауф ве Бекир фаалистлеринен якъындан таныш олгъан окъуйджы, оларнынъ чизгилерини сезе, земане зиялысы насыл олмасы керек, деген суальге джевап тапа. Айны заманда Къутлугъ образында Файзулла Ходжаевге хас базы чизгилер де корюне.

Мезкюр эсер язылгъан йыллары “пролетар медениети” деген акъым тарафдарлары аркети зуур кеткен эди. Бу аркет вскиллери, Октябрь инкылябы гъалебесинден сонъ энди пролетар диктатурасы башланды. Кечмиштеки эр анги мирастан, бу джумледен медений мирастан да вазгечмек лязим. Янъы девирде — пролетариатнынъ янъыджа медениетини яратырмыз, деген шиарнен чыкъкъан эдилер. Чобан-заде озъ девиринде бу аркетни анъламады, пролетариат медениети кечмиштен къалгъан медениетнинъ энъ илери нумонелери земининде яратыладжакъ, о бош ерде яратылмайджакъ, деп къайд эткен эди.

Бу эки затны якъынлаштыргъан нокъталардан бири — бу латин элифбесине кечюв муаммеси эди. Фитрат 1924—1927 сенелери ресмий тешкиятларда чалышты. Шунунъ ичюн де 1926 сенеси Бакуда олып кечкен тюркшынасларнынъ къурултайында иштирак эткени къайд олунмай. Лякин къурултайда Фитрат Чобан-заденинъ теклифинен иштирак эткени ве шу ерде 20-нджи сенелери СССРдеки тюркий халкълар арасында мешур олгъан дёрт джылтлы “Тюрк эдебияты тарихы” дерслигининъ муаллифи, Баку дарульфунунынынъ профессору Исмаил Икметнен корюшкен, намлы тюрк алими Фуад Копюрли-заденинъ танышкъан. Онъа “Озъбек эдебиятындан нумонелер” дерслигини язаяткъаныны айткъан, меслсат алгъан. Фитрат Икмет ве Чобан-заденинъ меслсатынен озъбек эдебияты акъкъында системалы тасавур береджек хрестоматия тертип эткен ве о да Мамут Недимнинъ ярдымынен 1927 сенеси Москвада нсшир этильген. Исмаил Икметнинъ китабындан нумюне алынып яратылгъан бу дерслик аля да эминетини джоймагъан.

Бу дерсликнинъ яратылув тарихы да меракълы. 1926 сенеси Садриддин Айний “Таджик эдебияты нумонелери”ни

азырлап, оны Москвада нешир эттире. Абдулкъасым Лахутийнинъ меслеатынен тертип этильгеи бу джыйынтыкъкъа озьбек ве таджик тиллеринде иджат эткен озьбек эдиплери де кирсстильген, Файзулла Ходжаев бу джыйынтыкънен танышып, Фитраткъа “Озьбек эдебиятындан нумюнелер” дерслиги тертип этиовни тевсие эте. Бойле фикирни Чобан-заде, Недим ве Икмет де такъдирлейлер. Мына шай озъара ярышта 30-нджы сенелери эки халкъ эдебиятлары акъкъында ильки кере бойле зарур китаплар дюнья юзюни корс.

Отузынджы сенелерде Фитрат ве Чобан-заде эсерлери ичюн чокъ керелер сёгюльген, башы белядан къуртулмагъан алим ве эдиплер эдилер. Умумен шу девирлерни Фитрат ве Чобан-задени бир тепип кечмек, ерли-ерсиз олса да, бир-эки джумлениен акъаретлев, ашшалав, озюни тюркшынас, деп билгенлери ичюн, эм фарз, эм бордж эди. Лякин бу медениет эрбапларына нисбетен башланаяткъан буюк къыргъыннынъ ильки адымлары, хусусан джедидлернинъ сонъки несиллерине нисбетен сонъки дарбе экенини кимсе акъылына кетирмей эди. Бу уджюм 1929 сенеси “Къызыл Озьбекистан” газетасында басылгъан Дж. Байбулатовнынъ “Озьбек эдебиятындан нумюнелер” китабына такъризинден башланды, демек мумкюн. Байбулатов 20-нджи сенелернинъ екпнджи ярысында Озьбекистан матбуатында баягъы фааль иштирак эте, фаш этиджи рухунен ашлангъан макъалелер муэллифи, хусусан, эдебий мирас меселелери акъкъында язгъан макъалелеринде къарардан зияде нигилистик позицияда тургъан. Джеми кечмиш эдебиятны “чёплюктен ибарет” деп дава эткен Байбулатовнынъ бойле бакъышы, тек бир-эки макъаледе тесадуфен корюнген янълышлар дегиль, бельки онынъ дюньябакъышы, итикъадынынъ манетини тешкиль эткенини, онынъ 30-нджы йылларда язылгъан ве рус эм де озьбек тиллеринде илян этильген “Чыгъатайизмми я да пантюркизм” деген рисалесинде ифаделеп, кечмиш эдебият акъкъында джыллы сёз айткъан алимлернинъ эписини пантюркизмликте къабаатлагъан эди.

Фитрат бойле тенкъидге “Дж. Байбулатов аркъадашкъа ачыкъ мектюп” тарзында язылгъан “Япышмагъан зылыфлар” макъалесинен джевап бере. О сахта алимнинъ бакъышларыны ред эте, онынъ фикирлерининъ эсассыз экенини муляйимликнен ич де къызматабанлыкъ япмадан тасдикълай. Амма бу ашшалавнынъ башлануву эди. Ашшалав, акъаретлев машинасы толу ве чалышып башлагъан, айны вакъытта Къырымда ве Азербайджанда зиялылар иште бойле вазиятни башларындан кечирмекте эдилер.

1929–1931 сенелеринде Къырымда ве Азербайджанда

Бекир Чобан—задеге кършы язылган макълслернинъ серлеваларына дикъкъат этинъиз: “Шекер косътерип шап кыстырылмасын”, “Б.Чобан—заденинъ мектюби мунасебети иле”, “Чобан—заде ве онынъ кьолтутары”, “Эдебиятымыз омюринден базы фикирлер. Чобан—заде киби йигитлер”, “Профессор Чобан—заденинъ буржуа идеологиясына кършы”, “Пантюркизмнен бойле курешмек олмаз” ве дигерлери.

Янғы тюрк элифбесини амельге тадбикъ этиов, Азербайджанда мааллий кадрлар тербиелев эм де Озбекистанда тиль ве эдебият окъутувны ёлуна кьоюв киби джиддий меселелернен огърашкъан алим акъкъында Озбекистан Компартиясы Меркезий Комитетининъ биринджи кятиби Акмаль Икрамовнынъ “Медений джебде юксек сиясий козачыкълыкъкъа” деген макълеси тааджиПЛЕНДИРЕ. Отузынджы сенелери тюркий халкълар яшаган улькелерде Бекир Чобан—заде котерген гъаелер тез таркъалып, гонъюльдешликнен кършыланып алынган. Бу исе онынъ сонъра “пантюркист” деп къабаатланмасына себеплерден бири олды. Озбекистаннынъ рсбери исе озь макълесинде шойле къайд эте: “Алий окъув юртунда бир муаллимден: “Чобан—заденинъ бутюн тюркий халкъларнынъ тиллерини бирлештирюв назарисинс мунасебетинъиз насыл?” деп сорайлар. Бу суальге муаллим: “Бутюн тюркий тиллерни бирлештирмек керек” деп джевап бере. Бойле муаллим пантюркизм не экенини билмеден, мектеплерге пантюркистик гъаени алып кире. Бизге ят олган гъае олмаган срде араштырыла да, амма инкъилябий сёзлер артына гизленген ерде оны коръмейлер”.

Бекир Чобан—заде бойле уджюмлерге 1929 сенеси “Кърымтатар эдебиятында къурултайджылыкъ ве миллетчилик” макълесинен джевап берди. Бакуда дердж олунган бу макълесде алим тек ракъиплерине дегиль, бутюн тюркий халкълар матбуатларында бойле чыккышларгъа дарбе энди—ре ве “пантюркизм” тамырлары къасрде ве насыл тамыр аткъаны ве ондан душманлар озь менфаатларында насыл файдаланганларыны исбатлады. Бу макъале “Япышмаган зылыфлар” гъа гонъюльдеш олып, гуя олар бири—экинджисининъ девамы тарзында язылганлар. Даа бир меракълы тарафы шунда ки, отузынджы йылларгъа—дже “первер” (“парвар”) кьошмасы сёзлерге деерлик кьошуп кьулланылмаган. “Миллетчи”, “къурултайджы”, “мухтариятчы” сёзлери эссин мусбет манада файдаланылган. Сонъунда бу сёзлер “миллетпервер”, “къурултайпервер” тюркюни алып, “чи”нен язылган сёзлернинъ муэллифлери аксинкъиляпчылар сафына, яни сынфий душманларгъа кьошулган. Фитрат ве Чобан—заденинъ эсерлеринде “первер” кьошмасы кьулланыл-

гъан сѣзлерни деерлик расткетирмемекни де шойле изаатла-макъ мумкюн.

Чобан-заде Озбеккистанни юрсктен севе, имкяны олгъа-нынен бу улькеге кете, озбек алимлери ве эдиплеринен дост эди. Хусусан, биринджи озбек тильшынас профессору Гъа-зы Алим Юнусов, шаирлер Чолпан ве Батунен достлугъы-нен гъурурлана эди. Бу исе алимнинъ озбек тильшынас-лыгъы ве эдебиятшынаслыгъы саасында кыйметли тед-кыкътлар яратмасына имкян берди. Алим хусусан Алишер Навоий иджадынен меракъланды. “Навоий-тильчи” “Наво-ийнинъ тили ве тильшынаслыгъы” киби макъалелеринде буюк озбек шаири Алишер Навоийнинъ иджадыны кениш таргъып этти. “Байкъара ве онынъ диваны”, “Озбек эдебий тили акъкъында” киби макъалелеринде озбек тили ве эд-биятынынъ миллий хусусиетлери, онынъ классик мирасы-ны огренюв проблемаларына токътала. “Фузулий ве онынъ эдебият тарихындаки ери” макъалеси буюк азербайджан шаирининъ иджадына догъру кыймет кесювде янъы адым олды. Бунда Фитратнен достлугъынынъ тесири пск сезиле. Лякин бу достлукъ алякъалары кениш ашкъар дегиль, девир-нинъ кескин мефкюревий куруши шараитинде кече эди.

Бекир Чобан-заде Озбекистан медений омюринен якъындан таныш эди. 1926 сенеси янъы элифбени тадбикъ этюв мунассбетинен ильк кере Самаркъандгъа кельген алим озбек тили ве эдбиятыны даима козетип барды. 1928 сенеси Озбекистан девлет дарульфунунында, Фергъана ве Бу-хара педагогика институтларында янъы элифбенинъ манети акъкъында марузалар окъуды. 1934–1935 сенелери бу инсти-тутларда озбек тили кафедраларына мудир олгъан алим яш озбек тильшынасларыны тербислевде фааль иштирак этти.

Чобан-заде “Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ девиринъ” (1928) эсеринде инкъиляптан сонъ иджат этип башлагъан озбек эдиплерининъ эсерлерини юксек кыймет кесс, сонъки девир озбек эдебиятынынъ келеджеги Чолпан ве Фитрат-нен багълыдыр, дей.

Отузынджы сенелери Батунен Самаркъанд педакадеми-ясында баягъы берабер чалышкъан ве о девир алимлерини яхшы бильген: “Аланга” журналында месуль кяттип вазифе-синде булунгъан, Озбеккистан Илимлер академиясынынъ Беруний адына Шаркъшынаслыкъ институтынынъ ильмий хадими мерхум Бахрам Ибрахимов манъа шойле деген эди: “1929 сенесининъ майыс айында Ташкентте Бату Иттифа-къынынъ буюк алим ве мутехассысларындан академиклер Щерба, Самойлович, Олденберг, Чобан-заденинъ иштиракин-де имля ве терминлерге багъышлангъан конференцияда яп-

къан марузасы топлашувда булунгъанларнынъ итибарыны джелъп этти, деп итираф эткенлер аля бугунъ барлар.

Шу йылы Самаркъанддаки Озбекистан ильмий-тедкыкъат институтында Евгений Эдуардович Бертельснен берабер Бскир Чобан-заде нсвбетнен учъ маруза окъудылар. Олар эсасен тюркий тиллерни огренюв назариеине багъышландылар. Бу корюшювде Баку дарульфунуннынъ шаркъшынаслыкъ факультетининъ деканы, профессор Азиз Губайдуллин, биринджи озбек тильшынаслыкъ ве эдебиятшынаслыкъ профессорлары Гъазы Алим Юнусов, Абдурауф Фитрат, эдип Садриддин Айнийнен берабер биз, яш озбек зиялылары бар эдик. Лякин бойле корюшювлернинъ тешкилятчысы Фитрат экенини, о такъип алтында олгъаны себебинден Озбекистан халкъ маарифи везирининъ муавини олып чалышкъан истидатлы шаир Батунынъ ярдымынен кимсеге бильдирмеден азырлагъаныны сонъ анъладым.

Затен Фитрат шу ерде дерс бере, Педакадемияда онынъ талсбелери арасында сонъунда белли эдиплер олып этишкен Хамид Алимджан, Уйгъун, Айдын ве дигерлери бар эдилер.

Бу дсвирде профессорлар Фитрат ве Чобан-заде тюрк ве шаркъ эдебиятларынынъ тарихы акъкъында язгъан эсерлеринен шаркъ эдебиятларынынъ бильмирлери Н. Самойлович, Е. Бертельс, В. Жирмунский, Л. Климович, И. Крачковскийнинъ эсерлеринен ян-янаша турмакъ акъкъыны къазандылар. Чюнки олар бойле корюмли шаркъшынасларнен тек таныш олмагъанлар, Л.И. Климовичнинъ хатырлагъанына коре, оларгъа базы эльязмаларнынъ метнлерини еткизип бергенлер, олардан насыл айдаланув ёлларыны анълаткъанлар.

Л.И. Климовичнинъ 60-нджы сенелери хатырлавларына коре, Бекир Чобан-заде тюркийлер акъкъында шойле деген: “Биз шимди тюрлю миллетлермиз, асылында исе туркистанлымыз, туранлымыз, умумнетле, тюркмиз. Биз киби буюк медспнетке, тиль байлыгъына, дюнья ве инсанлыкъ тарихына хызмет эткен илим-фен адамларына, намлы шахысиятларгъа зенгин бир миллет ёкъ. Ер юзюнде яшагъан тюрк элине менсюп кишилер тарихта юз йигирмигс якъын девлет къурдылар. Озь миллети “Тюрк улусы”нен ифтихар эткен Алишер Навоий:

*Агар бир къавм, эгер юз, йукъса мингдир,
Муайян тюрк улуси худ менингдир
(Эгер бир къавм, эгер юз, ёкъса бишьдир,
Муайен тюрк улусы худ менимдир),*

деп нафиле айтмагъан. Бу, ХХ асырда эсир олып къалгъан тюрк халкъларынынъ ёл косътериджиси, джетемен йылдызы Исмаил бей Гаспринскийнинъ “Тильде, фикирде ве иште бирлик” шиарына уйгъун бир сёздир. Затен, бугунъ де, дюньяда биз, тюрклерге, тильдеш, медениетдеш, такъдирдеш олгъан эки юз миллиондан артыкъ ыркъдашларымыз яшайткъан экен, шубесиз, бизим эдсбияттаки, мефкюредеки ёлу-мыз яндаштыр...”

Отузынджы йыллары Ташкент, такъдир муджиби, Къырымны терк эткен зиялылар топлангъан межан эди. Шу девирнинъ шааты, Озбекистан пайтахтында алтмыш йыл яшап 100 йиллыгъыны къайд эткен муаллим Мустафа Халилов Фитратнен корюшювлерини чокъ хатырлай эди.

— Мен нешриятта корректура болюгининъ мудир эдим. Манъа Абдулла Къадирий, Чолпан, Фитрат, Айбек, Хамид Алимджан, Зульфия киби белли яzydжыларнен къонушмакъ къысмет олды. Хусусан Фитратнынъ итибары буюк эди. О, дигерлери киби нешрияткъа сыкъ—сыкъ кельмсий эди. Эгер кельсе, бутюн хадимлер ерлеринден туруп, “домулла” деп къаршылай эдилер. О пек дюльбер кийине, онынъ галстуксыз кельгенини хатырлап оламайым. Пек аз ве муляйим лакъырды эте, ерли—ерсиз шакъанен башкъаларнынъ башыны кутъмез эди. Бизнен чокъ эйи къонуша, хусусан шу вакъыт Ташкентте сюрюнде булунгъан бизим белли режиссёрымыз Джелял Меиновнен якъындан таныш эди. Джелял мени онынънен таныш эткен эди. Бир кереси: “Исмаил бей бизим козюмизни ачты. Яшлыкъта “Терджиман” газетасыны окъуп, заманнен таныш олдым” дегенини аля даа хатырлайым. Онынъ Чобан-заднен достлугъыны бильдим. Бир кунъ одада янъгъыз эдим. Къапы ачылып, яваштан Фитрат келип кирди, самимий селямлашты ве яваштан шойле деди: “Бакудан Чобан-заде кельгенини эшиттинъми? Эдебиятчылар топлашувында озбек эдебиятынынъ шимдики вазияти акъкъында маруза этти. Бекир Чобан-заде озбек эдебиятынынъ келеджегине Чолпаннынъ иссеси буюк оладжагъыны айрыджа къайд этти. Онынъ шиириетиндеки бедий меаретини тюрк шаирлеринден Яхья Кемальнен тенъештирип, ондан да юксек къойды. Яхья Кемаль эсерлерини тюрклернинъ ишленип пишкинлешкен тилинде яратты. Чолпан исе озбеклер-

нинъ энди илерилеяткъан тилинде язып башлады. Озбек шириети тилини яратгы ве шу тильде ольмез эсерлер язды. Семетдешинъ, иште, бойле алидженап буюк алим. Шимди бизим эдебиятны ондан зияде бильген тюркшынасы ёкъ...”

1982 сенеси Бухарагъа баргъанда, Фитратнынъ эвини зиярет этмек истедим. Сабыкъ Дзержинский сокъагъындаки 13-нджи эвни косътердилер.

Лякин о, 1921 сенеси Фитратнынъ эвинде музыка мектеби ачып, озю исе шу ерге якъын азбаргъа кочъкен, шимди исе онынъ еринде къурулгъан бина ёкъ эди. Бухаранынъ эвельки шан-шуретини тиклемек ичюн курешкен федаийнинъ эвининъ нам-нишаны да къалмагъан, онынъ еринде насылдыр вазифе адамынынъ янъы салмакълы азбары тура эди. 1993 сенесининъ язында Бекир Чобан-заденинъ 100 йыллыгъында онынъ юрты — Къырымнынъ къадимий меркезлеринден бири, Къарасувбазаргъа бардым. Мангъа шу затнынъ балалыгъы кечкен Шамрат мааллесиндеки кучюджик эвни косътердилер. Асылында о, эв дегиль, онынъ янындаки зарзорнен темсли къалгъан ерни коръдим. Шойле вазиятте темель излерине бакъып сараргъан весикъаларнынъ маналарыны анылагъан киби олдым. Эски эв темели ве сараргъан весикъалар, бири-бирине бенъзейлер. Фитрат ве Чобан-заде излеген акъикъат ве итикъад, иште, бу биналар багърында гизленгеннини ис эттим.

Къадимий шеэр сокъакъларында кезинир экеним, алимнинъ къардашы, такъдир муджиби дженктен сонъ Андижанда яшагъан ве докъсанны кечип вефат эткен Зулейха Чобан-заденинъ мангъа язгъан мектюбининъ шу сатырларыны хатырладым:

“Отузынджы сенелери энди бир сыра адамларны миллетчиликте къабаатлав башлангъан ве агъамны да оларнен сайып кече эдилер. Агъам шунда Венгрияда бсрабср ишлеген маджар коммунистлерининъ ребери, 20-нджи йылларда СССРге келип, Къырым виляет партия комитетининъ биринджи кятиби олгъан Бсла Куннен субетини эшиткен эдим: “Бу насыл ола я? Маджаристанда коммунист эдим, Къырымда миллетчим. Мен шунынъ ичюн курешкен эдимми?” деди агъам тарсыкъып. “Бекир, бу не дегенинъ? Сыкъылма, партия эр шейни ольчеп-кессер. Мен сенинъ коммунистлигинъе ич де шубеленмейим. Эр шей еринде олур... - дедим”.

Айны шу вакытта 1921 сенеси Бухарадаки мусафирханде Чолпан шсрефине берильген зияфетте, Бухаранынъ теракъкийпервер зиялыларындан Шарифджан къазынынъ акълы итиразларына джевабен Фитратнынъ: “Ахыр, биз бойле инкъилябны истеген эдикми, оджам!” деген сёзлерини хатырлады. Ве бу сёзлер мешур 37 сенесинде джиддий къабаатлав джедвелине кирсетильди.

Шунда Фитратнынъ 1917 сенеси “Хуррият” газетасында басылган “Туркистанда руслар” макъалесинде шу сатырларны текрар хатырлады: “Бизим козьлеримизни ачтырмамакъ ичюн фикирни ачыкъ татар къардашларымызнынъ айны Туркистанда топракъ алмакъ ве Туркистанда мектеп ачмакълары ясакъ этильди.

Бизим диний ве миллий иссиетлеримизни ольдюрмек истеги иле Остроумов киби мутеессип папазларнынъ идаресинде газета чыкъарылды, мектеп ачылды, лякин озь миллетимиз ве дианстимизни анълатмакъ ичюн озь тарафымыздан ачылган мектеплер ве газеталар багъланды, шсриат махкемелеримизнинъ укъукъ ве вариетлеримизден бир къысымы къурбан этильди...”

Мемлскетте “ички душман”ларны фаш этюв шаматасы зуур кетип, халкънынъ асыл эвлятлары бир четтен чскип алынып зулумгъа огъратылаяткъан девирде, эджнебийлернинъ илим-маарифнинъ эмиетини анълагъан эрбаплары давстлер ёллап, оларны ишке теклиф эткенлеринде, бармадылар. Эр анги вазистте Ватанлары, халкълары иле берабер олувны ляйыкъ корьдилер. Албуки, олар инкъиляптан сонъки миллионларнен муаджирлерден олмалары мумкюн эди. Отузынджы сенелерде бунынъ имкяны бар эди.

Бекир Чобан-заде аксине четэльге дегиль, Озьбскистангъа даимий чалышмагъа кельмекни арзлагъан эди. О, терджимейялында яза: “1935 сенеси Озьбскистан девлет университетине теклиф этильдим. Тиль ве эдебият фенлсринден марузалар окъугъан эдим. Шу йылы Бухара алий педагогика институтында да тильшынаслыкътан марузалар окъугъан эдим. Энди олар даимий чалышмагъа чагъыралар. Бакудаки такъиплерден къуртулып, Озьбскистанда джиддий ильмий ишлернен огърашмакъны истерим”.

Амма Ватан дуйгъусы бунгъа имкян бермеди, мевджут

къурум—укюмран арбий махкемечилик мемуриети исс оларны озълери мукъаддес туткъан халкъы, Ватаны адындан джезадады. Ве десрлик элли йыл бу адлар оларны етиштирген иллери, юртлары хатырасындан силип ташладаы. Фитрат 1937 сенеси июль 22—де эльге алынып, 1938 снеси октябрь 4—те Ташкент шеэринде атылгъан олса, Чобан-заде 1937 сенеси январь 27—де бастырыкъкъа ташланып, 1939 сенеси июль 13—те Азербайджаннынъ Хачмас шеэринде къуршунгъа тизильди.

Насыл фаджиалы такъдирлер ки, оларнынъ къабирлерининъ де намы-нишаны белли дегиль.

Чобан-заде ве Фитрат тедкъикъатлары ильмий—назарий джеэттес пск юксек олып, олар тюркий тиль ве эдебиятнынъ тиклениш адымлары, таркъалув даиреси, муайен эсерлерининъ, эдсбий факт ве вакъиаларнынъ телкъыны меселелеринде озь девирининъ энъ сонъки малюмат ве бакъышларына таяндылар. Олар мешур османлы алимлери, авропа шаркъшынасларынсн алып баргъан ильмий араштырмалары эр бир тюрк халкълар мутехассысында авес ве ифтихар уянтувнынъ маиети де шундадыр.

Шимди биз тарихымызнынъ мурекксп, зыддиетли, айны заманда телюкели, айны заманда месулиетли.эм де уютли дакъкъаларыны башымыздан кечирмектемиз. Бир тарафтан, тюркий халкъларнынъ асыл феданий эвлятлары узакъ йыллар ойлагъан сербестлик, мустакъиллик эльде этильди. Экинджи тарафтан, шу сербестлик гъаселери рухумызны котермеге хызмет эттириледжек девир кельди.

Къыскъасы, шимдики эдебияттаки рухумызнынъ ич бир къанун, къандслерине сыгъмайджакъ къуванч, къайгъылары пек чокъ. Фитрат, Чобан-заде башлагъан ве чокъ янъы чизгилернен зенгинлешкен анъаневий алякъаларнынъ даа бизде ачылмагъан имкянлары сынъырсыз.

Миллий эдебиятларда иджадий алкъалар не къадар кениш олса, бу эдебиятларнынъ истикъбали шойле парлакъл олмасыны анъламакъ чокъ файдалыдыр.

БИЗИМ КЪОРАНТА

Омтордешим Зейнеп Мураметовагъа

• ИКЯЕ •

Баягъы вакъыттан берли пенджере янында отурам. Козылеримни ёлдан алмайым. Бу ерден чеврс-этрафны сейир этмекни севем. Къасабамыздаки эвлернинъ аман-аман эписи, къаршыдаки почта ёлу, къырлар, таш оджакълары яхшы корюнеслер. Эфкъярланам. Кейфленмеге гонълюм ёкъ. Эвлеримизни аля даа къанун боюнджа ресмийлештирмедилер. Вакъытны соза берелер. Ойгъа далам вс кечкен куньлерни хатырламагъа тырышам.

Почта ёлу къалабалыкъ. Машиналар вызыр-вызыр келип кечелер. Орталыкъта адджы мавы тютюн пердеси джайрап ятмакъта. Ах, бу ёллар, бу машиналар... Шимди яшайышымыз, кунюмиз шу ёлнен, шу машиналарнен багълы. Цемент, къум, чакъыл, таш керекми, аман ёлгъа чапамыз. Бизге керекли машиналарны токътатамыз. Олар такъдиримизнинъ бир кесечигине чевирильдилер. Чапып-чапкъалагъанынъ зая кетмесе, керек малны паалымы, уджузмы тапсанъ, къувана, гонълюнъ котериле, эгер тапып оламасанъ мугъая, кедерлене, та агълайджакъ дереджеге келесинъ. Эвнинъ тез къурулып битмеси де, адетиндже, бу тырышувгъа багълы ола. Бойле эснада сени бир агъры тутта, дерсинъ къальбинънинъ терен кошелеринден котерилген ынджынув дуйгъусы бутюн беденинъни сарып ала, о сени эзиетлей, эскендже киби сыкъа.

Табиатнынъ дюльберлиги де, кунешнинъ джумсерт, джыллы шавлелери де сени къувандырмайлар. Санъа тессели олмайлар. Санъа эр шей терс корюле. Джыллы сёз эшитмек истейсинъ. Бу алда истер-истемез козылеримни котерип, эт-

— рафкъа бакъам. Кунеш йыртыкъ булутлар арасындан чыкып, яваш—яваш сельбилернинъ, Киль—Бурун кыырынынъ аркъасына вакътындан эвель сакъланмакънен, куннинъ бу энъ гузель заманыны санки узатмакъ истегендай, бир ерде къадалып къалгъан киби корюне.

Къасабамызнен багълы кене бир мудхиш манзара козьлеримнинъ огюнде джанлана. Мына, къомшумыз Надир акъай торуны Билялнен бир якъларгъа кетмекте. Билял, къартбабасы йыкълмасынъ деп, онынъ къолтугъындан туткъан. Къарт фарыгъан, чёккен, къамбырайгъан. Дюнъ корьдим, зорнен юрс заваллы. Уфачыкъ, тегерек козьлери ичке батып кеткенлер. Йыкълса керек, бети, манълайы тырналгъан. Бакъышында бир худжурлыкъ, къабалыкъ бар. Чырайы топракъ ренкини алгъан. Кимерде сараргъан тишлерини косьтерип йылмая. Сагълам, дсв киби адам эди, сакъатланды. Машина къазасына огърады. Къасабамызда ойле бир соба ёкъ ки, онынъ чебер къолу тиймесин. Къапы, пенджерс ясамакъмы, сув краны бозулдымы, аман онъа чапалар. Онынъ не къадар зарур иши олса да, ёкъ демез, ярдымгъа ашыкъыр. Гъарипнинъ къыйналгъаныны корем де, оны юректен аджыйым. Къарысы Муршида сагъ олгъан олса, бельки та о къадар эзист олмаз эди, дейим.

Бутюн булар къальбимде насылдыр бир агъры, раатсызлыкъ къозгъадылар. О мени де бир тарафкъа, де дигер тарафкъа чеккеледи, тынчлыкъ бермеди. Аяткъа чыкътым, сонъ кене пенджерс янына келип къадалдым.

Азбарда Барининъ сеси эшитильди. Кимгедир дарыла, гъалиба, балаларгъа. Ёкъ, Кокмангъа. О, зынджырыны данкъырматып чипчелерни къувалагъан.

Бари азбарда къуругъан пиченлерни къарыштыра, бир ерге обалай, арангъа ташый. Тазе отларны яйдыра, тез къурусынъ деп, куньде эки—учь кере къарыштыра, авучына алып бакъа, къокълана. Шеэр баласы олса да, кой аятына тез алышкъан, оны бегене. Колхозда тракторджы эди. Шеэрге авушкъан сонъ, узакъ рейслерге къатнагъан машинада чалышты. Къырымгъа да келип кете эди. Къырымгъа барып кельген сайын я бир торба топракъ, азбарларындаки къуюдан бир шишс сув, я да “Массандра” шарабы кетире тургъан эди. Мен о шарап шишелерини Бари достларына дагъытып битирмесин деп, ун чувалларына сакълай эдим. Бир кере мен “Массандра” шишелерине Озьбекистан шарабы толдырып, кель-

ген мусафирлерге чыкъаргъан эдим. Олар шарапны ичеркен: “Э—е, Къырым шарабынынъ дады башкъа, ичсенъ де бойле шарапны ичеджексинъ, дес макътадылар. Мен оларны динълей де, мыйыкъ астындан кулем. Шараптан пек анълай экенлер, дейим.

Бари сюрдюнюликте бутюн вакъыт Ватан асретлигинен яшады. Къасабамаздаки миллий—азатлыкъ арекетине къошулды. Эки кере Москвагъа барды. Учъ кере къападылар. Андаки къалабалыкъларда иштирак этти. Бир сефср достларындан бири: “Бари агъа, козюньни ач!” — дегенджс сол омузына эки сопа тюшкен. Яхшы ки, хайырлы кечти. Бари Къырымгъа ильк кельгенлерден бири эди. Эв къуруджылыгына топракъ алмакъ ичюн пикетте турды. Белялы башымызгъа бойле мусибетлер де язылгъан экен, коресинъми, корьмегенимиз къалдымы бу ялан дюньяда! Эписини айтаджакъ олсанъ, мерскеп биле етишмейджек.

Бари пайнозю Къырымда яшагъан заманда онынъ акъкъында тюшюммеген, къайгъырмагъан кунюм олмады. Айныгъымда да о эди, тюшюмде де. О, къыйынлыкъларгъа даянамай, кери, Озбекистангъа къайтыр деп, къоркъа башладым. Кедер ве къасеветнен толугъа гонюлю алыджы мектеплер яздым. Эки фикирде олгъаным ичюн о манъа пек ачувланды. “Ольсем де мында олерим, лякин Озбекистангъа бир даа къайтмам” — деп язды. Ниае, тынчландым. Факъат онынъ разылыгъы олмадан, къадын башымнен ёлгъа чыкъмагъа сакъына эдим.

Огълум Фахри дюнь он тонналыкъ контейнер ёллады. Бари оны сой—акърабаларымызда дегиль де, алгъан участкамызда бошатты. Контейнерде эв эшыяларындан гъайры етмиш беш дане тенске шифер де бар эди. Бари оларны алгъанынен аман озюне сыгъынмакъ ичюн сарайчыкъ къураштырды. Сарайчыкънынъ бир ягъында эшыяларны ерлештирди, дигер ягъында кенди яшады. Ачлыкъкъа, зорлукъкъа даянсанъ, бейлер киби яшамакъ мумкюн, деп мектеп яза эди.

Куньлернинъ биринде Бариден мектеп алдыкъ. Эв азыр, кель къабул эт, деп телсграмма ёллады. Не чарс, озь башыма ёлгъа чыкъмакъ керек олды. Огълум Фахри мени самолёткъа отуртып озгъарды. Акъмесджитте исе Бари къаршылап алды. Ана топракъкъа аякъ баскъанымнен, кендимни янчыкъ догъгъан сабий киби ис эттим. Инсанны езген, такъаттан тюшюрген Орта Асия сыджагъы мында ёкъ эди. Серин, му-

ляйим рузгар эсти. Адам далгъасы ичинде Барини къыдырдым. Ниает, корьдим. Бирден танымадым. Азгъан, боюны инджерип узангъан. Сач-сакъал оськен. “Ишке урунып, сач кестирмекни де, тыраш олмакъны да унуткъансынъ”, — дедим опыкели давушнен. Къучакълаштыкъ, агълаштыкъ.

Эвимизге келип еттик. Аз-бучукъ озюме кельген сонъ, чевре-этрафкъа козь ташладым. Там-такъыр бир ер. Къурулып биткен эвлер пек аз.

Анда-мында козьге чарпкъан адамлар исе эвлерининъ темслини къаза, къалыпларгъа бстон къоя, базылары эвлерининъ таванларыны къапата эдилер. Бакътым, бакътым оларгъа, юрегим дерья киби авдарылды. Бариге чеврильдим. Эеджанлы бар давушнен:

—Къана къургъан эвинъ? — дедим. О, йылмайды да, чадырны косьтерди. Шакъа этедир, белледим. — Керчек, эв къайда?

О кене чадыргъа бенъзеген сарайчыкъны косьтерди ве откъюр бир давушнен: “Яврумда Салгъырнынъ бою” тюркюсини соза башлады. Мегер юз адым кенарда Салгъыр озе ни акъа экен. Шай исе де, мен тынчланып оламадым.

—Вай, Аллам, сен мени къайда алып кельдинъ? — дедим козьашларымны акъызып. Кедерли юзюмни Бариге чевирдим. О, эеджанлапмады. Алекет къопармады. Эп йылмайды. Мени къассвет далгъасы сарып алды. Ярынки куннинъ насыл оладжагъыны биле тасавур этип оламай эдим. Бу чыкъымсызлыкътан юрегим, бутюн вуджудым сызлагъандай олды. Мен эппейи вакъыткъадже индемедим. Бариге бакъып къалдым. О, терсеймеди, ачувланмады. Пск сакин эди.

—Сабырлы ол, сабырнынъ тюбю сары алтын! — деп, мени къандырмагъа тырышты. Дёрт ай шу сарайчыкъта яшап, эки козьлю эвчигимизни къурып битирдик.

Куньернинъ биринде босагъа янында озъара лаф этип тургъан арада мааллий милиционернен райондан милиция майоры келип къалдылар. Барини алып къапайджакътырлар, белледим. “Бир къабаат ишлегендир” дедим ичимден. Олар янымызгъа келип токътадылар. Не селям, не келям. Сувукъ бакъышларыны, серт чырайларыны эследим. Не иле мешгъуль олгъанымизны, не себептен бу ерден кетмегенимизни сорадылар. Бари эр шейни сакин сеснен анылатмагъа тырышты. Лафында бир къабалыкъ, киббарлыкъ ёкъ эди. “Не япайым, башкъа чарем олмады, кетмедим”, — деди. Къашлары сары, мыйыгъы сары, козьлери мавы майор къолуны терс

саллап алды да, кескин давушнен багъырды:

—Эй, ёоокъ, сиз мында эв къурамазсынъыз! Мен санъа буну учъ кунъ эвельси айткъан эдим. Динълемединъ, ойлеми? Эрте-ярыкъ мындан акъларыньызны авуштырынъыз! Ёкъса, бульдозер кетирип, эр шейни ернен-сксан этип ташлармыз!

Бари кене къызмады, асабийленмеди, къызматабанлыгъы къозгъалмады. Айтылгъанлар, санарсынъ онъа аит дегиль эдилер. О манъа таба чевирильди ве:

— Акъыз, Кятибе, бар бизге бирср фильджан къаве кетир! — деди. Къаве пиширип кетирдим. Мусафирлер башта ичмейджек олдылар.

—Буюрынъыз къавеге, чекинменъыз, анда зеэр къатылмагъан, —деди Бари. — Кесек шекср де алынъыз! Сув кечип, та Ташкенттен кетирильди.

Алып ичти, тешеккюр бильдирди иселер де, дегенлсеринден таймадылар.

—Сизге, эр алда, —деди майор йымшакъ давушнен, — бу ерден кетмек керек оладжакъ. Буюклернинъ эмири ойле, къатты!

Адамлар топланып кельди, милиционерлерни алкъалап алдылар. Эр кес озъ дердини айтмагъа истеди. Ариф акъай майорнынъ къаршысына чыкып, аджныкълы бир тавурнен:

—Кст дейсиниз, къайда, кимнинъ эвине барып сыгъынаджакъмыз? Баш сокъмагъа еримиз ёкъ. Бала-чагъа, мына шу мавы чадырда къышладыкъ. Яткъан одамызда сув бузлай эди. Къолай олмады бизге, къардаш! Мен дженк ветераныман. Эки кере яраландым. Мында эв къурып яшамагъа акъкъым ёкъмы? Не къабаат ишледим? — деди.

Майор бир анъ индемени, сонъра козьлерини Ариф акъайгъа тикип:

—Мен эписини анълайым, тек къолумдан бир шей кельмей, —деди.

—Ихтимал ойледир, амма меселенинъ темелини бильмеден, бизге акъсыз ерде къылынганлар да аз дегиль, — къошты Эсат акъай. — Биз, Украина девлетининъ адамларымыз. Неге о бизни акъсызлыкълардан къорчаламай?

Мен адамларымызны динълеркен, оларнынъ ачувланмагъанларына, терс къаба сёзлер айтмагъанларына, биревлерге нефрет беслемегенлсерине сукъландым. Семетдешле-

римиз эв кърмакъ, илеридеки яшайышларына темель кьоймакъ киби аятий ишлернен огърашалар. Башкъа тюрлю мерамлары да ёкъ. Адий инсанлар озьлерининъ себатлы эмерлерини гъарезликке, душманлыккъа дегиль де, куньделик ишке, онынъ нетиджесини корьмек ниетине багъышлайлар. Не къадар алидженап макъсад, ойле дегильми, деп тюшюндим.

Сёзге бизим Бари кьошулды. Онынъ къальбинде ачув, ынджынув дуйгъулары сакълы эди. Койлери, баба-деде оджагъы акъылына тюшти. Буларны майорнынъ юзюне урмакъ истеди.

—Майор аркъадаш, — деди о, — Къызыл-Къоба коюни билесинъизми? Бу ерге якъын, абу кърлар артында.

— Билем, — деди майор.

—Мсним о койде эки эвим бар. Бири бабамнынъ, дигери менимки. Эвлснеджек олып энди къурып битирген эдим. Яшамакъ насип олмады. Сюргюн эттилер. Эвимиз шимди де тура. Эки эвден бирини манъа къайтарып беринъиз. Шимди, деръал, бу ерни ташлап кетерим.

Майор мыскъыл иле кульди. Теренден нефес алды. Йылмайды ве:

—О-о, сен чокъ шей талап этесинъ. Бу меним къолумдан кельмез, — деди.

—Олмаса, — деди Бари къатты давушнен, — меним янъы эвим мында оладжакъ. Бу ерден бир якъкъа кетмейджегим. Биз Къырымгъа къавгъа этмесе кельмедик. Дост олып яшамагъа кельдик.

—Къайдан кельдинъиз? —деп сорады майор.

—Ташкенттен.

—Табий, эвинъиз, газ, электрик ярагъы, телефон бар эди, ойлеми?

—Эбет, эписи бар эди.

—О байлыкъны бу чадыргъа денъиштинъизми?

Бари джсвап бермеге ашыкъмады. Майоргъа не айтаджагъыны тюшюнсе керск, энъсесини къашып алды. Сусты, козьлерини юмды, ачты. О, кейфсиз олгъанда, адети узьре, данма бойле япа тургъан эди. Бу ерде сёз тек онынъ шахсий яшайышы акъкъында кетмеди. Эбет, кетмеди. Мында миллетнинъ такъдири чезиле. О насыл оладжакъ? Иште, Бари, занымджа, бу хусуста тюшюнди.

—Асретлигини чеккен Ваганымызгъа къавуштыкъ. Бу исе

онъ муими, — деп башлады о. — Ватангъа авдет бизим къайгъымыз, тюшонджемиз эди. Шукюр Аллагъа, миллетимиз яваш—яваш къайта. Куню келир эвимиз де, ярыгъымыз, телефонымыз да олур. Биз ярынки куннинъ айдын оладжагъына инанамыз. — Бари бир анъ сусты ве сакин сеснен девам этти: — Кечкен раатлыкъ куню базаргъа бардым. Сарымсакъ арз эткен эдим. Бутюн базарны доланып чыкътым, бир баш сарымсакъ тапалмадым. — О, майоргъа бакъты ве: — Къырым-татарлар шимди эв къурмакънен огърашалар. Олар бу эзиетли иштен бошاپ, бостаннен мешгъуль олсалар, базарлар ссбзенен, мейванен толып-ташар. Кульменъиз, буны сумелеген татар айтты, деп илле хатырларсынъыз!

Майор дудакъларыны сыкъып, инанмагъандай Бариге тикилип къалды.

Арадаки сукюнет бир къач дакъкъа девам этти. Сонъра, мусафирлер сёзге къарышмадан бир-биринс бакъты ве азбардан чыкъып кеттилер. Башкъа эвлерге кирмедилер. Биз нсе озюмизнинъ сабырлы, чыдамлы, ишкир олгъанымызнен бизни урьмет этмегенлерни енъмеге, айретлендирмеге тырыштыкъ. Анджакъ ишимизни бир дакъкъа билс токътатмадыкъ. Бари эвнинъ темелини къазды, мен куредим. Оны ташнен толдырып, бетон къойдыкъ. Ишлегенде не къадар мукъайт олсам да, сол къолумнынъ косьтергич пармагъыны тахта мыхлагъанда чёкючнен урып эдим. Дигер пармагъым таш арасында къалды. Морарды, къанады. Даа бир пармагъымнынъ тырнагъы тюбюне ярчыкъ кирди. Бу мени псккъыйнады. Ах, не де фена агъыра экен! Агъыра, сызлай, амма даянам. Даянмай да не япарсынъ. Къырым кимсеге къолайлыкънен бсрильмеди. Чеккенлерим — Къырым яралары, асретлик яралары эди.

Бари эвде темель къазгъанда, мен почта ёлунда цемент, къум ташыгъан машиналарны къоллап турдым. Бир кунъ айдавджылардан бири машинасыны ёл кенарында токътатып, пенджеречиктен башыны тышкъа узатаракъ:

—Сизде не, акъай дсген киши ёкъмы ёкъса, апакъай олып ёлгъа тюшкенсинъ! — деди ачувлы давушнен. Мен онъа якъын бардым.

—Ничюн олмасын, бар! — дедим. —Темель къазалар, бетон къоялар, ишлери богъурдакътан.

—А-а, шаймы? — деди ве машинасыны деръал бизим та-
рафкъа бурды.

Бойледже, раатлыкъ не экенини бильмей, чалыштыкъ.

Диварларны къалагъанда, эвнинъ таваныны къапаткъанда кьомшуларымыз ярдымгъа кельдилер, халкъымызда, эв алгъандже, кьомшу ал деген, икметли аталар сёзю бар.

Аккъы керек дегиль, кьомшуларымыз яхшы адамлар. Озь невбстинде Бари де кимсеге борджлу кьалмай. Машиналарыны тамир эте.

Шай этип, тамам октябрь 22-де уйкен къызымызнынъ догъгъан кунюнде эвге кирдик. Бизим ичюн бу буюк къуванч, юрт байрамы олгъан эди. Имкяныма коре софра донаттым. Къолум-къомшу топланып кельди. Яры геджегедже отурып эглендик.

Эртеси куню бир ягъмур ягъды, бир ягъмур ягъды, корьмелисинъ. Отлакълар, бостанлар, чайырлар сувгъа гъаркъ олды. Янымызда исе Салгъыр озени шувулдай, гудюрдей эди. Балалыгъымда эшиткен тапмаджа акъылыма тюшти. “Дагъдан гелир, даштан гелир, эгерленип арслан гелир”. Сель экен.

Ягъмур токътагъанынен, Салгъыргъа чаптым. Озен октемли, ачувлы, шапыра, копюре эди. О, гуя этрафтаки акъсызлыкъларгъа окелсир киби, шапыра, ташларны авдарып юварлатып алып кете, окелене ве озен ялысыны шиддетнен котеклей. Уфакъ бир озенчик амма, бакъ сен дерди не къадар буюк. О, шубесиз, тапталгъан халкъымызнынъ аджджы такъдирини темсиль этмекте эди.

Эвчигимиз текмиль азыр олгъан сонъ, Ташкентке, огълу-мызгъа ёлгъа чыкъмакъ ичюн телеграмма ёлладыкъ. Келинъиз, отурмагъа энди ер бар, деп яздыкъ. Бир къач адам олып, озь машиналарынен ёлгъа чыкъканлары акъкъында хабер ёлладылар. Шимди козьлерим эр кунъ ёлда. Гедже-куньдюз оларны беклсйим. Раатсызланам, къасевет этем. Ойле худжур табиятлы, сабырсыз адамым. Олар ёлда энъ аздан дёртбеш кунъ булунаджакълар. Буны, эбет де яхшы билем. Шай исе де, ёлгъа чыкъмагъан кунюм олмай. Бари кимерде сертее, афакъанлана, атта сёгюне амма, мен онъа къулакъ асмайым.

Арадан дёртми, ёкъса бешми кунъ кечти. Акъшам къаранлыкълашкъанда азбарда машина давушы къопты. Балалар чувулдаштылар. Бизимкилер, кельгенлер. Савут юва эдим, сылакъ къолларымнен тышкъа чаптым. Келинимни къучакълап, багърыма бастым. Йымшакъ сачларыны, бетини, бойнуны сыйпадым. Торунларымнынъ пемпе яначыкъларындан бирер-бирер опип алдым. Козьлерим къуванч козьяшлары-

нен толып- ташты. Фахри кѡлларымызны алып, ичерн эвге кирдик. Фахри кѡраргъан, юкѡусыз козылеринде, раатсыз юзюнде ёргѡунлыкъ аляметлери ойнай эди. Эв акълангъан, темиз, диварлар беяз, сют ренкини алгъанлар. Табанына дран-тахталар тѣшеп, устюне килимлер джайдырдыкъ. Эвнинъ тарлыгъына, онъайтсызлыгъына кимсе шикъет этмеди, сыкъ-ынты чекмедилер. Чскильген азыр кыймам бар эди. Кязмие аман хамыр басып чиберек пиширдик. “Буюрынъыз, ашанъ-ыз, раатланынъыз! Ёлда къавун, кѡрпыз киби зерделенген-синъыз!” – дедим.

Не къадар онъайтсыз, тар, даа керсги киби кѡрулып бит-меген эвчикте яшасакъ да, къавгъа, дава олмады. Санки дер-синъ шай олмакъ керск эди. Мен, догърусы, келинимден са-къынып ичимни чектим. Эр алда о, тсрапевт эким, сыкъын-тылы яшайышкъа алышмагъандыр, онъа кыйынлыкъ этер, деп белледим. Амма о агъызыны биле ачмады. Эдспли татар кѡрантасында догъып тербиеленген. Шакъасыз, муаббет яшадыкъ. Башкъаджа яшамакъны валлаи-билля арз этмез эдим. Бир кунъ мен онъа: “Кязмие кызым, бутюн келинлер къайнаназындан авлакъта, айры башына яшамакъ истейлер. Атта бу акъта дава, къавгъа да этелер. Сен исе манъа япыша-сынъ, менден айрылмагъа тырышмайсынъ”, – дедим. О, бир-ден кулип йиберди. “Сизнен, ана, яшамакъ кѡлай. Мен си-зинъ янынъызда озюмни яхшы дуям. Сиз бизим ички иши-мизге, яшайышымызгъа киришмейсинъыз. Тек файдалы, акъыллы насиатлар бересинъыз. Сизинъ инсан оларакъ гу-зеллигинъыз, мераметлилигинъыз озюмъизнинъ инсанлы-гынъыздандыр”, – деди. Онынъ татлы сѣзлери мени, эсли-башлы къадынны юректен кѡувандырды. Вай аначыгъым, буны мен аслы беклемеген эдим. Татлы сѣзге ихтияджымыз гъаст буюк. Эбет, ойле, ялан дегиль. Эшиткенимиз куфюр сѣзлер, коръгенимиз гъарезлик. Эйилик, мераметли, инсани-етлик пек аз.

Кѡмшуларымыз муаббетлигимизге сукълана ве эр шей-ни меним сабырлы олгъанымнен багълай эдилер.

–Кятибе озю де намуслы къадын, – дер эди Гульсюм абла. – Не сачсанъ оны алырсынъ. Машалла онъа, тфю-тфю, на-зар тиймесин! Достлар. Бирликлер.

Ниает, буюк эвимизни де кѡурып битирдик. Фахри ве Кязмие оны истегенлеридай, озъ лезетлеринс коре донатты-лар. Озбекистандаки “стенка”ны мында кѡуланмакъ исте-

медилер. Эски мода, дедилер. Саттылар.

Эвнинъ планыны Фахринен Кязмие берабер сыздылар. Беш ода, зал, ашхане, амам, язлыкъ зал, онынъ тюбюнде бетонланган уру, джамлы аят. Боллукъкъа чыкътыкъ.

Келиним отургъан еримизге якъын хастаханеге ишке кирди. Фахри меним изимден кетип, оджа олды. Риязят оджасы. Яшайышымыз яваш—яваш тюзельмекте. Анджакъ этраф-таки акъсызлыкълар, маддий ве укъукый зорлукълар мени эзистлей, юкю бермсийлер. Ондан башкъа куньлер бири-бирине ошап кечелер. Чалышып алышкъан адам ичюн бу, эльбетте, джан сыкъысы. Бир тарафтан ойле де дегиль. Не олеа олсун, тек иш олсун, онынъ эмиети ёкъ.

Баягъы вакъыттан берли пенджере янындан кетмейим. Козълерим эп ёлда. Огълум ве келинимни беклейим. Иш куню битти, олар кельмек борджлулар. Беклемек шартмы? Яш бала дегиллер, келирлер. Бу адетим ичюн озюмни макюм этмейим. Шай алышкъаным.

Эвдекилер бугунъ татарашы сымарладылар. Бабасы да, Фахри де къара биберли, тазе къатыкънен бу емекни пек севелер. Шимди ашны азырлап къойдым. Тек олар кельгенде къайнатып алмакъ керек оладжакъ. Торунлар исс анда, азбарда, эвчиклер ясап ойнайлар. Багъырыша, кулюшелер. Лафкъа тутсанъ бульбюллер киби сёйленелер. “Бабамызгъа эв къурмагъа ярдым этемиз” — дейлер. Аслында о сабийлер чёкюрли къабырчакълардан, къум, чакъылдан гъайры не корьдилер? Бутюн булар оларнынъ даа къатып етиштирамаган мийлерине ана сютюнен синъип къалды. Шай дер экен, балаларнынъ давушлары кесильди. Аяткъа чыкътым. Балалар азбарда пейда олдылар.

—Кельдинъизми? — дедим оларгъа. —Энди, эль—бетинъизни ювунъыз да, софраны донатынъыз! Тезден ана—бабанъыз иштен келеджек.

Балалар къуванып, бир-бирини озып, чешме башына чаптылар. Шапылды, кулькю къопарды, усть—башларына сув сачратып чайкъандылар. Чокъкъа бармай Кязмие кельди. Эки къолунда бирер богъча, бош къолнен эвге кельмез. Къадын такъдири, иште бойле.

—Я Фахри къайда? — деп сорадым.

—О кеч келеджек. Телефон этти. Оны насылдыр корюшювге чагъырганлар, — деди о.

—Айды, хайырлысы олсун да, — дедим.

Донатылгъан софра башына кечтик. Фахрининъ олмагъаны балаларгъа тесир этсе керек, гоньюльсиз эдилер. Истексиз ашадылар. Эвельки шеньлик, джошкъунлыкъ ёкъ эди. Софра башында лаф чокъ олмады. Кескин дамлангъан чайдан сонъ, эр кес индемей, озъ одасына дагъылды. Эвимизни бир анъ тынчлыкъ басты. Ялынъыз тышта копсклернинъ тосат-тосат авылтылары эшитиле эди.

Орталыкъ текмилъ къаранлыкълашкъан эди. Фахри кельди. Бутюн къорантанен кене бир ерге топландыкъ. Балаларнынъ чырайлары кульди, олар бабанен шакъалаша башладылар. Эдиечик бабасынынъ омузларына минди, пармачыкъларынен сачларыны сыйпады, бетини шамарлады. Эв кулькюннен толды. Ялынъыз Бари ёкъ эди. О, ёрулгъанына сылтап, софадаки юнъ миндерлер узерине узанды. Бари адетиндже саба эрте тура, акъшам исе эрте ята. Кунъ бою раатлыкъ не экенини бильмей чалыша.

Фахрининъ къасрлерге баргъаныны, нспер корьгенини сорадыкъ. О, татарашны къашыкъларкен:

—Дагълы—Эли коюне бардыкъ, —деп башлады. — Миллий Меджлис ве “Маарифчи”нинъ тешеббюсинен бу койде миллий татар мектеби ачылды. Мени де шу ачылув мсрасмине давет эттилер. Дагълы—Эли озенчиги койни экиге болс. Эмен, бик, курюч агъачларынен къаплангъан орман койнинъ кенарындан, та къырларнынъ тепесинедже узангъанлар. Дюльбер, сувлы ерлер, топракълары берекетли. Кой эалиси эсасен захиреджилликнен, айванасравджылыкънен, бостанджылыкънен огъраша. Яшайышлары осал дегиль.

— Койде татарлар чокъмы?

— Чокъ. Эалининъ ярысы бизим халкътан. Шура реиси къырымтатары. Корюшов пек меракълы кечти. Ана-бабалар балаларынынъ тербиесине, тасиль меселесине айрыджа дикъкъат этильмесини талап эттилер. Амет акъайнынъ айткъанларыны бегендим. О, аякъкъа турып, къолуны минберге та раф узатты да:

—Манъа да айтмакъ мумкюнми? — деди титрек бир сеснен.

—Эбет, эбет мумкюн, айтынъыз, Амет агъа! — деди реислик япкъан.

Амет агъа айтмаздан эвель юмругъына оксюрип алды ве:

—Мен торуным Арзы акъкъында сёйлсйджегим, — деди. — Арзы мектепке бармаздан эвель къырымтатарджа бульбуль

киби сёйлене эди. Шимди ана тилини текмиль унутты. Тили бам-башкъа олды. Чылчыкъны балыкъ кемиги, деп адландыра. Кучслекке копек баласы, улакъкъа кечи баласы, дей. Насыл ола я бу, койдешлер, тилимиз бозула да...

Эр кес шакъылдап кульди. Базы оджалар бир-бирининъ къулагъына эгилип нелердир фысылдап алсалар да, агъызларыны ахмадылар.

—Амет акъай буюк меселенинъ устюни ачты, —дедим. Шимди ана тилини огренмек биринджи дереджели меселеге чевирильди.

—Догъру, —деди Кязмие, —балаларнынъ яшагъан, къонушкъан муитлери башкъа, тюрлю-тюрлю.

Фахри бизим фикиримизнен разы олдымы, ёкъмы, ич бир шей айтмады, сигар якъып, озь одасына кечти. Эвни тскрар тыпчылыкъ басты. Тек Фахрининъ одасында ярыкъ яна эди. О, эр вакъыт олгъаны киби дерске азырлана.

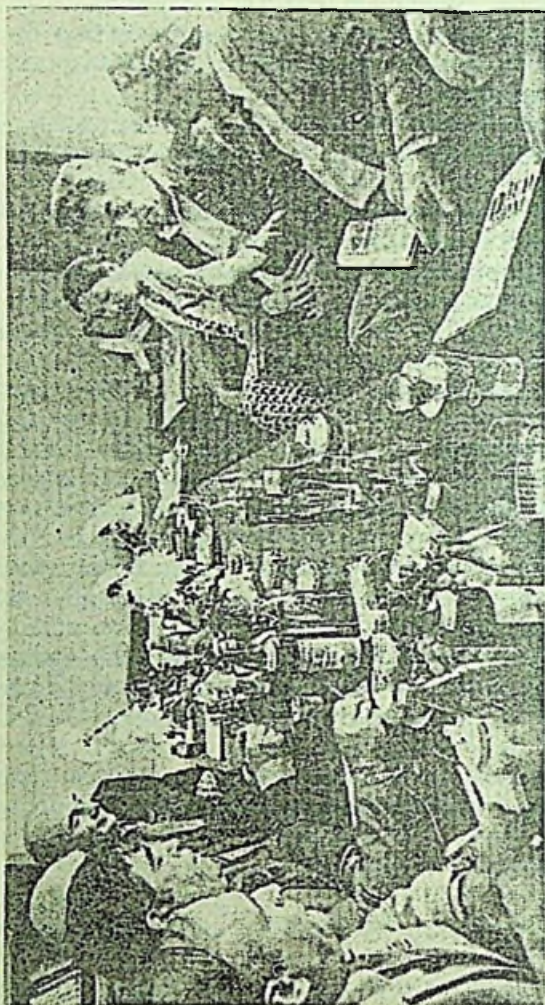
Сонъки он йыллыкъ омурим, иште бойле, гъайретли эмекнен, козьяшынен, къа де-бир къуванчнен кечти. Зорлукълар, эзнет чокъ олса да, гъурурнен, башымызны тик котерип яшадыкъ. Кимсеге элем этмедик. Булар манъа, къартгий олсам да, толу омурнен яшамагъа акъ берди. Кулем, къуванам, базы да йырлайым, багъырып-багъырып лаф этмек истейим. Ёкъса, бунъа акъкъым ёкъмы? Алла бизни эйиликтен, бирдемликтен, муаббетликтен марум этмесин! Сизлер де кулюнъиз, къуванынъыз, агъламанъыз! Бу замангъадже агълагъанымыз етер! Айрылыкъ, козьяшлары, ифтиралар баба-деде юрту Къырым ичюн ляйыкъмы, аджсба? Ёоокъ, ляйыкъ дегиль! Энъ яхшысы йырлайыкъ!

*Котер къалтакъ перчеминъ, культеленсин, алай,
Янсын душман юреги, мельтеленсин, алай!*

Мына шай!

*Авгъустос-сентябрь,
2002 с.
Акъмесджит.*

«ЙЫЛДЫЗ»НЫНЪ АРХИВИНДЕН

Асия ве Африка мемлекетлери ызыджыларынынъ, X Ташкент конференциясы иштиракчилеринден (сагъдан) балкъар шаири Къайсын Къулиев, кыыргъыз ызыджысы Чингиз Айтматов, онынъ омур аркъаданы Мамарьям Айтматова «Ленин байрагъы» газетасы муарририетинде кыырымтатар ызыджы ве журналистлеринен кюрюшнов вакътында. Солдан - Закир Къуртнєзир, Шевкет Рамазанов ве Тимур Дагъджы. 3.Шерфеддиновнынъ фотосы. 1983 сенеси, сентябрь.

НАЗМ

Шерьян Али

• ЯНЪЫ ШИИРЛЕР

ШАИР КЕРЕК САНЪА, ТАБИАТ

Шаир керек санъа, табиат, Шаир,
Гъонджень дюльберлигин косътере бильген.
Сельбими, я беклей Зоресин Таир,
О оксюз талларынь нечюн эгильген?

Ачылгъан агъыздай азон делиги
Иссиз буздагъларгъа не демек истей?
Ким анълатабилир уфукъ нелигин,
Не себеп чабакълар ал-реван тюсте?

Неден къаяларнынъ козьлеринде яш,
Ель инълей чагъала къанатларында?
Далгъалар саильни спелер яваш,
Ильк дефа севгендай аятларында.

Эр бир чыкъ тамчынъа ерлеше Кунеш,
Ойле багърынъ кенъми, ана табиат?
Чин Шаир олмаса санъа садыкъ эш,
Ичинъде къаладжакъ мана, табиат!..

Шаир керек санъа, табиат, Шаир!..

30.09.2002 г.
Темеш.

ЧЫРАГЪЫНЪ СЁНМЕСИН!..

Той олгъан азбарда укюм сюре яз,
Тышары олса да чатлама аяз.
Эр кес дост-эшине ачса къучагъын,
Бузларны иритир юрек сыджагъы!..

Бу гедже йылдызлар якъынджа, отъюр,
 Тойгъа нур ягъыла, эр шей серпе нур.
 Севдалар джылмая, джылмая гуллер,
 Юзьлер де шавлели, ачыла диллер.
 Къавалты не шырын, гуль къокъуй татлы,
 Сёзлер де баллана, тиллер де дадлы.
 Къайтарма чалына, къоллар къанатдай,
 Омюрде сыкъынты бизлерге ятдай.
 Бакъышлар атешли, гурьдели алгъыш,
 Арарет эп арта, ирип кете къыш.
 Кемане, саз инълей, зиль тута даре,
 Къоран да кенъишлей, джоша даире.
 Гъонджедай чезиле эки яш бугунь,
 Кирсинлер, ачынъыз бахтхане оюн.
 Зевкълы, шад бу анълер – той анълеридир,
 Тез аткъан бу танълар – той танъларыдыр.
 Чин къальптен къутлаймыз гузель той иле,
 Чырагъынъ сёнмесин, янъы айле!..

20.12.2002 с.
 Темеш.

• КИЕВ ДЕФТЕРИНДЕН

1. АНДРЕЕВ ЭНИШИИИДЕКИ ОЙЛАР

Бу чаршы кечмиштен созулгъан хаял,
 Козак атларындан къалма узун ял.
 Озыгюн биналары ёргъунлыкъ сезип,
 Дерсинъ, бир тынышчыкъ алаятыр ял.

Бу чаршы кечмиштен созулгъан хаял,
 Рухларны анъдырып нурлана ял-ял.
 Озудай джанлы ёл, чанълар берген сес,
 Тёшеме ташлары арзылай постал.

Бу чаршы кечмиштен созулгъан хаял,
 Чомакълар тузудай къадимий тимсаль.
 Гуя эшитиле озь сёзлеримиз,
 Герайлар девринде янърагъан мисаль.

Бу чаршы кечмиштен созулгъан хаял,
Даа уянмагъан умютлю икъбал.
Санки, Леся бакъа эр бир ханеден,
Богданлар юредир бунда ихтимал.

Бу чаршы кечмиштен созулгъан хаял,
Кендисин арагъан колетке дал-дал.
Мазидан юкленип кельген керванлар,
Сатыджы болма сен, алувджы бол, ал!..

29.05.2002 с.
Киев.

2. БИЗДЕ ФИЛЬДЖАН ДЕЙЛЕР

*Белли украин шаири Микола
Мирошниченкогъа*

Бизде фильджан дейлер, сизде фильджанка.
Бизимдже, къаведир, сизлерде кава.
Достум, катран дейсиз татрангъа,
Тилимизге тувгъан сизлернинъ мова.

Юмшакъ постал кийип, тютюн боратып,
Бир мейданда кезмиш деделеримиз.
Сарысув боюнда шурет таратып,
Озуны да кечмиш деделеримиз.

Къафеске алгъанда "буюк агъамыз",
Авасыз тутулды бизим нефеслер.
Аля бир-бирине кельмей якъамыз,
Ичимизде къалды таш олуп сеслер!..

Ниает зульметни ярып Кунеш, Ай,
Гедже-куньдюз демей сизге нур сача.

Озу – Днепр.

Леся – Леся Украинка.

Богдан – Богдан Хмельницкий.

Бизге олар даа ачмайлар чырай,
Корюнмек ерине булуткъа къача!..

Кене кельдик Озу саиллерине,
Эдждатлар изинден шиирлер арап.
Багърымызны ачтыкъ урь еллерине,
Олар кече бизим сачларны тарап.

Бизде фильджан дейлер, сизде фильджанка,
Бизимдже къаведир, сизлерде кава.
Достум, катран дейсиз сизлер татрангъа,
Тилимизге тувгъан сизлернинъ мова.

23.01.2003 с.
Киев.

АЙДЫН КОЗЪЛЕРИНЪДЕ...

Айдын козьлеринъде озюмни корьдим,
Къальбим кузьгюсинде юзюньни корьдим.
Баллы сёзлеринъде сёзюмни корьдим.
Бу насыл муджизе, насыл багъдыр бу,
Бир юрек, бир сёзлю, бир чифт такъдир бу.

Ашыкълар сазынынъ назиктир тели,
Ашыкълар разынынъ татлыдыр тили.
Ашыкълар назынынъ отлудыр эли.
Бу насыл муджизе, насыл багъдыр бу,
Бир юрек, бир сёзлю, бир чифт такъдир бу.

Ашыкълар эки тен, юрек бир дане,
Дерсинъ, къош садефтен о тек дюрдане.
Ашыкълыкъ—мердликтен, ашыкъ мердане.
Бу насыл муджизе, насыл багъдыр бу,
Бир юрек, бир сёзлю, бир чифт такъдир бу!..

28.08.2002 с.
Темеш.

ЯЗЫКЪ

Этрафыны джайль туткъан
Данагъа языкъ.
Барлыгъыны шекиль юткъан
Манагъа языкъ!

6.02.2002 с.

О КЪАРА КОЗЪЛЕРИНЪ

О къара козьлеринъ зейтун мисали,
Бадемлер устюнде къашлар сюлюкдай.
Къандиль алма десем, юзюнь пек аллы,
Дюльберим, дюньяда къыясынъ ёкъдай.

Лейля я Зорени корьген кибим эп,
Олар тек хаялда, кендинъ тирисинъ.
Ниетим – расткельмек, арайым себеп,
Юрегим тёринде гизли йырысынъ.

Мен Меджнун дегилим, не де Таирим,
Сахрада кезмезим, батмазым гольге.
Гузеллик эсири – дервиш шаирим,
Севгим атешини дёндюрме кульге!..

24.10.2002 с.

ТУМАН САРКЪКЪАН ДЕРЕЛЕРДЕ

(Мерсие)

Туман саркъкъан дерелерде
Сув урула ташларгъа.
Козьлер тола теренлерден
Ийип кельген яшларгъа.

Дурагъымыз – тек о тараф,
Мен ёлдаман, сен анда.
Юрем сени тюште арап,

Сен эбедий мекянда.
Мераметсиз авджыдайын
Эджель сени аттымы?
Татлы джанынъ аджымайып
Я сыртмагъын тарттымы?

Дегендайсынъ тиридайын:
"Агълама, дост, агълама!"
Бу айрылыкъ йырыдайын
Бармы бир йыр, багълама!

Юрегимден дертлер ташса,
Энди кимге төкерим.
Дертим ташып баштан ашса,
Озь дердиме чөкерим !!!

Туман саркъкъан дерелерде
Сув урула ташларгъа.
Козьлер тола теренлерден
Ийип кельген яшларгъа!..

9.08.2002 с.
Темеш.

БИР СЁЗ, БИР КЕЛЯМ

Къош къанат багълатыр бир сёз, бир келям,
Ичинъден агълатыр бир сёз, бир келям.
Бир омюр аратыр бир сёз, бир келям,
Булсанъ, къальб чынълатыр бир сёз, бир келям.

21.07.2002 с.

СЕН КЕТТИНЪ...

Сен кеттинъ... Гуллеринъ къалды эгип баш,
Дерсинъ ки, айталар санъа эльвида.
Монълы юзьлеринъде ялтырай козьаш,
Акс эте истирап, тильсиз бир нида.

Энди ким охшайджакъ чечеклеринъни,
Къайда мераметли, тоймаз бакъышлар.
Гуллер анъдырармы керчеклеринъни,
Огде сом къылычлы, ександжы къыш бар!..

Сен кеттинъ!..

7.10.2002 с.
Темеш.

САКЪЛА

Аллахым, зулумгъа тѣзюмден сакъла,
Тюшюнмей айтаджакъ сѣзюмден сакъла.
Дагъларны ойгъан таш тюшер озюнден,
Озюмни эзеджек озюмден сакъла!..

26.08.2002 с.

ХАЯЛ СЕМАСЫНДА

Алий дуйгъуларны уянткъан, мелек,
Ляле уйдургъандай бенъзинъе тюсюн;
Ильхам перисини яраткъан Малик,
Етер тек озюнъе ошатса сюсюн.

Хаял семасында учаман къушдай,
Асрет козьлеримнен ёлунъа бакъып.
Назим инджилерин тиземен тюште,
Ышкъым чемберини бойнунъа такъып.

Мунис назарынъда яшнаса яшын,
Гъадап атешинъе яндырма текмиль.
Арув, мени деме, яренъни тек билъ,
Алем сеннен гузель, коклерде башым!..
Алий дуйгъуларны уянткъан, мелек!..

27.10.2002 с.

Темеш.

ОМЮР МАНАСЫ

Омюр манасыны яз, деп къалемге
Чокъ укюм этменъиз, этменъиз тазйыкъ.
Инсан сагъ экенде сыгъмаз алемге,
Вефат эткенден сонъ о – къыскъа чызыкъ!

Эр кес озъ чызыгъын тарта кендиси,
Бирев борнен чыза, бири комюрнен.
Аджизлер коръсин деп даа кимиси,
Озъ чызыгъын чеке бир къалем нурнен!..

20.01.2003 с.

Киев.

КЪАРАДАГЪЫМ – КЪАРАДАГЪ

Корем, думан къаплагъан дагъ–ташынъны,
 Къайгъы–эле́м саргъан бахтсыз башынъны.
 Дым зульметке коюльгенсинъ, Къарадагъ,
 Кедер–дерттен тюньюльгенсинъ, Къарадагъ!
 Кунеш сенден бол нуруны къыттымы,
 Толгъун айынъ санъа чырай сыттымы,
 Бенъзинъ солукъ, диль агърысы туттымы.
 Магърурлыгъынъ коралмайым, Къарадагъ!
 Багърынъ нурсыз, сыджакъ коръмей куфлене,
 Иыртыджылар сыгъын авлап кейфлене.
 Къарадагъда, ят къузгъунлар юва къургъан,
 Бу дешеттен гъарип бульбуль чылдыргъан!
 Башынъ яслы, эфкъарынъ ич дагъылмай,
 Къальбинъ яныкъ, ал–эхвалынъ соралмай!
 Хор алынъа кок аджына, яшын яшнаи,
 Зумрют ташлы Къарадагъым – Къарадагъ.
 Бу огъурсыз дюньямызгъа не ола?
 Къарталларынъ сахраларда, къафесте.
 Джесетлери къуш, шакалгаа ем ола!
 Буны сезип букюльдинъми, Къарадагъ!
 Сен "ах" чексенъ сагъ–солунъдан къая омрар,
 Ташлар–ташкъа урулгъанда боран къопар!
 Елларынъда бир серсерий къалдырмаз,
 Сарсынтынъдан дюнья шашар, Къарадагъ!
 Къарадагъым! Ватанымсынъ, Къарадагъ,
 Къарталларынъ бугунъ санъа къоналмай.
 Елларынъдан боран–туфан арынмай,
 Къонмакъ ичюн курешелер токътамай!
 Эминликнен айтам санъа, Къарадагъ,
 Динъле кедай Певат Зети сесини.
 Эвлятларынъ – мерд къарталлар – даа сагъ!
 Олар ёлда, келип санъа къонаджакъ.
 Къавушкъан сонъ юртта байрам оладжакъ,
 Къальбинъ къуванч, коксюнъ нургаа толаджакъ!
 Чокъмар – давул сесинден о къузгъунлар
 Эп зуваджакъ, бульбуллеринъ ийрлайджакъ!

◆ Исмаил Асаногълу КЕРИМ

БУХАРЕСТ УНИВЕРСИТЕТИНДЕ КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ БОЛЮГИ

(къыскъа тарихы)

Бугуньде бир де-бир миллетнинъ сакъланып къалма дереджесини ольчемек ве келеджектеки миллий аятына умют ве эминлик козюнен бакъмакъ ичюн миллий тиль ве миллий эдебиятнынъ ролю энъ муим ве энъ буюк олгъаны беллидир. Буларнынъ темелини исе, миллий мектеп ве бу мектеплерде дерс береджек оджаларны азырлагъан ве тиль бильгиси илимининъ вира шекиллендирген ве юксельткен университет шубелери ве ильмий-араштырма институтлары тешкиль этмектелер.

Халкъымызнынъ кечирген энъ агъыр девринде, яни ачыкътан-ачыкъ геноцид ве сюрдюнюк девринде биле, бу меселенинъ джиддийлигини анълап шовинист ве расист коммунист укюметине къаршы куреш алынып барылды ве, ниаст, 1968 сенеси Низамий адына Ташкент девлет педагогика институтынынъ филология факультетинде къырымтатар тили ве эдебияты болюги ачылгъан эди. Бу болюк 1994 сенесине къадар чалышып, бизим эсабымызгъа коре, 431 (дёрт юз отуз бир) къырымтатар тили ве эдебияты оджасы азырлагъандыр. 1973-тен 1992 сенесинедже бу ерде къырымтатар тили ве эдебияты кафедрасы да булунгъандыр.

Романия девлетинде яшагъан халкъымыз да коммунистлер режими девринде буюк зорлукълар ве гъайыпларгъа огърагъанына бакъмадан, куреш майданында къалып озь тили, эдебияты ве меденнетини сакъламагъа ве илерилетмеге чалышты ве чалышмакътадыр.

Эбет, Романиядаки халкъымызнынъ миллий ве медений арекетлери чокъ сенелер эвель башлады. XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында гъает арекетчен

зиялыларымыз тарафындан “Добруджа”, “Харекет”, “Садакъат”, “Шаркъ”, “Седа-и-миллет”, “Добруджа седасы”, “Тешвикъ”, “Ышыкъ”, “Танъ” киби бир сыра газеталар ве 1915 сенесинден “Мектеп ве аиле” адлы дерги нешир этильген эди.

1917 сенеси Багъчасарайда кечирильген 1-нджи Къырымтатар Къурултайынынъ чагърышынен Романиядан Къырымгъа бир сыра генч оджа ве языджыларымыз, шулар джумлесинде Шевкъи Бекторе (Къуру-Озен мектебинде оджалыкъ япты), Мемет Ниязий (1917 сенесинден башлап Акъмесджитте чыкъкъан “Хакъ сес” газетасында вазифе коръди), Мюстеджип Улькюсал (Багъчасарай ве Фоти-Сала мектеплеринде оджалыкъ япты), булардан бир къач сенелер огюне Умер Сами (Акъмесджитте нумюневий мектеп ачкъан эди) ве дигерлери келип халкъымызнынъ медениети, илими, девлетчилиги ве миллий азатлыгъы огърунда курештилер.

Мюстеджип Улькюсал, Мемет Вани ве аркъадашлары 1930 сенесинден башлап Пазарджыкъ шеэринде (шимди Болгариягъа кире) къырымтатарджа “Эмель” дергисини чыкъарып, тюрк дюньясына халкъымызнынъ гъаелерини ачыкъладылар, миллий топулыгъымызнынъ йэкпарелигине хызмет эттилер. 1936 сенесинден къырымтатарджа ве ромендже “Халкъ” газетасы, 1937 — 40 сенелери Силистре шеэринде (шимди Болгариягъа кире) Ирфан Февзи ве бабасы тарафындан къырымтатарджа-тюркче-ромендже “Бора” адлы газета нешир этильди.

1934 сенеси Пазарджыкъта Мемет Ваннинъ “Къартман джаш арасында” серлевалы пьесалар джыйынтыгъы, 1935 сенеси Косътенджеде Джафер Сейдаметнинъ кириш сёзюнен “Къырым шиирлери” топламы, 1940 сенеси кене Косътенджеде Мюсте-джип Улькюсалнынъ “Добруджа ве тюрклер”, бираз сонъра “Эмель”нинъ матбаасында топлангъан Селим Ортаилынынъ “Къырым истикълял дава-сы” киби китаплар яйынланды.

Юкъарыда къайд эткенимиз киби, Экинджи дюнья савашындан сонъ Романиядаки халкъымызнынъ миллий-медений дава-сы девам эттирильди. Бир чокъ къырымтатар активистлери секуритате тарафындан репрессия олунып къуршунгъа тизильдилер. Амма 1950-нджи сенелери Романиядаки зиялыларымызнынъ аркетлеринен миллий мектеплерде окъув токътатылмайып, бу мектеплер ичюн бир сыра дерслик ве къуланмалар азырланып

*Бухарест университетининъ кырымтатар тили ве
эдебияты болюгининъ студентлери.
Солдан: Яшар Мемедемин, Невзат Юсуф,
Кыясетдин Утев.
1959 с.*

нешир этильди. Русиянинъ Москвадаки меркезий кутюп-ханссинде шу сенелери Романияда кырымтатарджа басылгъан ашагъыдаки китап ве дерсликлерни растладыкъ:

Ворник Тибериу. Тахта перде. (Бир перделик пьеса. Терджимеси: Музафер Муратнынъ).— Косътендже.— 1956; Стан Марин О. География китабы. 3-нджи сыныф ичюн. (Терджимеси проф. Неджип Ресуль ве проф. Себат Усеиннинъ).— Бухарест.— 1957.— 71 с.; Джафар Наги Али-Амет. Татар тили. Грамматика, орфография ве тизим дерслиги. Сыныф 4.— Бухарест.— 1958.— 164 с.; Зияэтдин Исмаил. Татар тили. Грамматика, орфография ве тизим дерслиги. Сыныф 3.— Бухарест.— 1958.— 94 с.; Илиеску К. ве б. Эсап китабы. Сыныф 1. (Терджимеси Абляй Меметнинъ).— Бухарест.— 1958.; Мемет Абляй. Окъума китабы. 4-нджи сыныф ичюн.— Бухарест.— 1958.— 176 с.

Кене де Романиядаки халкъымызнынъ миллий-медыний арекетлери нетиджесинде 1958 сенеси Константин Пархон адына Бухарест университетининъ шаркъшынаслыкъ факультетинде кырымтатар тили ве эдебияты болюги ачылгъан эди. Бу ерге бешер абитуриент къабул этильмеге башланды. Амма бойле уфакъ группаларгъа бакъмадан, болюкке эр йыл къабул олунмады. Абитуриентлер

арасында конкурс баягы юксек эди. Месея, 1965 сенеси 5 ерге 30-гъа якъын абитуриент весикъа берди. Болюкнинъ мезуны Яшар Мемедеминнинъ хаберине коре, ишбу болюкте сонъундан кырымтатар тили ве эдебияты кафедрасы да ачылды. Бу ерде Энвер Мамут, Недрет Мамут, Шукран Вуап киби Къазан университетининъ татар тили ве эдебияты факультетини битирген оджалар иле берабер Керим Абдулла киби ромен филологиясынынъ мезунлары да чалыштылар. Болюкте кырымтатар эдебияты иле къазантатар эдебияты да кечильгендир. Сайлангъан зенаат боюнджа фольклор, земаневий тиль, тиль тарихы, кыяслама грамматика, диалектология, эдебият тарихы киби фенлерден дерслер кечирильди.

Мезкюр болюкте окъугъан талебелер эки зенаат алдылар: 1. Кырымтатар тили ве эдебияты, ве 2. Ромен тили ве эдебияты оджасы. Шунунъ ичюн болюкке ромен генчлери де кирип окъуй эдилер.

Болюкнинъ биринджи группасы окъувларыны 1962 сенеси битирип дипломларыны алдылар. Мезунлар арасында Яшар Мемедемин, Невзат Юсуф, Кыясетдин Утев бар эдилер. Бу группада окъугъан Бавбек Аджыэмин 2-нджи курстан Москвагъа кетип, андаки университетнинъ тюрк филологиясы шубесини битирди ве кери къайтып, 1965 сенесинден, Бухарест университетинде тюркчеден оджа сыфатында чалышты.

Экинджи группа студентлери 1964 сенеси мезун олдылар. Булар арасында кырымтатарларындан ялынъыз Фейзи Къадрий бар эди, къалгъанлары исе ромен генчлери эдилер.

Учюнджи группа окъувларыны 1968 сенеси битирди. Булар арасында сонъки курскъадже окъуп, мезун олгъан Сакали Мирча адлы гагауз генчи эди.

Дёртюнджи группа 1970 сенеси мезун олдылар. Булар арасында кырымтатарларындан ялынъыз Нихат Осман ве Нермин ханым Керим бар эдилер, къалгъанлары ромен генчлери.

Бешинджи группа 1972 сенеси мезун олдылар. Булар арасында кырымтатарларындан Эдип Омер, Гюрнар ханым Дуаджы ве Нермин ханым Мехмет бар эдилер.

Чокъ языкъ ки, 1972 сенесинден сонъ Бухарест университетининъ кырымтатар тили ве эдебияты болюгине талебе къабул этильмеди. Романиядаки кырымтатар миллий мектеплери та 1959 сенеси къапатылгъаны себебинден, мезкюр болюкнинъ мезунлары эсасен ромен тили ве эдебияты оджалары сыфатында чалыштылар.

Корьгенимиз киби, Бухарест университетининъ кы-

рымтатар тили ве эдебияты болюгини битирген мутехас-
сислар пек азлар. Амма бугунде Добруджа виляетинде озь
тили, эдебияты ве медениетини сақыламакъ ве осьтюремек
меселесинде оларнынъ буюк ярдымлары токъунмакъта. Бир
сыра ильмий чалышмалары ве бедийи фаалиетинен белли
олгъан филология фенлери докторы, профессор Энвер
Мамут, 5-6 шиирлер топламы ве бир де несир китабы-
нынъ муэллифи Яшар Мемедемин, назм ве несир китап-
ларынынъ муэллифи Невзат Юсуфнынъ назм нумюнеле-
ри 2000 сенеси Косътенджеде чыкъкъан “Эдебият антоло-
гиясы” на киргендирлер. Нихат Осман бугунде “Къарадень-
из” газетасыны редактирлемекте, профессор Недрет ха-
ным Мамут эки томлукъ антологиянынъ тертипчисидир.
Бухарест университети къырымтатар тили ве эдебияты
болюгининъ мезунлары ве оджалары даа бир чокъ муим
ильмий ве эдебий чалышмалар яптылар ве фааль суретте
япмакъталар.

Сонъки эки-учь сенеден берли Романияда яша-гъан
къырымтатар зиялылары Къырымдаки ватандашларынен
къошулып Косътенджедеки П. Овидий адына университет-
нинъ филология факультетинде къырымтатар тили ве эде-
бияты болюгини ачмагъа арекет этмектелер. Романия пар-
ламентининъ азасы ватандашымыз Неджат Сали, Рома-
ния мусульман татар-тюроклерининъ демократик бирлиги-
нинъ реиси ватандашымыз профессор Мехмет Фарух ве
дигерлери тарафындан декабрь 2001 ве сентябрь 2002 се-
нелери тешкиль этильген халкъара тедбирлерде бу меселе
котерильди. Сонъкисинде Къырымтатар Миллий Меджли-
сининъ реиси Мустафа Джемильогълу ве Тюркидеки
Къырымтатар Медениети ве Ярдымлашма Дернегининъ
Генель мудири Ахмет Ихсан Къырымлы иштираки иле
джиддий суретте музакере олунды. Иншалла, Косътендже
университетинде бойле бир болюк ачылса, Романиядаки
халкъымызнынъ тили, эдебияты ве медениети сақланма-
сы ичюн сонъ дередже муим роль ойнап, Къырымда мил-
лий девлетчилигимизни къайтармакъ ичюн де буюктен-
буюк файдасы оладжакътыр.

18.02.2003.

МЕМЕТ НУЗЕТНИНЪ СЁЗ ЭЛЬМАЗЛАРЫ

Мемет Нузетнинъ
115

йыллыгына

Ер юзюндеки къадимий, уникаль, зенгин медениетли бир миллетнинъ — къырымтатар миллетининъ — ички дюнъясыны, дюнъябакъышларыны, дюнъяны ис этюв ве дюнъяны къабул этип алууда озьгюн бир истидаты ве къабилиетини акс эттирген миллетнинъ эдебияты умумджан медениетининъ алтын рафларындан озюне мунасиб ер алгъаны шубесиздир, шексиздир.

Бу эдебиятнынъ тамырлары бинълернен йылларнынъ теренликлерине далып кеткен халкъ агъыз яратыджылыгы киби темель ташлар узеринде къурулгъан мухтешем, къоджаман бина мисали осип чыкъкъан бир бинадыр ки, онынъ къавий дивар ташлары, сарсылмаз багъаналары юрсклерде айрет ве урьмет, сукъланув ве ферахланув дуйгъуларынынъ гульдай ачмасына себеп олмакъталар. Вельасыл, Махмуд Кырымлылары, Бора Гъазы Герайлары, Джевхерийлери, Ашыкъ Умерлерси, Исмаил Гаспринскийлери, Усеин Шамиль Токътаргъазылары, Амди Герайбайлары, Бекир Чобан-заделери, Эшреф Шемъи-заделери ве онларнен, юзлернен верасет ве фельсефе саиплеринен шан-шурет къазангъан миллетнинъ эдебият бинасы джампик эвге, эдебият багъчасы къуракъшып къалгъан такъыргъа, эдсбият гульзары от баскъан бостангъа ич бир вакъыт чевирилъмез.

Юдже Танърымызгъа хамд олсун ки, бизлерге буны чокъ коръмесин. Адлары иляхийдай янгъгырагъан эдиплеримиз

аз дегиль. Олар арасында догъма истидат саибн олгъан, халкъ агъыз яратыджылыгъы ве юксск бедний эдебиятнынъ сынъырларында иджат этип, ольмез эсерлер яраткъан Мемет Нузет де бар. Лякин чокъ языкълар олун, М.Нузетке ве классик эдебиятымызнынъ онынъ киби онларнен буюк нумюнелерине ве оларнынъ иджатларына етерлик дереджеде кыймет кесильмеди ве кесильмейип кельмекте. Бу бизим тувгъан эдебиятшынаслыгъымызда аля бу кунъ укюм сюрген хроник бир хасталыкъкъа чевирилип къалды. Агта тоталитар режим идеологиясынынъ черчивелери ичиндеки къаңделернинъ дозасында биле бу шей япылмакътан аджиз эди. Юкъарыда къайд эттигимиз киби, М.Нузет де бунда истисна олмады.

II Джиян муаресбсинден эвель М.Нузетнинъ иджадына Б.Чобан-заде (1) киби буюк алимлер муайен бир дереджеде дикъкъат айыргъан эдилер. Муаребеден сонъки девирде исе М.Нузетнинъ иджадына багъышланып язылгъан язылар эксернетинен локаль характерде эдилер. Эсерлерининъ миллий матбуатымызда дердж этилюв меселеси де белли бир дереджеде сечимджилик тюзюни ташый эди. Кырымтатар эдебияты боюнджа хрестоматик характер ташыгъан китаплар ве къулланмаларнынъ тертип этиджилери М.Нузетнинъ терджимейялына даир къыскъа малюматлар берип, оны, эсасен, сатирик шаир оларакъ косътерип (2) сатирик шиирлеринден бир ве я эки-учъ данесини дердж этмекнен сынъырлана эдилер. М. Нузетнинъ терен фельсефий, лирик эсерлери четте къалып кете эди.

Бу “козьден къачырувны” Эшреф Шемъи-заде тюзетмеге арскет этти. Эшреф Шемъи-заде 1967 сенеси “Ленин байрагъы” газетасында “Мемет Нузет” (3) серлевасы алтында М.Нузетнинъ иджады акъгында колемли, фундаменталь бир макъалс язды ве бу макъалссини бираз даа ишлеп, 1974 Ташкентте “Омюр ве яратыджылыкъ” китабына кирсетти. Бу фундаменталь макъалс дюнья юзю корьген сонъ, М.Нузетнинъ иджадына нисбетен бакъышлар ве янашувлар денъишти. Месселе шунда ки, буюк шаир ве эдебиятшынас Эшреф Шемъи-заде мезкюр эсеринде Мемет Нузетнинъ белли бир дереджеде тафсилятлы терджимейялыны язмакънен бирликте, онынъ зенгин эдсбий асабалыгъыны тасниф япты, бедий яратыджылыгъыны эр бир ёнелишини мумкюн олдукъча терсн талиль этти, шаирнинъ иджадына кыймет кести.

“Янъы заман поэзиясынынъ темель ташыны къойгъан Асан Чергеев ве Усеин Токътаргъазыларнынъ замандашы олгъан, бу озюне хас, догъма талантнынъ халкъ аятынен,

халкъ шириети анъанелеринен сыкы-сыкыгъа багълы эдебий яратыджылыгы кырымтатар сёз санатынынъ аджайип нумюнесидир... О, халкъ агъыз яратыджылыгындан алгъан кыйметли сёз эльмасларыны даа зияде джилялап, къадын герданлыгына тизильген бриллиант ташлары киби, оларны шиир мисраларына несир эсерлерининъ сатырларына усталыкънен тизерек, озь тувгъан халкъына кыйтарды” (4), деп язгъан эди Э.Шемъи-заде Мемет Нузетнинъ догъмуш кызы Нихаль ханым Хайрединовагъа (ал-азырда Акъмесджитте яшай – Ю.Къ.) айны шу сенеси язгъан мектюбинде: “Мемет агъамнынъ язгъан шиир ве поэмалары пек чокъ. Эгер биз озь юргумызда олгъан олсакъ, бабангъа памятник биле къоюлып эди. Не япайыкъ... такъдиримиз ойле!...” (5), деп янып-яктылып язгъан эди.

Мемет Нузет 1888 сенеси эски эсапнен март 13-те Кезлев уездининъ Айдаргъазы коюнде Шейхислям Челебининъ къорантасында дюньягъа кельди. Ильк тасилини, яни элифбе ве абдийлик окъумагъны кой оджапчесинден огренди. 1897 сенеси Шейхислям Челеби огълунынъ тасилини девам эттирмек ичюн оны Кезлев медреселеринден биринс окъумагъа кирсете. Мемет бу ерде учь йыл девамында тасиль алгъан сонъ, бабасы оны Багъчасарайгъа алып келе ве мешур Зынджырлы медресеге окъумагъа бере. Онынъ окъувгъа, бильги алмагъа ынтылувлары, иште, бу ерде озюнинъ бутюн толугъынен ачыла. И.Гаспринскийнинъ “Усул-и джедид”и эсасында ислях этильген “Зынджырлы”да тарих, джогърафия, математика, астрономия киби фенлернен бирликте рус тили де огретип башланыла. Бу девирде “Зынджырлы”да Къахиредеки мешур Аль-Ахзар дарульфунуныны, сонърадан Санкт-Петербург университетини битирген Исмаил Леманов рус тилинден дерс бере эди. Истидатлы оджа ве джемаат эрбабы И.Леманов балалар арасында бир де-бир истидатлы, къабилиетли союны коръдими, оны дикъкъат меркезинден къачырмаз, онъа къолтута, истидаты ве къабилиетининъ гъонджеленип ачмасына элинден кельген ярдымны аямаз эди. И.Лемановнынъ рус нефис эдебиятынынъ, шириетининъ нумюнелеринден кетирген мисаллери, анълаттыгы шейлери М.Нузетнинъ ичинде энди-энди туташып башлагъан шириет атешчигине тёкюльген ягъ киби олды. Мемет Нузетнинъ озю къайд эткени киби, онынъ “нефис эдебиятнен шугъуланмасына, биринджи невбетте, оджасы Исмаил Леманов себепчи олгъан” (6). М.Нузет о вакъытта чыкъкъан газета, меджмуа ве китапларны, хусусан “Терджман”ны, Исма-

ил Гаспринскийнинъ эсерлерини буюк бир меракънен окъуй, инджелей, бильгилерни бир сюнгер мисали ичине чекип ала, къальб ве ферасет сюзгючлеринден кечире “эдебиятчылыкъ назарисинде маарифчилик реализми, деп адландырылгъан яратыджылыкъ методынъен — рационализм, дидактизм ве ахлякъ тюзетюв усулынен язылгъан эдебий эсерлернинъ тесири алтында иджат эте” (7) ве яратыджылыгъынынъ белли бир пытакъларында бу усулгъа садыкъ къала.

М.Нузетнинъ ильк шири 1912 сенеси “Терджиман” газетасында (8) дердж олунгъан олса да, онынъ эдебий яратыджылыкъ ёлу та 1905 сенеси биринджи рус инкъилябынынъ тесири алтында башлай, ве эсасен, шу йышлардаки муим вакъиаларгъа багъышлана (9). Иджадынынъ ильк басамакъларында о, сатиранен огъраша. М. Нузет о вакъытларда, къалемни юмор ве сатиранынъ къайракъташларында энди-энди къайралып башлагъан девирлерде ялынъыз халкъ арасында дегиль, атта Къырымда ве онынъ тышында олгъан сиясий-ичтимаий вакъиаларгъа сатирик манзумелери иле джеваплана эди. Япониянен олгъан дженкте Русиенинъ масхараларджа магълюбиетке огърамасындан, 1905 сенесиннъ инкъилябынынъ къанлы нетиджелеринден сонъ Русие мпериясында хаос башлай. Тюркиедеки “Тенч тюрклер” аркетининъ нетиджесинде Анадолуда олаяткъан вакъиалар, Русие Ички ишлер назирлигининъ косътеришлерине бинаэн Къырымда отъкерильген муфти сайлавлары, Русие Думасына сайлавлар, Къырым мырзаларынынъ айнорлыкълары, тарихий шахслардан Николай II, генерал Куропаткин, япон адмиралы Того, тюрк султаны Абдулхамид, рус реформаторы Столыпин акъкъында ве онларнен дигер мевзуларда яза. М.Нузетнинъ бу мевзуларда язгъан бир чокъ сатирик эсерлерининъ копиялары Э.Шемъи-задеде булуна эди. Лякин II Джиан муаребеси йылларынынъ къалабалыкъларындан “бир чокъ дигер тарихий къолязмалар иле бирликте булар да гъайып олды” (10).

Рус инкъилябы бастырылгъан сонъ агъыр реакция йыллары башлай. М.Нузет сатирик манзумелерининъ матбуат саифелеринде, хусусан “Терджиман”да басыла бильмейджегини анълай ве оларнынъ эльязмаларыны топлап, гъайып эте (11). 1909 сенеси исе М. Нузет полициянынъ незарети астына тюше. Оны якъалайлар ве Акъмесджит апсханесине быракъалар. Апсханеде дёрт ай яткъан сонъ, оны азат этелер. Апсханеден чыкъкъанынен бир къач вакъыткъа олса да, Къырымда булунмакъ макъсадынен Русие бойлап сеяткъа

кетсем, дие ярымаданы терк этс. Москва, Петербург, Нижний Новгород, Къазан, Уфа, Уральск, Оренбург, Троицк шесэрлерини зиярст эте. 1910 сенесининъ бааринде Мемет Нузет Къазанда мсшур къазантатар демократ шаири Абдулла То-къайнен корюше, онынъ лекцияларыны динълсей (12). А.То-къайнен корюшювлери, онынъ лекцияларыны динълсмеси, онынъ куйдюрджии ве кульдюриджи сарказмгъа толук эсерлеринен таныш олмасы М. Нузетнинъ къалемини пишкин-лештире.

М. Нузетнинъ иджады миллий зиялыларнынъ анъында миллий дуйгъулар ве дюньяны ичтимайъ джесэттен ис этиов дуйгъулары бири-бирине уйгъунлашып бир ёлгъа минип башлагъан девирде шекиллене. Халкъ олгъаны-оладжагъы бир сюрю дегиль де, маневият чокърагъы, озюне хас бир коллектив яратыджы олгъаныны анъламагъа башлай. Ве айны заманда М. Нузет халкъны не къадар севмесин, о, олсун сатирада, олсун, терен фельсефий манзумелсри ве несир эсерлеринде халкъны идеаллаштырмай эди. Аксине онда олгъан иллетлерни ольдюриджи сарказмгъа огъратмакънен берабер, М.Нузет онынънен берабер агълай, онынънен берабер яна. Козьяшларынынъ адджысынен, яныгъынынъ феръядынен халкънынъ фаджиасыны, ве бу фаджианынъ эсас себепчиси чобан ыргъагъындан да узун дал, чобан къалпагындан да юксек дагъ олгъаныны бильмеге истемеген, корьмеге тырышмагъан халкънынъ озю олгъаныны косьтере: *Геджисе-кульдюз къой янында ыргъагъыман айлангъан, /Зан этерсингъ, о ерчикте бир къазыкъкъа байлангъан/. Чобанлыкъны саван беллеп, къол сильтеген дюньягъа, / Кирсе-чыкъса, ятса-турса ахыретин ойлагъан...// Чобан джсрип алгъан акъкъын, той-джыйында сачкъанлар, /Окъув сёзюн эшиткенде, алты айлыкъ ёл къачкъанлар. //.....// Текран отъмек танкъанлары, баппы бурькеп яткъанлар, /Бир той болса, ракъыгъа да богъурдакътан баткъанлар...// Бу дюньяны мусульмангъа зиндандыр, — деп бильгенлер, / Яшап турсын къафирлер, — деп, мыскъыллап да кульгенлер. /Ыргъатлыкъкъа, чобанлыкъкъа белин бувып бельсенип. /Эркине, бол яшав сёзюн юреклерден сильгенлер. //Авропада, Россияда, Тюркиде, Иранда, /Америка, Африкада, Японияда, Туранда, /Бильмегенлер кимлер яшап, Нелер болып кечкенин, / Огърашкъанлар хорлыкъларман ахырларда, аранда. ("Бизнинъ бабайлар" шириден).*

Эдебиятта насыл бир эдип акъкъында сёз юрсетилъмесин, эр даим онынъ халкъчанлыгъы, гражданлыкъ позициясы ог плангъа чыкъарыла. М.Нузетнинъ гражданлыкъ пози-

циялары ве халкъчанлыгъы, башта бир онынъ этинс-тенинс синъип кеткен ватанперверлик дуйгъусында ве бу дуйгъунынъ онынъ эр бир эсерине синъип кетмесиндедир. Шаир ичион Ватан анъламы адий бир анълам дегиль. Ватан – бу халкънынъ такъдирини, кечмишини, бугунини ве келеджегини озъ ичине къаврап алгъан, халкъ такъдиринен багълы бир анъламдыр. Шаирнинъ анъламында халкъ, тувгъан топракъ ве тарих бири-биринден айрылмагъан, аксинс бири-биринден айры яшап оламагъан неснелердир. Затен, аяты ве ильхамынынъ аятбахш чокърагъы да Ватангъа олгъан айны шу севгисидир. Буны “Къырымгъа” шииринде ачыкъ-айдын коръмек мумкюн: *“Эй, Къырым! Сен бир кесек алтындайсынъ/... Эр бир ерден дюльберсинъ, эм де байсынъ/. Сахиб болуп айтувлы кок Чатыргъа/, Тирегенсинъ аркъангъны о батыргъа...”*, деп севгисини изхар эйлей.

Умумен алгъанда, халкъчанлыкъ ХХ асырнынъ башларында ве хусусан онынъ ильк черигинде къырымтатар эдебиятында зенгин халкъ тили эсасында эдебий тиль шекилленмегендже эдебиятымызнынъ узвий, айырылмаз бир хазиети ола бильмез эди. М.Нузет ве онынъ этрафындакилер о девирде мевджут олгъан арап ве фарс сёз ве келимелеринен толуп-ташкъан, эксери алларда халкъ кутълелерининъ эсас къысымына чокъ анълашылмагъан османлы эдебий тилининъ, даа догърусы китабий тилининъ тесири ве эскендже-синден къуртулып, озъ шиирлерини, несир эсерлерини халкънынъ анълагъан, лакъырды эткен тилине якъын бир ли-санда язмагъа башлайлар. Мааллий шивелер эсасында эдебий яратыджылыкънен огърашкъанларнынъ башында Номан Челсбиджихан тура эди. Олар бу принципни кутъмскнен бирликте оны имае этс эдилер (13). Шу группагъа киргенлерден Бекир Чобан-заденинъ *“Къабримде мелеклер соргъу сораса, /Азраиль тилимни бингъ кере тораса, / “Озь тувгъан тилимде айт магъа!” /дермен: озъ тувгъан тилимде джырлап олермен...”* (14), деген сатырларыны бу ерде хатырлап кечмек тамам сридир. Б.Чобан-заде бу акъта: “1913–1914 йылларда бизде миллий шаирлер де корюнмеге башлады... Лякин бу группа анджакъ 1917–ден сонъра матбуатта ве халкъ арасында корюне билиюр. Чергеевнинъ язувларына коре, бу группанынъ шиирий ве эдебий фаалиети бир къач адым илери дсмек иди. Бунларынъ шиирлерининъ шекли джеэттен халкъ эдебиятыле, койлю эдебиятыле багъланмакълс берабер, мундериджесинде “тюркчи” шаирлерден, месся Мехмед Эминден сонъ олдукъча къуветли тесирлер алды”(15).

М.Нузет халкъ поэзиясынынъ эстетикасы халкънынъ маневий зенгинликлерини олдугъы киби акс эттирмеге хызмет эткенини, реалистик сѣз санатынынъ менбалары халкъ поэзиясында олгъаныны яхшы биле эди. Шунынъ ичюн де М.Нузет ширий эсерлерини халкъ шириети услюбинде яза. Буны эсерлсрининъ ялынъыз шекиль ве лексикасынен нумайыш этмей. М.Нузетнинъ кенди эсерлеринде къулангъан экспрессив васталар ширий тильнен лакъырды тили арасында тургъан седлерни алып ташлай.

Поэзия ве публицистика арасындаки аньаневий тематик сынъырларны алып ташламагъа, халкънынъ тилинде асырлар девамында яшап кельген тасвирий васталарны ве джанлы тильни бири-бирине якъынлаштырмагъа арекет эте: */Бастырыкънынъ чачагъына юва ясай къарылгъач,/ Диймен: – Айван, серсем болма! Эсинъ бар да козюнъ ач.// Мында келип къурулма-санъ, тапмадыгъмы башкъа уй? /Тапмай босанъ, тиош откъа да чекиш, къаврул, джасан да куй.// Чыгъып сагъа яман къотур къара джасанкъ тен джарып, /Чарпынсанъ да, талпынсанъ да, о ювада сен гъарип.// Ич дам этме, мында сагъа достунъ, эшинъ кельмезлер,/ Козьлерингден къанлы яшлар сельдай акъса, сильмезлер... ("Къарылгъач" шииринден).*

М.Нузетнинъ ширий услюби узеринде токъталыр экенмиз, шуны да мытлакъа къайд этип кечмек керек: шаирнинъ поэтик услюби къырымтатар эдебий тилининъ шивелер эсасында шекилленмеге юзь туткъан девирде озь къияфетини алып башлады. Шаир халкъ тилине ве халкъ иджадиятына таянгъан сайын, ширий услюбининъ бедий-экспрессив джеэтлири даа да айдынлашты, даа тюзгюнлешти. Рус, шаркъ, тюрк, къырымтатар шириетининъ аньанелеринен яхшы таныш олгъан М.Нузет бу аньанелернинъ девамджысы олмакънен бир сырада, озь иджадында тек кендисине хас яратыджылыкъ ёлуны сечип алды. Онынъ иджадыны кирпичлер арасындан козеткенинде биле буны корьмемек мумкюн дегиль: М. Нузетнинъ бедий яратыджылыгъында аятта, турмушта сыкъ расткельген, нефис шириет азретлерининъ дикъкъат-итибарындан четте къалып кеткен адий, бир бакъыштан, эмиетсиз шейлер ве адиселер озьгюн эстетик мана ве эмиетке малик олалар: *Талашмам къалемнен адеми сѣкюн,/ Эр дюрлю шири бир къалыба дѣкюн./ Бен зайыф олсам да, бойнумы букюн, / Мискиндже янынъда юрип оламал.// Серильмез не ава, не татлы юкъу, /Не булут, не ильхам, не гузель къокъу. / Сен, ёлдаш, бир парча татардже окъу, / Бен санъа лугъатлыкъ этип оламал./ Языйы чильтерден корь-*

месин козюнъ, / Акъикъат анълатсын эр айткъан сѣзюнъ. /
"Заваллы" сѣзюни къабул эт озюнъ, / Бен ич о рутбее гирип
оламам. ("Оламам" шииринден).

М.Нузетнинъ лирикасына келиндже, шуны беян этмели
ки, онынъ лирикасы аятта расткельген зорлукъларны, инсан-
нынъ ички дюнъясында юва къургъан муреккепликлер ве
зыддиетлерни, инсаннынъ тюшюнджелерини тасвирлевде
психологик талили севиесине котериле. М.Нузет реализм-
нинъ эсас принципине — шахыс ве ичтимай муит арасында-
ки багъны ачып косътерюв принципине, поэтик контексте
дуйгъу ве фикирлернинъ бирдемлигине иришюв принципи-
не къатты риает этмекнен бирликте, эксери алларда натура-
лизмге берилип кеткенини озю де дуймай къала. Табиат огъа
такъдир эткен къара кунълю бир яшав, / Чырыл-чытлакъ огъ-
рашмакъта олморнинъ сарп джолунда. / Коп балларнынъ иши,
кучю, ойнав, кулюв я ашав, / Бу гъарипчик гедже-кунъдюз
хорлана эль къолунда. // Бу гъарипчик учуп тюшкен япракъ-
лардай сарарып, / Кочеджесин-къонаджасагъын "къадер" де-
ген джель биле. / Азгъан-тозгъан, джакъ облукъкъан, къаль-
би къалгъан къарарып, / Огъа эр шей бу дюнъяда джайни
болуп сертиле... ("Оксюз" шииринден).

Шаирнинъ ашкъ лирикасына назар ташланылгъанда, оны
башкъа бир джезттен, яни гуль япракълары киби назик, таш-
къын озеннинъ гурьдели далгъалары киби къайнакъ дуйгъу-
лы къальбининъ озьгюн сѣз иле язылгъан, нефасет иле пеки-
тильген озьгюн бир фотосуретлерини корьген киби оласынъ.
Онынъ лирикасынынъ бу неви озьгюн бир интим аэнклер
ташыгъанына бакъмадан, шаир оларгъа башкъа бир мунде-
ридже бермеге, оларны башкъа бир мундеридженинъ либас-
ларына бурюндирмеге арекет эте. Бу манзумелеринде шаир-
нинъ къальби кенди аятынен яшай, чюнки ашкъ, яныкъ, ха-
тырлавлар, табиатнен хошланув киби шахсий ис-дуйгъулар-
ны къальбининъ тѳрюнде бир джанлы неснелер киби яшата.
Шаирнинъ къальби кенди аятынен яшаркен, о озь шахсий
аятынынъ тафсилятлыкъларыны ортагъа чыкъарып, алемге
бильдирмек макъсадыны козьлемей. Аксине, шаир ве окъу-
йыджы арасындаки месафени олдукъча къыскартмагъа,
шаир ве окъуйыджынынъ бири-бирине нисбетен аркъадаш-
ча мунасебетлерде булунмасына ирише. Шаир окъуйы-
джыгъа, окъуйыджы, озь невбетинде, шаирге инана. Ве, олар-
нынъ бойле озъара мунасебети самимнет ве мансвият далла-
рында юва ясагъан ишанч узеринде къурула. Олсун, "Къы-
рыкъ къальбимнинъ къайгъысы"нда, "Шаирнинъ уйкъусы"-

нда, олсун “Чѣль тарафнынъ аятындан” шииринде мезкюр озъара ишанч козьге чарпып тура. Къатты натурализмден сонъ, яныкъ ве асретнен синъирильген назик дуйгъуларнен толу шу сатырлар бир къач дакъкъагъа олса да, шаирнен окъу-йыджыны дуйгъудаш ве дертдешке чевири: *Хаялымда эп о байгъын козьлерингъ, / Къулагъымда чыгълай шырын сѣзле-рингъ. / Тесирленип ишинди бульбуль сесинден, / Дѣсойталмай-ман хаялынгъны эсимден. // Гедже айда, куньдюз кунеш ну-рунда, / Тувгъан дѣсуртым дѣсылгъасында, къырында, / Алай шейде сураатынгъны коремен, / Бир делидай ойлана да дѣсуре-мен. // Коюмизнинъ дѣсыйынында, тоюнда, / Дѣсаишлар теп-кен къораишларда, оюнда / Мен сени эп коръгендай боламан, / Дѣсанып-куюп, бир когетдай боламан. // Чечеклерингъ дѣсель къулагъын бургъанда, / О чечеклер дѣсельге “селям тургъан-да”, / Хаялыгъа мен де селям беремен, / Дѣсыйай-дѣсыйай къай-тып уйге киремен. (“Севдигимнинъ къабринде”)*

Ватанперверлик, гражданлыкъ, акъикъат, ахлякъ, халкъ ве джемиет огъундеки бордж киби дуйгъулар М.Нузетнинъ шиирлеринде окъуийыджынынъ шахсий дуйгъуларына чевирилип кетелер. Ахлякъ ве ахлякий пакленюв козьлерининъ адети узъре олгъан анъламларыны сакълап къаларакъ, шаирнинъ ой ве тюшонджслерини чильтеринден кечип, белли бир дереджде янъы тюр ве азнкке малик олалар. Лякин онынъ – олсун назмде, олсун несирде – бутюн тюшонджслери, фельсефий бакъышлары, ой-фикирлери кендилсринде насылдыр бир пафосны ташымайлар. Шаир эр анги корюништеки ахлякъ ве ахлякий пакленюв меселесини котериркен, озъ эсерлеринде дидактикадан, бездириджи насиатлардан къачынмагъа аракет эте. О, кенди сѣзюни къалем ве я фырчыгъа чевирип, беяз къагъыт узеринде, адджы-татлы демей, акъикъатнынъ ве шу акъикъатнынъ ичинде алий идеаллар огърунда курешип яшамакъ ерине, аятнынъ энъ сазлыгъында булунып омюрини джеалет, ички, ошеклер ичинде кульге чевирип кутълелернинъ портретини чыза. Шаирнинъ “Бастырыкъта”, “Бизнинъ бабайлар”, “Саргъушнынъ зевкъы”, “Онъмаз бике”, “Джин софрасы”, “Ана ве къыз” ве иляхре-иляхре шиирлери, мини-пьесачыкълар, скетч-комедиялар шекилинде язылгъан “Ошек” ве бу киби саире эсерлери “натурадан чызылгъан портретчилик” призмасындан бакъылгъанда бири-биринен козьге корюнмез йиплернен багълы дегильми, оларнынъ реалъ аяттаки ренклеринен ренкдеш дегильми, аджеба?

Юкъарыда сѣйледигимиз киби, “шаирнинъ къальби кен-

ди аятынен яшай” вс “Узюльген чечек” теки киби: Табиат-тыр! Эр шей дюльберликмен душман къазаныр/ Ялынъыз сувукъ, чиркин болган, тек озюне базаныр.// Мадам ки, сен ярашыкъсынъ, эм де яхшы къокъунъ бар.../ Мен де дермен: – Эй, гъарипчик! Узюльмеге акъкъынъ бар, дей вс яныкълай, амма куню келип о патлай, о феръяд эте, о алемни башынынъ устюне котерген киби фигъан къопарып, “Уян! Уян! Уян!” деп къычырмагъа меджбур ола:

Этрафы сарлыш зехирли атеилер алевлениркен,/ Ма-мюр, абадан юртилар харабелере чевилиркен,/ Эфляке сед чек-лиш сарайлар дибинден деврилиркен,/ Утан, къардаш! Етер артыкъ! Ибрет ал бу фелякеттен!// Перишан олмыш аиле-лер ёлларда сюрюниркен,/ Аджиз къалмыш етиллерининъ къол-къанаты къырылыркен,/ Агъанъ, эвлядынъ, хемширенъ дигерлере хор олуркен,/ Уян, къардаш, чалыш, онлары къур-тар бу резалеттен! // Акъан сув(а), топракълара инан къа-ны къатылыркен,/ Миллет ичюн фиданийлер мейданлара атылыркен,/ Базы алчакъ, видждансызлар гъайрылара са-тылыркен/ Корип, ибрет ал! Зира файда кельмез мелялет-тен!// Ниджсе юз йылдан берли намусынъ тахкыр идилир-кен,/ Даа догърусы варлыгъынъ эр ерде ишкар идилиркен,/ Хакълы, ерли талелеринъе эп къаршы гидилиркен,/ Силь-кин артыкъ! Бильсинлер, къырымтатар къуртулмыш эса-реттен! (16) (“Етер артыкъ!”).

Акъыкъатен де, “кулькю акъыкъатнынъ мизаны, сатира-нынъ тамырыдыр. Зан этсек, кулюнчли шейнинъ саде ве шубесиз бир устюнлиги бар: кулюнчли шей эр даим акъи-къатнен синъирильгендир. Кулюнчли шей шунынъ ичюн де кулюнчли ки, о даима керчек бир шейдир” (17). Мемет Ну-зетнинъ кулькюси, яни сатирасы астында дегиль тск ХХ асыр биринджи онйыллыкълары ичюн, атта бугуныки кунюмиз ичюн де, характерли олган ичтимайи ве ахлякый эмиетке малик олган гъаелер гизли дегильми, аджеба? Бугуныки кунюмизде миллетимиз арасында козьге чарпкъан ичкиджи-лик , фесатчылыкъ, яланджылыкъ, маневий джеэттен кет-кен сайын сокъурлашмамыз, деградация ёлуна тюшип кет-мелеримиз, диннинъ “д” арифини бильмей тура чапаланма-лар, мусульманлыкънынъ энъ мукъаддес шартыны эда эте турып, кене эски аваларыны чалмакълар вс иляхре-иляхре иллетлер джаным-джаным къырымтатар миллетини темелин-ден чюрютмейлерми? Арамызда М.Нузетнинъ “Ички къур-баны” шиирининъ къараманы Къуртали акъай киби ичкиге берилип бала-чагъасынынъ, къорантасынынъ башына еткен

акъайчыкълар азмы? Ёлбашчы левазимлсрине кечеджсклеринде миллет огюне чыкъып, бинъ бир тюрлю ваделер берген, рехбер курсюсине отургъан сонъ “Ногъайнынъ адагъы” шиирининъ къараманы киби, “этегини къакъкъан” айнеджи карьеристлер аразыда, языкълар олсун, аля даа барлар. Иште, М.Нузет мына бойле унсурларны, бойле иллетлернинъ ташыйыджыларыны куйдюриджи кескин сарказмгъа огърата. Зира, М.Нузетнинъ сатирадаки устюнлиги ве къувети шунда ки, о чиркин иллетлернинъ ташыйыджыларыны сёгмей, мыскыллап да кульмей, аксине “къараман”ларынынъ озьлерини сёйлендирип, омюр адиселерине, янъылыкъкъа олгъан мунасебетлерини озь агъызлары вастасынен беян эттире” (18) ве къыймст кесмекни, хуляса чыкъармакъны окъуйыджынынъ кендисине къалдыра.

М.Нузетнинъ несир эсерлерине келиндже шуны къайд этмели ки, онынъ “Селим сохта” повестининъ толу олмагъан варианты Э.Шемъи-заде (19) тарафындан транслитерация япылып дердж этильген эди ве “Бахтсыз къоранта” (базы менбаларда “Талийсиз къоранта” (20) икъяеси исе ильк кере “Козъайдын” (21) меджмуасында басылып чыкъкъан эди. Адий сюжетлер эсасында къурулгъан бу эки эсерде эм “Селим сохта”да, эм де “Бахтсыз къоранта”да “...фелек ве къадер фельсефеси юрютильгени дуоюла... Бу фелек иле багълы эки несир эсернинъ муэллифи де залым “къадер” ве “душман” шеррине огърады. Мемет Нузетке душманлыкъ эткенлери хусусында архив малюматлары да бар. “1928 сенеси Мемет Нузет Байдар коюнде оджалыкъ япкъан сенелеринде оны ГПУ-гъа чакъалар. “Мемет Нузет Шейх-Ислям Челбининъ огълу олдугъыны бильдиремиз. Шимди Байдар коюнде оджа вазифесиндедир. Шу олмайджакъ бир унсурны оджалыкътан чыкъарып, оны рей бермек хакъкъындан махрум этменъизни риджа этемиз. Ишчи, койлюлер башында турмагъа бойле адамларнынъ хакъкъы ёкътыр. Онынъ къыз къардашлары Нурие ве Шефикъа Челебисвалар фельдшер техникумында окъумагъталар. Оларнынъ да ишчи-койлюлер окъув юртунда окъумагъа хакълары ёкътыр. Шу унсурлар бизге пек белли. Олар ишчи-койлюлернинъ душманларыдыр” (22). Бу весикъа озь ишини япа. ГПУ Халкъ маарифи комиссариатына, о да озь невбетинде фельдшер-акушер техникумынынъ мудиретине Нурие ве Шефикъа Челебиеваларны талелелер сафындан чыкъармакъны тевсие эте. Мемет Нузетке кельгенде исе “оны иштен бошатмакъ меселесинде вакътынджа беклемек” (23) къарарына келине. Ве бу “бек-

лев” бир къач йыл девам этсе де, “душман козю” юкъламай. 1934 сенеси бир тойгъа баргъан сонъ, чокъкъа бармай хасталанып, шу сенеси майыс 4-те Кок-Козь коюнинъ хастаханесинде вефат этти. Догъмушларынынъ сёйлегенлерине коре, “оны тойда зеэрлеген экенлер...” (24).

Мемет Нузет буюк шаирдир. Эдебиятымызда къалдыргъан излерини не тоталитар режимнинъ еллери, ягъмурлары силип ата бильдилер. Мемет Нузет эдебиат багъчасында янъыдан япракъланып, чечекленип, онъа сюс ве хошлукъ багъышлай. Вельасыл, М.Нузетнинъ насылдыр бир кечиджи эдсбий модагъа эсасланмагъан шурети аля бу кунъ сён-меди. Онынъ бизлерге ве келеджек несиллерге къалдыргъан сёз эльмазлары окъуйыджыларны ве тедкъикъатчыларны кендилерине джелъп этип, парылдайлар ве парылдайджакълар. Эдипнинъ земаневийлиги де, иште, бундадыр.

Юнус КЪАНДЫМ.

Файдаланылгъан эдебиат:

1. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ девир. //Йылдыз. – 1993. – №1. – С.14.

2. Ахтемов Р. Буюк истидат саиби: шаир ве оджа Мемет Нузетнинъ догъгъанына 110 йыл толувы мунасебетинен. // Къырым. – 1998. – апрель 25.

3. Шемъи-заде Э. Мемет Нузет. //Ленин байрагъы. – 1967. – январь 10.

4. Шемъи-заде Э. Эс, талгъын ель, талгъын-талгъын. / Шемъи-заде Э. Омюр ве яратыджылыкъ, Ташкент. – 1974. С.23-79.

5. Э.Шемъи-заденинъ Нихаль ханым Хайрединовагъа язгъан мектюби. 1967. – февраль 2. – Н.Хайрединованынъ шахсий архивинден.

6. Шемъи-заде Э. (Косьтерильген менба) – (3).

7. Шемъи-заде Э. Эдебий ве тенкъидий макъалелер. – Симферополь, 2000. – С.41.

8. Керим И.А. – Эки асыр арасында. Буклет. Симферополь, 1999.

9. Шемъи-заде Э. (Косьтерильген менба) – (3).

10. Шемъи-заде Э. (Косьтерильген менба) – (3).

11. Шемъи-заде Э. Эс, талгъын ель, талгъын-талгъын. / Шемъи-заде Э. Омюр ве яратыджылыкъ, Ташкент. – 1974. – С.33.

12. Шемъи-заде Э. Шаирнинг эбедийлиги / Шемъи-заде Э. Халк хизметинде, Ташкент. – 1977. – С.77.
13. Nanoğlu Hikmet E. Kırım Edebiyatı: Halk Edebiyatı, “Tercüman” ve zamanımız Edebiyatı Devirleri// Emcl. – 1962. – 13. – S. 21.
14. Чобан-заде Б. Тувгъан тиль. Шиир. / Bekir Çoban-zade. Bir saray qurasaqman!..., Simferopol, 2001. – S.55.
15. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ де-вири. // Йылдыз. – 1993. – №1. – С.13-14.
16. Нузет М. Етер артыкъ!. Шиир. // “Миллет”. – 1917 с. – июль 20.
17. Гарин И. Пророки и поэты. Т.1., М., 1992. – С.388.
18. Шемъи-заде Э. Бу санфедеки эсерлер акъкъында.// Ленин байрагы. – 1974. – дскабрь 7.
19. Шемъи-заде Э. Эс, талгъын ель, талгъын-талгъын / Шемъи-заде Э. Омюр ве яратыджылыкъ, Ташкент. – 1974. С. 23-79.
20. Керим И.А. XX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында бедий сёзюмизнинъ эврими. – Симферополь, 1998. – С.171.
21. Нузет М. Бахтсыз къоранта. Икяс.// Козъайдын. – 192.
22. ЦГААРК Ф.Р. 20. оп. 3., Д. 74 л. 5. / И.А.Керимге накълен. Косътерильген менба. – С.172 – 173.
23. Косътерильген менба (29). – С.172.
24. Косътерильген менба (29). – С.173.

АЛИМ ПЕДАГОГ

Педагогика илимлари
намзети Муедин
Хайрулдиновнинг
догъъанына
50 йыл толды

Инсан огълу дюнъяда арзу-умютсиз, макъсад-ниетсиз яшамай. Догъру, макъсад-ниетнинъ де яхшысы, яманы ола. Чюнки, джемаат ве джемиетте эр кес бир макъсадда, бир ой ве ниетте ола бильмез. Лякин, масалларда, эфсане ве дестанларда тасвирленильгени киби, фена ниетлилер бутюн заманларда къараланып, лянетленип келингенлер. Эр вакъыт эйи ниетли, алий макъсад огърунда курешкен, яхшы ишлер япкъан инсанлар феналыкъларны енъген, олардан устюн кельгенлер. Эм бойле алидженап адамлар джемаат, халкъ арасында севги-сайгъы, итибар къазангъан, эль-юртнынъ козю огюнде олгъанлар.

Мен, акъкъында икяе этмеге истеген инсан да, типкы шу экинджилер сырасындандыр десем, янълыш олмаз. Бу сёзлерде бир тюрлю къабартув, мубалягъа ёкътыр. Акънкъатен, педагогика илимлари намзети, доцент, Кырым девлет муендислик-педагогика университетининъ окъув ишлери боюнджа проректоры, Бутюнукраина педагогика тарихчылары ассоциациясы Кырым секциясынынъ реиси, аджы Муедин Хайрулдиновнынъ аяты ве ильмий-педагогик фаалиети юкъарыда айтылгъан фикирлерге ачыкъ-айдын делильдир.

Заныма коре, онынъ акъкъындаки икяени несиль-не-себи акъкъында бираз икяе этмектен башламакъ ерлидир. Чюнки, бундан бир къач сене эвель Муединнинъ аптеси, белли маарифчилеримизден бири Сафуре ханым Каджаметованынъ эвинде оларнынъ Тюркиеде, Америкада яшагъан акъраба-дайыларынен олгъан корюшювде иштирак эткеним себебинден, бу аиленинъ тарихы иле, аз олса да, хабердарым.

Муединнинъ тамырлары Кезлев тарафларындан олып, эдждатлары Бай-Къыят, Сары-Къыят ве Къара-Къыят койлеринде яшагъан, халкъ арасында итибарлы, алидженап инсанлар олгъанлар. Анасынынъ бабасы Дервиш Мурада-сыл огълу яшлыгъындан окъумагъа-язмагъа авесли, зийреклигинен акъранларындан айырылып тура экен. Оны Багъчасарайдаки Зынджырлы медресеге окъумагъа берелер. Зекий Дервиш медресени аля ишаретлернен битире. Бильгили, иманы къавий, адалетли инсан олып етише. Халкъкъа ярдымы, файдасы тийип башлай. Халкъ арасында “Дервиш хатип” адынен таныла. Онынъ алты къызы ола. Энъ буюги Мунире - Муединнинъ анасыдыр.

Дервиш хатип Номан Челебиджихан тизген “Миллий фыркъа”нынъ азасы сыфатында онынъ чешит тедбир ве арекетлеринде фааль иштирак эте. Сёзю кескин ве кечкен бу адам миллетнинъ урьметини къазана. Лякин, 1932 сене Гаспринскийнинъ гъае ве ишлерине къол туткъан Дервиш хатип, “пантюркист” тамгъасынен къабаатланаракъ, Коми АССРге сюрдюню олуна, эки йылдан сонъ да орде вефат эте. Къорантанынъ бутюн агъырлыгъы уйкен эвляды Муниренинъ бойнуна юклене.

Муединнинъ бабасынынъ бабасы Аедин Садредин огълу да окъумыш инсанлардан экен. О, Кезлев медресесини битирип, халкъкъа динимизни, Пейгъамберимиз (с.а.в.)-ни танытув саасындаки фаалиети саесинде “халкъ оджасы” деген шерефли адгъа наиль олгъан.

Муедин сюрдюнюлигимизнинъ докъузынджы йылында, 1953 сенеси март 16-да Озбекистан джумхуриети Андижан виляетининъ Айым къышлагъында дюньягъа келе. Мунире апте оксюз къалгъан къардашларыны насыл окъутып, тербие эткен олса, озь эвлятларыны окъутув ишине де ойле джиддий янаша.

—Къартбабаларыңыз окъумыш адамлар эдилер, — дие огютлей о эвлятларыны. — Заманның зулумы, зорбалыгы себебинден, мен джайл къалдым. Лякин, сизлерниң такъ-дирлерингизиниң бойле олувына ич де къайиль оламам. Окъунъыз, илим алынъыз. Илимли-унерли инсан ач да къалмаз, хорланмаз да! Буны акъылынъыздан чыкъарманъыз!

Муедин анасының бу тенбиелерини ич бир заман унутмады. Ихляспен окъуды, гузель билим алмагъа тырышты.

—Биз къорантада беш эвлят эдик, — дей Муедин, рахметли анасыны аңгар экен. — Анам бешимизни де окъутты, тербиеледи. Эпимиз институтлар битирип, алий малюмат алдыкъ.

Балалыгъындан зийрек, арекетчен олып оськен Муедин мектепте окъугъан девиринде келеджекте оджа, тербиеджи олмакъ арзу-ниетинен яшай. Дерслерни аля дарежде менимсеви, тербиели-тертипли, темиз-пак юриштурушы оджаларнының, мектеп реберлериниң дикъкъатыны джелъп этмей къалмай.

Юкъары сыныфкъа кечкен йылы куньлерниң биринде мектеп директоры оны узурына давет эте ве:

—Муедин, биз санъа бир вазифени авале этмек къарарына кельдик. Сениң фикринъни билъмек истейим, — дей.

Апансыздан ортагъа къоюлгъан теклифниң даа не олгъаныны аңлап етиштирмеген Муедин:

—Элимден келеджек иш олса, джан-гонъюльден япарым! — дие джевап бере.

Директор йигитниң джесюрлигини бегене де:

—Сени мектепниң баш пионер етекчилигине лязим коръдик, — дей.

Бойлеликнен, Муедин орта мектепте эм окъуй, эм де пионерлерге етекчилик япа. Озюниң бир сёзлюги, къатиетлиги, низамлылыгы, ишини билип япувы иле талебелер, оджалар арасында урьмет, итибар къазана. Огълунуң бу арекетлери, юриш-турушлары Мунире аптеге Дервиш ве Аедин къартбабаларыны аңдыргъаныны сыкъ-сыкъ хатырлаяракъ:

—Машалла, огълум! Тамам къартбабаларынъа бенъзсей-

синъ. Аллах омюринъни, сагълыгъынъны берсин де, сен де олар киби халкъкъа хызмет эт, — дие онынъ башыны сыйпай тургъан. Бойле заманларда онынъ козылери торла-ныр, къуванч яшлары янакъларыны сылатыр эди.

Анасынынъ бу киби огютлери Муединнинъ акъылын-дан бир вакъыт чыкъмады. Онынъ сѣзлери аля даа къу-лакъларында чынълай, эп онъа медеткяр олалар. Бу сѣзлер йигитнинъ къальбинде, анъында муурьленген алда омюр-лик яшайджакълар.

Муедин акъикъатен деделери киби окъумыш, урьмет-ли инсан олып етишмеге ант этти. Орта мектепни аля иша-ретлернен битирип, Андижан девлет педагогика институ-тына окъумагъа кирди. Студентлик йылларында да, мек-тептеки киби, гурьдели, файдалы фаалиетлернен кечти. О, студентлернинъ чешит конференцияларыны тешкиль этюв-де джанбазлыкъ косътерди, оларда озю де чыкъышлар япты. Институт мемуриети, оджалар онынъ аркетлерине юксек къыймет кесе эдилер.

Институтны мувафакъиетнен битирген Муедин бираз вакъыт мектепте тарих ве джогърафиядан дерс берди. О, реберлик япкъан сыныфларнынъ талелелери фенлер бо-юнджа джумхуриет ве виляет олимпиадаларында дефалар-джа юкъары нетиджелерни эльде эттилер. Бу тедбирлер-нинъ эписи окъуйджыларда дерслерге меракъ арттыра, оджагъа нисбетен де севги догъура.

Бильгисини даа да юксельтмеге, муими, педагогика саасында ильмий-тедкъикъатнен огърашмагъа ниет эткен Муедин аспирантурагъа кире. “Педагогиканынъ назарие-си ве тарихы” мевзусы боюнджа араштырмалар алып бар-магъа къарар бере. Онынъ ишине Педагогика илимлери академиясы умумий педагогика ильмий тедкъикъат инсти-туты лабораториясынынъ мудири, педагогика илимлери докторы, профессор Э.Г.Костяшкина, Фергъана девлет педагогика институты педагогика кафедрасынынъ муди-ри, педагогика илимлери намзети, доцент Г.С.Нога, пе-дагогика илимининъ буюк бильмири, академик М.Н.Скат-кинлер реберлик япа, дегерли ярдымда булуналар.

Ильмий ишининъ узеринде джиддий ве темелли ча-лышкъан Муедин Хайрулдинов 1985 сенеси Москвада оны

мувафакъиетнен кърчалай ве педагогика илимлери намзети унванына наиль ола.

Яш тедкъикъатчы 1978-1992 сенелери девамында Мырза Улугъбек адына Фергъана девлет университетинде педагогика назариеси ве тарихы кафедрасынынъ мудир, рус тили ве эдебияты факультетининъ (чет тиллер болюклеринен берабер) деканы, акъшамлыкъ ве гъиябий окъув боюнджа институт проректоры вазифелеринде чалыша. О, дефаларджа институтнынъ чешит джемаатчылыкъ тешкилятларына аза, ребер оларакъ сайлана.

—Бильмейим, бельки тешкилятчылыкъ къабилиетим озюмде де бардыр, амма — дей Муедин, — бу саада мен берабер чалышкъан ректорлар — физика-математика илимлери докторы, профессор Б.А.Атакъулов, тарих илимлери докторы, профессор А.А.Абдулъхамидов ве техника илимлери докторы, профессор Ф.Я.Якъубовдан чокъ шейлерни огрендим, олардан темелли дерс алдым. Бу устазларнынъ реберлик ве тешкилятчылыкъ усуллары ве теджрибелерини кереги киби огренмеге арекет эттим.

Къырымгъа авдет олгъан сонъ, Муедин Хайруддиновнынъ педагогик, ильмий ве иджадий фаалиети даа зияде гурьленди. О, 1992 сенеси конкурс эсасында, Къырым джумхуриети маариф хадимлерининъ ихтисасыны юксельтюв ве гъайрыдан азырлав институтынынъ педагогика ве психология кафедрасынынъ доценти вазифесине сечильди. Бу ерде эки йыл фаалиет косътерди. 1994 сенесинден берли исе, Къырым девлет муэндислик-педагогика университетинде чалыша. Ильки вакъытта педагогика ве психология кафедрасына мудирлик, сонъундан педагогика факультетине деканлыкъ япты. Бир къач йыл институтта ильмий ишлер боюнджа проректор олды. Шимди исе, окъув ишлери боюнджа проректордыр. Бу вазифе ойле пек къолай дегиль. Чюнки университетте бутюн окъув-окъутув джерьяны ичюн месулиет, оджаларнынъ ве студентлернинъ окъув ишлерини тешкиль этив ве даа нидже-нидже ишлерни незарет этмек — Муединнинъ кунъделик ве дамий вазифелеридир.

Бу ерде шуны къайд этмели ки, бу къадар тешкилятий ишлер юкю алтында булунгъанына бакъмадан, Муедин

джемаат ишлерине де, ильмий араштырув ве иджадий фаалиетке де вакыт тапа, семерели чалыша. Онынъ Озьбекистанда япкъан ишлерини, язгъан ильмий эсерлерини бир четке къойып, Къырымдаки фаалиетине бир назар быракъылса, алимнинъ не къадар файдалы ишлернен огърашкъанына шаат ола билирсинъиз.

Алим 1993 сенесинден бу яна Ялта педагогика окъув юрту базасында педагогика колледжи тешкиль этиов лейхасыны, Къырым Мухтар Джумхуриетинде миллий тиллерни окъутув концепциясыны ишлеп чыкъувда, КъДСПИ студентлери ичюн ильк оларакъ “Педагогика” дерслигини азырлавда, “Відродження” Халкъара фондунынъ гранты боюнджа “Ана тиллерни окъутув саасынынъ окъув-усул теминаты ве земане къуллаанма меркези”ни тешкиль этиовде, Исмаил Гаспринский, Бекир Чобан-задеге багъышланьылгъан Халкъара ильмий-амелий конференцияларны отъкерювде, КъДСПИ иле Украина, Русие, Озьбекистан, Романия, Полония, Алмания, Тюркие, Канада ве дигер мемлекетлернинъ алий окъув юртлары арасында достлукъ ве эмекдашлыкъ мукъавелелерини тизювде ве даа чокътан-чокъ тедбирлерде Муедин Хайрулдинов я рсберлик япты, я да оларнынъ фааль иштиракчиси олды.

Юкъарыда къайд эткенимиз киби, алим 1978 сенесинден берли ильмий-педагогик фаалиетнен джиддий суретте огърашып кельмекте. Бу йыллар зарфында о, педагогика илимининъ янъы пытагъы — этнопедагогикагъа темель къойды. Онынъ тарифине коре, этнопедагогика — миллий тербие теджрибелерини тедкъикъ эткен, онынъ эсасларыны огренген фендир.

—Умумен, педагогика, — дей Муедин, — тербие илимидир, оджалыкъ санаты акъкъындаки фендир. Мен бу сааны тедкъикъ этиовни озюме вазифе оларакъ сечтим. Этнопедагогика эр бир миллет, эр бир халкънынъ асырлар бою шекилленген урф-адетлери ве миллий тербиесининъ анъанелерини тедкъикъ этиов, огренюв иле огъраша. Бу саада базы араштырмалар япкъанымдан гъает мемнюним. Джумледе, 2002 сенеси Киевде “Этнопедагогика крымскотатарского народа” адлы 335 саифеден ибарет монографиям нешир олунды. Анда ильк кере миллий тербиемиз-

нинъ педагогиканен алякъасы хусусында сѣз юрсетиле.

Муедин Хайруддинов ильмий фаалиети девамында 100-ге якъын рисале, бу джумледен, 15 монография, бир сыра дерсликлер, окъув къуллаанмалары азырлап, нешир эттирди. Онынъ “Мудрость веков”, “Педагогика”, “Этикет крымских татар” ве дигер китаплары булар джумлесиндендир. Алимнинъ къырымтатар этнопедагогикасына багъышлангъан ильмий эсери Украина Миллий фенлер академиясынынъ фахрий дипломы ве бельгиси иле такъдирленди.

Алим шегиртлер азырлав саасына да айрыджа дикъкъат эте. Онынъ талебелеринден бир къысмы бугунъки кунде ильмий-теджикъат ишлеринен огъраша. Алим Османов, Зарема Асанова, Андрей Дареев, Гулие Абибуллаева, Севиля Аметова КъДМПУде намзетлик диссертациялары узеринде чалышмакъталар.

Муедин Хайруддинов бу сене мартта 50 яшыны къайдэтти. Оны сой-акърабалары, меслекдешлери, зенаатдашлары, шегиртлери ве студентлер самимий хайырладылар. Элли яш — илериде япыладжакъ ишлерге янъы адым, пишкинлик чагъыдыр. Энди чалышаджакъ чагъына кельди. Шунунъ ичюн бизлер де Муедин достумызны юбилей яшынен джан-гонъюльден хайырлай, онъа сагълыкъ-селяметлик, илеридеки ишлерине мувафакъиетлер тилеймиз!

Закир КЪУРТНЕЗИР

ПЕК БЕГЕНДИМ

Сайгылы меслекдеш Шакир Селим, селям алейкум!

Сизни Геническ шеэринден Сабе Усеинова раатсызлай. Меслекдеш, деп язганыма джанынъыз агъырмасын, мен сизнен халкымызнынъ урметке лайыкъ бир векили акъкъында сёзлешмек истейим. Сёз Аблякми Ильмий акъкъында кетеджек. Шахсен Ильмий агъанен мен таныш дегилим, лякин онынъ Эски-Эли коюнде яшагъан догъмушларынынъ якъын досту олам.

2002 сенесининъ 4 санлы "Йылдыз" меджмуасында Идрис Асанининъ Ильмий агъанынъ догъгъанына 95 йыл толуввынен язгъан кениш материалыны пек буюк меракънен эки кере окъудым, пек бегендим. Идрис Асанинге де ве "Йылдыз"нынъ хадимлерине де джанюректен тешекюримни бильдирем, сагъ олунгъыз. Лякин газеталар арасындан "Г.К"нынъ 1996 сенеси 45-нджи саныны алып ачып бакъсам, козюме "Аблякми Ильмий" деген мақале корюндди. Севиндим эм буюк ресимини де бергенлер. Меракънен окъуп башладым, лякин базы фикирлернен мен ич разы оламайым. Мақаледе Ильмий агъанынъ догъгъан йылы ве догъгъан ери догъру. Ольген йылы ве комюльген ери янълыш. Эм не де буюк янълыш?! Пек языкъ, мақалени ким язганы белли дегиль. Газетада ольген йылы 1947, комюльген ери Меджидие шеэри Романияда олса керек.

Мен Ильмий агъанынъ Эски-Эли коюндеки догъмушлары, оджа Эмирусени Салединовнынъ къорантасынен сыкъы багълы эдим. Оларнынъ буюк къызлары Нериман меним яшдашым ве сыныфдашым, Акъмесджитте 13-нджи ульке нумюне-теджрибе мектебининъ талебелери эдик, 6 йыл окъудыкъ. Меним анасыз, бабасыз балалар эвинден олгъанымынъ бильген Нериманнынъ ана ве бабасы мени озъ балаларынен бир сырада сая, сева эдилер.

Шимди Нериман Пояттава областынынъ Гребенка шеэринде, къыз къардашы Мерубан Ташкентте, огълан къардашы Фикрет Херсон областында яшагълар. Къатнаша эдик. Лякин энди эпимиз къартайдыкъ, эвлеримизден ич бир якъкъа чыкъып оламаймыз. Фикрет мангъа сыкъча олмаса да келе эди. Бир йылдан зияде инфаркт олды, мен де барып оламайым.

Узун сёзнинъ къыскъасы, мен Ильмий агъа акъкъында Неримангъа язмакъ кереким, о дайысыны чокъ хатырлай эди. Эки фикирнинъ къайсы бирисини язайм? Эльбет, мен Асанининъ язганына зияде инанам. "Г.К"нынъ муэллифи адыны язмагъаны пек тааджипли.

Сайгылы Шакир Селим, "Йылдыз"нынъ хадимлери, янъы асырнынъ 3-нджи йылы хайырлы олсун, къорантанъызнен джумленъызге челик сагълыкъ, бахт, севинч, ишлеринъизде мувафакъиетлер тилеймен.

Самимий селямларнен

Сабе УСЕИНОВА.

Геническ ш. Январь 29, 2003 с.

ОЙСУЛЛЫ ЭШМЫРЗА

Эшмырза кедайнынъ догъгъанына 200 йыл олды

ХІХ асырда яшап иджат эткен чынъджы кедайлардан бизге энъ зияде Эшмырза къартнынъ ады беллидир. О, озъ чынъларында, шиірлеринде байларнынъ, укюмдарларнынъ зулумыны, ичтимаий адалетсизликни къаралай, адий халкъны къорчалай, онынъ арзустеклерини, хаялларыны акс эттире.

Меселе шунда ки, къырымтатарлардан чар ордусына аскер алынмай эди. Амма мырзалар чар укюметни огюнде озълерини косьтермек ниетинен, Къырым яшларындан да аскер алынмасыны истеп падишагъа мураджаат этелер. Эбет оларнынъ озълерининъ огъуллаары аскер алынмайджакъ, тек адий халкънынъ балалары кетеджек. Бу акъта фольклорджы Бакъи Гъазиев озюнинъ “Халкъ шаири Эшмырза” адынен чыкъаргъан китабына яздыгъы “Эшмырза ве онынъ шиірлеринъ” серлевалы сёз башында шойле яза: “1806 сенеси ноябрь 16-да Тавриданынъ бай ве мырзалары муфти сайламакъ макъсадынен Акъмесджит шеэрини топланалар. Муфти сайлангъан сонъ, олар бутюн Къырым халкъы адындан Тавриданынъ губернаторы В.В.Мертва вастасынен І Александргъа ариза джиберек, къырымтатарларнынъ “гонъюлли оларакъ”, “улу падишаны” къорчаламакъ ичюн аскерлик этмеге азыр олгъанларыны билдирелер”.

Бу аризаны кениш эмеқдар кутълесининъ разылыгъы ве атта хаберни биле олмадан, ялынъыз байлар, мырзалар ве молла, дворян табакъасынынъ векиллеринъ имзалайлар. Эшмырза къарт бу фактны озъ шиірінде шойле косьтере:

Къырымнынъ башы коп дегиль,

Олса-олса – беи мырза.

Бутюн Къырым адындан

Олар этерлер имза.

Мырзаларнын юкъарыда айтылган аризада ялан язганларыны, аскерликке ич ким гонъюлли оларакъ кетмеге истемегенини кедай шойле ифаде эте:

*Бу Къырымда киши ёкъ
Солдатлыкъкъа кетеджек,
“Алагъачны” корьдинъли –
Башымызгъа етеджек.*

*Бу Къырымнынъ бабасы
Мен беллесем беш мырза.
Бу йырларны чыкъарган
Ойсуллы сокъур Эшмырза.*

Эшмырза къартнынъ козылери зайыф, корьмей эдилер. Оны элинден джетип юре эдилер. Онынъ уйдурган шиирлери эсасен халкъ агъзында айтылып юре ве шайтип сакъланалар. Эшмырза къартны чокъ йилларгъадже къолундан джетип юрген Ленин районы Аргъымакъ-Эли коюнден Къулмамбет Бекмамбет сонъундан озю белли фольклор айтыджы, масалджы олды. Эшмырза къартнынъ шиирлерининъ де чокъусы онынъ агъзындан язылып алынды.

Кедайннынъ яратыджылыгъыны топлав ишинен дженктен эвель А.С. Пушкин адына кырымтатар тили ве эдебияты ильмий-тедкыкъат институты мешгъуль олды. Анда топланган материаллар эсасында Эшмырза къартнынъ юкъарыда анъылган шиирлер китабы чыкъарылды. 1940 сенеси чыкъарылган бу китапны тертип эткен ве онъа кедайннынъ аяты ве иджады акъкъында сёз башы язган, халкъымызнынъ садыкъ огълу, дженк вакътында Акъмесджит шеэр гизли тешкилятынынъ азасы сыфатында оккупантларгъа къаршы амансыз куреште фааль иштирак этерек, буюк джесарет косьтерген ве сонъра гестапо джеллятлары тарафындан ольдюрилген истидатлы тедкыкъатчы ве фольклорджымыз Бакъи Гъазиевдир. Теэссюф ки, фикиримиздже, биз Эшмырзанынъ яратыджылыгъындан халкъкъа бойле аджайип китапчыкъ азырлап, нешир эттирип къалдырган бу алидженап адамнынъ – Бакъи Гъазиевнинъ азиз хатырасына урьметсизлик яптыкъ. Онынъ юкъарыда анъылган макъалеси “Йылдыз” журналынынъ 1981 сенеси 6-нджы санында аз-бучукъ денъишмелер иле Амет Дуваджиев деген кишининъ имзасынен басылды. Фурсаттан файдаланып, адий

дикъкъатсызлыкънынъ нетиджеси олгъан бу хатаны тюзетмек истеймиз.

Бойлеликле, Эшмырза къарт эдебиятымызда халкъ ичинден чыкъкъан ве халкънынъ такъдирини къайгыргъан кескин къалемли кедайлардан бири оларакъ дегерли ер алды.

(Риза Фазыл ве Сафтер Нагаевнинъ "Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы" китабындан).

ГАСПРИНСКИЙНИНЪ МЕСЛЕКДЕШИ

Асан Сабри Айвазовнынъ
догъгъанына 125 йыл олды

Асан Сабри Айвазов Алупкада фукъаре бир къорантада догъды. Медресени битирген сонъ Алупкада оджалыкъ япты. Сонъра Истанбулда окъуды ве 1908 сенеси окъувыны Каирде девам этти. Тюркиде окъугъан вакътында Гаспринскийнинъ "Терджиман" газетасында, Истанбул ве Баку неширлеринде озъ макъалелерини бастырды. Ватанына къайтып кельген сонъ Алупкада ве Багъчасарайда оджалыкъ ишини девам эттире. Белли бир вакъыт Москвада мешур Лазарев институтынынъ

шаркъшынаслыкъ факультетинде дерс бере. Языджы оларакъ, о Исманл бей Гаспринскийнинъ гъаелери алтында ве 1905-1907 сенелери инкылябий вакъналарынынъ тесирин алтында шекилленди.

Корюмли эдип, терджиман, публицист Асан Сабри Айвазов чокъ вакъытлар “Терджиман”нынъ редакторы вазифесинде булунды, 1914 сенесинден исе газетанынъ даимий редакторы олды. Эм газетанынъ о девирде халкъ арасында зияде популяр олувында бу кишининъ хызметлери гъает буюктир.

Озю фааль сиясий фаалиет косьтерип кельди. 1906-1908 сенелери “Ветан хадими” газетасыны чыкъарувда Решид Медиевнинъ якъын гонъюльдеш хадими эди. Айвазов биринджи олып Европа илими ве технологиясыны озычен миллий медениетнен бирлештирюв гъассини ортагъа сюрди ве мисаль оларакъ японларны косьтерди.

Асан Сабри Айвазов бир чокъ эсерлерининъ муэллифидир. Онынъ та 1907 сенеси “Неден бу ала къалдыкъ” адлы пьесасы санагъа къоюлмакънен бир сырада, айры китап этип басылып чыкты. Бунынънен бирге Айвазов даима къырымтатар тили акъкъында макъалелер язып, чыкышларда булунып кельди. Айвазовнынъ “Терджиман”да тилимизнинъ о девирки имлясы хусусында бастыргъан макъалесине атта белли шаркъшынас В.Гордлевский сесленген. “Терджиман”да онынъ мектюбинден парча кетирилип, шойле дениле: Москвада Лазарев институтынынъ шаркъ тиллери шубеси муаллимлеринден Гордлевский эфендининъ енъи имля акъкъында мектюби:

“Эфендим! Теклиф иттигинъиз усул-имля эм саде, эм къолайлыдыр. Саделик нокъта-и назарындан давагъа ихтиядж олмаяджакъ исе де, бутюнлей тюркче келяматына ант олдыгъындан имляйы бус-бутюн ислях идемееджек (дегъиштирип оламайджакъ) зан идерим. Эр алда бир дереджее къадар къолайлыкъ кетирир. Бу да аз бир шей дегильдир...”.

1917-1918 сенелери Айвазов “Миллет” газетасынынъ редакторы олды. Къырымда Совет акимнети тикленген сонъ Къырым АССР Меркезий Иджра Комитетининъ терджиме болюгинде чалышты. 1922 сенесинден Къырым педагогика институтында арап

ве тюрк тиллеринден дерс берди. 1923 сенеси июнь айында Сабри Айвазовның ичтманий ве эдебий фаалнетининъ 25 йыллыкъ юбилейи къайд этильди. Юбилейде Айвазов учъ къысымдан ибарет “Къырымтатар тили ве эдебиятынынъ тарихы”ны язгъаны акъкъында билъдирильди.

1926 сенеси Айвазов Бакуда Бутюнсоюз тюркология съездинде иштирак эте. 1927 сенеси 1-инджи ве 1929 сенеси 2-нджи Бутюнкъырым тиль конференцияларында докладларнен чыкъышта булунды. Латин элифбесине кечюв тарафдары олгъан Айвазов Къырымда янъы тюрк алфавити джемнетине ёлбашчылыкъ япты. Айны шу сенелерде о “Енъи дюнья” газетасында, “Илери” ве “Окъув ишлеринъ” журналында тильшынаслыкъ боюнджа бир чокъ макъалелер бастырды. Аз бир вакъыт латин арифлеринен чыкъып башлагъан “Козъайдын” журналынынъ редакторы олды. 1932 сенеси (башкъа малюматкъа коре 1934 сенеси) Айвазов пединституттан иштен чыкъарыла.

Асан Сабри Айвазовнынъ базы эсерлери: “Латин элифбесине даир” (“Енъи дюнья” газетасы, 1927 с.), “Октябрь инкылябы ве татар муневверлери” (“Илери” журналы, 1927 с., №10), “Къырает китабы” (Акъмесджит, 1928 с.), “Меюс шаирлеримиз” (“Окъув ишлеринъ”, 1928 с. № 4-5), “Неден бу ала къалдыкъ” – пьеса (Симферополь, 1997 с).

Сабри Айвазовнынъ рус тилинден бедний эсерлер терджиме этиовде усталыгъы ве теджрибеси Осман Акъчокъракълыдан эскик дегиль эди, деп къайд эте академик А.Е. Крымский. Айвазов о девирде Тургеневнинъ “Бабалар ве балалар” романындан парчалар, Чеховнынъ йигирмиден зияде икяесини, Толстойнынъ ве дигер рус классиклерининъ эсерлерини къырымтатар тилине терджиме этерек, оларны эдебий вариетимизге чевирювде буюк гъайрет косьтерди. Бунынънен бирге Айвазов къырымтатар окъуйджыларыны гъарбий Авропа эдебияты нумюнелеринен де (Лонгвеллининъ “Тайфун”, Кнут Гамсуннынъ “Ярым ай алтында” драмалары) таныш эте.

Къырымтатар зиялыларынынъ парлакъ векили Асан Сабри Айвазов да 1937 сенесининъ панджасына огърады. О, шу сенеси апрель 4-те къапалды ве 1938 сенеси апрель 17-де атылды.

(Риза Фазыл ве Сафтер Нагаевнинъ “Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы” китабындан).

ЧЫНЪДЖЫ КЕДАЙ

Зиядин Джемайнынъ догъгъанына 125 йыл олды

Кедай Зиядин Джемай 1878 сенеси Эски Къырым районынынъ Аблеш коюнде, фукъаре къорантасында догъды. Балалыкъ ве осьмюрлик йылларыны бай ве мырзалар къолунда ыргъатлыкъта кечирди.

Зиядин Джемай даа яш экенде чынълап башлады. Халкънынъ аятыны яхшы огренген кедай озь чынъларында о девирнинъ аятти левхаларыны акс этмеге тырышты. Онынъ о вакъытларда яраткъан эсерлери бизгедже пек аз келип етти.

1938 сенеси чыкъарылгъан “Бахытлы халкънынъ шенъ йырлары” джыйынтыгына кедаинынъ еди эсери кирсетильди.

Кедай Зиядин Джемай омюримизде олып кечкен эр бир вакъи-агъа озюнинъ чынълары иле сесленди. Колхозлар, оларнынъ эмекчилери акъкъында чокътан-чокъ чынълар яратты. Онынъ эсерлери саде, анълайышлы олгъанлары ичюн, окъуйджылар тарафындан севилип окъулалар.

Зиядин Джемайнынъ Улу Ватан дженкинден сонъки девирдеки яратыджылыгы ве вефат эткен йылы акъкъында етерли малюматларгъа саип дегильмиз.

(Закир Къуртнезирнинъ “Къырымтатар эдилери” китабындан).

БАЛА ШАИРИ ЭДИ

Ибраим Акъманайлынынъ догъгъанына 90 йыл олды

Ибраим Акъманайлы Кефе уездининъ Акъманай коюнде догъа. Эдебиятымызда бала шаири оларакъ из къалдырды. О, мектепке

кѣатнап башлагъанда энди мушкуль хасталыкъкъа огърагъан эди. Чокъ тедавийленгенине бакъмадан, аякълары бир даа арекет этмедилер. Шу агъыр вазиятти енъмеге тырышты, рухтан тюшмеди. Орта мектепни ве педагогика техникумыны битирди. Отузынджы йылларнынъ гурьдели омюрини газета, журналлар ве радио вастасынен огренип турды.

Озь балалыгъы ве яшлыгъы агъыр хасталыкъ панджасында къалгъан Ибраим балаларны джан-юректен севе ве иджадынынъ эксери къысмыны келеджекнинъ яш фиданлары – балаларгъа, яшларгъа багъышлады. Онынъ шу девирнинъ актуаль мевзуларына багъышлангъан “Майыс тюркюси”, “Тракторджылар йыры”, “Кузь кельгенде”. “Мектепке” шиирлери, “Ельпиреди ал байракъ” балладасы ве даа чокъ эсерлери газета ве журналларда басылды. О вакъытта озю киби агъыр хаста олгъан белли языджы Николай Бирюковнен мектюплешюви ве ондан кенъешлер алып турувы яш шаирнинъ осювине буюк ярдым этти.

Ибраим Акъманайлы озюне хас тили, эдебий тасвир васталарынен окъуйджыларнынъ дикъкъатыны джелъп этти. Дженк башлангъан сонъ шаир Озбекистаннынъ Фергъана областындаки Къудаш инвалидлер звине эвакуация олды, анда дженкке къаршы бир сыра шиирлер язды. Бу ирадели шаир мында 1943 сенеси март 29-да вефат этти. Онынъ базы эсерлери дженктен сонъ “Ленин байрагъы”нда ве мектеп дерсликлеринде дердж олунды.

(Риза Фазыл ве Сафтер Нагаевнинъ “Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы” китабындан).

Эскендер ФАЗЫЛ

Амансыз олюм халкъымызнынъ даа бир садыкъ эвлядыны арамиздан алып кетти. 2003 сенеси, февраль 27 куню агъыр хасталыкъ нетиджесинде къырымтатар миллий арекетининъ фааль иштиракчиси, языджи, журналист Эскендер Фазыл 69 яшында вефат этти.

Эскендер Фазыл 1934 сенеси декабрь 6-да Къырымнынъ Багъчасарай районындаки Тавбадракъ коюнде догъды. Бабасы Фазыл Умер огълу мал экими, анасы Азизе Яя къызы эв бикеси олып Едилерский задеканлар несилинден эди.

Сюргюнлик йылларында онынъ къорантасы Ташкент виляетининъ Чиназ районында яшады. Эскендер он яшында экенде чалышмагъа башлады, тракторджыларнынъ ярдымджысы олды. Чиназ демирёл станциясында хаммаллыкъ япты. Иште, онынъ балалыгъы, осьмюрлиги бойле зорлукълар иле кечти.

Ана-Ватанындан сюргюн этильгенде он яшында эди. Шунунъ ичюн Ватан не олгъаныны яхшы биле ве халкънынъ башына тюшкен буюк беля эм де адалетсизликни та генчлигинде анъламагъа башлады. Бутюн анълы омюрини Ватанына, халкънынъ азатлыкъ огърунда курешине багъышлады.

Эскендер Фазылнынъ окъувгъа, илимге, хусусан, бедий эдебияткъа буюк авеслиги бар эди. О, 1960 сенеси Ташкенттеки Низамий адына институтнынъ рус тили ве эдебияты факультетини битирди. Чокъ йыллар оджалыкъ этти.

60-нджы йылларнынъ башында миллий аркетимизнинъ тешиббюсчилер группасына къошулды. О, данма халкъымызнынъ наразылыкъ акцияларында булунды, атешин чыкъышлар япты. 1987 сенеси Москва вакъналарында Эскендер Фазыл энъ фааль ватанперверлеримизден бири оларакъ танылды.

Озбекстанда оны Языджылар бирлигине къабул этмедилер, эдебий фаалиетине аякъ чалдылар. О, истидатлы журналист ве языджи эди – “Ленин байрагъы” ве Къырымгъа къайткъан сонъ “Къырым” газеталарында чалышты. Украина Языджылары бирлиги ве Украина Журналистлери бирлигининъ азасы оларакъ къабул этильди.

Ватанда “Седжде” адлы шиирлер китабыны чыкъарды. Бундан эвель онынъ дёрт китабы нешир этильди.

Ватан огърунда талмаз курешчи ве истидатлы шаир оларакъ Эскендер Фазыл сонъки нефесинедже халкъынынъ такъдирини къайгырды. О, бизим хатырамызда бойле инсан оларакъ эбедий сакъланып къалыр.

**Къырымтатар
Миллий Меджлиси.**

На крымскотатарском языке "Йылдыз" № 2
(“Звезда” № 2).

Техредактор Р. Къараманов.
Корректор М. Меджитова.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллиф-
лерине къайтарылмай. Буюк колемли эсерлернинъ къыскъар-
тылгъан, журнал варианты къабул олуна.

Басылуvgъа 08.04.03 с. рухсет этильди. Форматы 84×108 1/32.

Офсет усулында басылды.

Нешрият-эсап табагъы 8,4. Сымарыш 42. 1000 нусха басылды.

Джедвельге алынгъаны акъкъындаки шеадетнаме:

Км № 0113.

Адресимиз:

95007, Акъмесджит шеэри, Ялта сокъагъы,

155-нджи эв, кв. № 3.

Телефон - 29-41-75.

95700, Симферополь шеэри, Ген. Васильев сокъагъы, 44.

«Таврида» нешриятъынынъ басмаханеси.

Индекс 75298.

